شەبەنگی
زوانی کوردی هورامی
لە گاساکان تا ...

نووسین و لێتۆژینەوە:
عادڵ محەمەد پوور

ژمارەی سپاردنی (١٤٣٨) ی ساڵی ٢٠٠٨ ی وەزارەتی رۆشنبیری پێدراوە
چاپ: چاپخانەی بابان
تیراژ: ٥٠٠ دانە
پێوەندی و بۆچوون:
نووسەر: ٠٩١٨٨٧٤٩٩٢٩
Adel.mohammadpur@gmail.com

زوانی کوردی هورامی، سامانێکی بە پێز بۆ ....
ئاخێزگەی جوغرافیایی ـ مێژوویی زوانی کوردی و پێوەندی ....
تۆماڵی مێژوویی ـ زوانەوانی دەستەواژەی ئۆرۆمۆن (هۆرامان) ....
مەریوان، مێهرەبان، مێهرەوان...یا؟ ....
کوردستان، هۆرامان، پیرشالیار ....
مێژوو، کورد، نزامی گەنجەیی ....

کوردی هۆرامی
سامانێکی بە پێز بۆ
زوانی ئیستانداردی کوردی

بە وتەی (ئادرین ریچ) نووسەری ئامریکی: «زوان دەسەڵاتە، بێگومان وەك پرەنسیپێکی کاریگەر دەبێتە هۆی ئاڵ و گۆڕ». لە سەر راڤەی واتایی ئەم وتە دەتوانین بڵێین پێناسەی ناسنامەی فەرهەنگی هەر نەتەوەیەك پەیوەستە بە رۆڵی سەرەکی زوانەوە. بەڵام بۆ کورد سەرەڕای ئەمە کە خاوەن بنچینەی زوانی خۆیەتی، کەچی هەر ئەم زوانە بوّتە قەیرانێکی مەزن بۆ ئەم نەتەوە.

کێشەکان و قەیرانی زوانی کوردی:

الف: کورد وەك خاوەن فەرهەنگێکی رەسەن و مێژینەمەند و بەربڵاو و یاگە و پێگەدار، هێشتا نەیتوانیوە زوانێکی یەکگرتووی هەمە لایەنەی لە سەر پرەنسیپی هەڵبژاردن و نورمی ئاسایی زوان و رێکەوتنی فەرهەنگی و هاوسەنگی نەتەوەیی بێ. چوونکای بە شێوەی ئاکادێمی و زانستی و بونیاتی زوانەوانی باس لەسەر پێکهاتەی زوانی ئێستانداردی کوردی نەکراوە. ئەویش بۆ خۆی هۆکارێتی مێژوویی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، رێبردی و... هەیە کە لە خاڵی «ب» دا ئاماژەی پێدەدرێ. کوا کۆڕی زانیاری و ئەنستیتۆی زوانەوانی کە تیشکۆی رێزوان و رێسای واتایی و کاربردی شێوە زوانەکانی تری لە خۆوە گرتبێت؟ کوا کۆکراوەی فەرهەنگی فۆلکلۆریکی و شەقامی لە سەر گەنجینەی هەموو

زاراوەکان کە ببێتە بەڵگەی چەسپاندنی زوانی یەکگرتووی کوردی؟ ئەو زوانەی کە ئێستا بە زوانی یەکگرتووی کوردی دەناسرێ، تەنیا هی ناوچەیێکی کوردستانە و ناتوانێ، پێکهاتەی واقیعی کوردستانی یەکپارچە بێت. لەم شێوە زوانەدا بە پێی ئارکئۆلۆژی و مێژووی زوانی رەسەنی کوردی لە پێکهاتەی زوانەوانیدا هەندێ رێسا، رەچاو نەکراوە، وەك کەلێن و بۆشایی تیادا دەبینرێ، ئەبێ بە وەرگرتن و موماڕەسە و هەڵێنجاندنی فێرکاری، لە شێوە زوانیەکانیتردا، ئەم کەلێنانە پڕبکرێتەوە و ئەنجا واقیعی ئیستراکچێری زوانی یەکگرتووی پێوە بلکێنین ئەمە ئاکادیمی تر و ئارۆیانەترە لە رووکردی زوانەوانیدا.

ب: جگە لە کوردستانی باشوور – کە ئێستا هەلی بۆ رەخساوە و خەریکە ئۆکسیژنی ئازادی (رێژەیی) هەڵدەمژێ، ئەویش هێشتا هەندێ کەلێن و بۆشایی وەك: کێشەی زەوی و جوگرافیا لە فرە لایەنەوە لە ژێر شیمانە و پرسی نەیاراندایە و ساغ نەکراوەتەوە. جگ لەم پارچە، کورد خاوەنی دەسەڵات نییە و نەبووە، نەیتوانیوە لە بارگەی سیاسییەوە، رەوتی زاڵبوونی فەرهەنگی و فیکری و دێمۆکراسی و... خۆی بچەسپێنێ بە پێی رووکردی دێمۆکراتیکیانە و هەڵبژاردن و رێکەوتنی هاوڵاتیان و شارۆمەندان لەسەر فرەدەنگی و پێکەوە گونجانی فەرهەنگی" تا کوو شێوەزمانێك لە پێکهاتەی زمانی کوردی بە گوڕ و وزەی دیالێکتەکانی تر، زاڵ بێ و بێ بە بەردی بنەڕەتی و نەتەوەی کورد وەك باقی وڵاتانی تری جیهان، زوانی ئێستاندارد (یەکگرتوو) یان هەبێ. بەڕای نووسەر ئەبێ ئەم خاڵە بنەڕەتیانە لە داهاتوودا بۆ کورد بچەسپێ تاوەکوو خاوەنی دیاردەی زمانی یەکگرتوو بێ. لە هەر دوو حاڵەتدا، چە زمانی یەکگرتوومان بێ و چە نەمانبێ لە رووکردی زوانەوانی ئێستاییدا، واقیعی زوان داناشاردرێ" زوان هەر زوانە و دابەشکردن لە پەیلوای سیاسیدا بە زوان و نیمچە زوان و شێوەزوان و... هیچێك لە بایەخی واقعی زوان و... چەمکی نەتەوەپەروەری و نیشتمانپەروەری و کوردپەروەری مرۆڤەکان لەو گلێرگەدا

کەم ناکاتەوە. فەرهەنگ ئاخێزگەی زوانە، هەر جەماوەرێك خاوەن دیاردەی فەرهەنگی بێ – جیاواز لە ئاستی شارستانیەت/ مەدەنیەت و دواکەوتوو/ پێشکەوتوو – بێگومان خاوەنی زوانیش هەیە. هەروەها کە کورد خاوەنی فەرهەنگ و زوانە بەڵام نە چەقدابەستن لە سەر شێوەزوانێك وەلاخستنی ئەوانیتر.

ج: لەم وتارەدا بە بێ مەبەستێکی تایبەتی و بەبێ ئاڵۆز و تەماوی کردنی کێشەی زوان، ئەز لە دوو گۆشەنیگاوە دەڕوانمە زوان، یەکەم: پێوەندی دیالێکتیکی – عەقڵانی و واقیعی – لۆژیکی زوان لە گەڵ فەرهەنگدا (باسی زانستی – ئاکادێمی زوان). دووەم: پێوەندی زوان و دەسەڵات (باسی زوانی پێوەر – سیاسی) کە بەرهەمی سەرکەوتنی سیاسی نەتەوەیەکە و وەگەڕخستنی دەسەڵاتی سیاسییە بۆ ئەو نەتەوە. هەر دووی ئەمانە باسێکی زانستی زوانەوانی ئێستایی و هەنووکەیی زوانەوانەکانی ئامریکاییە کە شیکاری زوان و فەرهەنگ و دەسەڵات و جیهانبینی وتەبێژانی زوان (ئەنترۆپۆلۆژی) بەڕووکردی زانستی، دەخاتەڕوو, بەتایبەت بۆچوونە زوانەوانیەکانی: «ئێدوارد ساپێر»، (١٩٢١ز) زمانەوانی مرۆڤ ناس و «بنیامین وۆرف»، ١٩٥٦، زمانەوان و شاگرد و ژێردەستی ساپێر و توێژکاری زوانی سوورپێستەکان و «رابێرت ا. هاڵ» زوانەوانی ئامریکایی کە کتێبی «زمان و زمانەوانی» نووسی بۆخەڵکی شەقام لەسەر جەبرگەرایی زمان (Linguistic determinism) و هەر وەها بۆچوونەکانی دوکتور کورشی سەفەوی، مامۆستای زمانەوانی لە ئێران ئەنجا ورووژاندنی باسی مێژووی زوان. (١)

د: پشت بەستن بە رووکردی زوانەوانی، چەمکی زوان بۆ بابەتی ئەم نویسارە بەکار دەهێنم، هیوادارم خوێنەری کورد بەچاوی واقیعی زوانەوانی سەیری ئەم باسە بکات، نە روانینی هەڕەمەکی ناوچەگەری و پەیلوای ساویلکانەی سیاسی لە سەر پرەنسیپی دەسەڵات و توتالیتەی زوان، چوونکای

خەریکم لە سەر واقێعی زوانیٚ قسە ئەکەم نە ئاراستەیەکی تری زوان. رۆچوون بەسەر مێژینەی زوانەکەمان بە شێوەی زانستی و فرەسینگی، دەتوانیٚ بۆشاییەکان و کەلێنە نادیارەکانی ناسنامەی نەتەوەی کوردمان بۆ پێناسە بکات و لە دەلاقەی واقیعبینیەوە، بڕوانینە نیازە سەرەکیەکانی سەردەم و داهاتوو و هەندیٚ نیازی رێبردی و رەوانی و پسیکۆلۆژیای زوانەوانیمان چارەسەر بکەین و بەواتایەکی تر کاربکەین، تا لە رێگای پێناسەی چەمکی زوانەوە کە هەمان پێناسەی نەتەوەییە" بگەینە شاکێلەی بەرزی دۆزە رەوا و مێژووییەکانمان و بە وشیاری گشتییەوە لە دەلاقەی داهاتوودا، بە شێوەی دێمۆکراتیك و فرەدەنگی و پلۆرالیزمی زوانی، زەمینە بۆ پێکهاتەی زوانی یەکگرتوو - پێوەری پتەو و دەوڵەمەند، فەراهەم بکەین. قۆناغێکیتری ئەم وتارە، کە باسی رەوتی مێژوویی زوانی کوردی هۆرامییە" بەراوردکارییەك نێوان زمانەکۆن و ناوین و ئێستاییە ئێرانیەکان و نواندنی هەندیٚ بەڵگەی نڤیساری بۆ چەسپاندنی مێژینەمەندی کوردی هۆرامی و هاتنەگۆڕی ژانری شێعر، وەك یەکەی نڤیساری زوانی کوردی بە تایبەت شێوەزاری هۆرامی.

الف: پێوەندی فەرهەنگ و زمان:

چەمکی فەرهەنگ یان هاوسەنگە ئینگلیزیەکەی culture کە تایلر (١٨٧١) کە بۆ هەوەڵین جار لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا، سازی کرد، بوو بە تەنها یەکەی جیا کەرەوەی مرۆڤ و ئاژەڵ.

فەرهەنگ لەم روانگەدا یانیٚ ریٚ و رەسمی ژیانی گلێرگەیەك. لەم رووکردەدا دەبیٚ تاك، زانیارێکی ئەوتۆ لە بارەی «چۆنبوون» و «چۆن رەفتارکردن» کە لەو کۆمەڵگەدا ئەژی بەدەست بێنیٚ، بە پشت بەستن بەم ئاکارە، ژیانی سۆسیایی خۆی بەڕێوە ببات و بیکاتە هەڵس وکەوت لە گەڵ تاکەکانی تردا، لەم رەهەندەشدا بێگۆمان پێویستی بە هەندیٚ چەمکی فەرهەنگی وەك هونەر، ئەدەبیات، مۆسیقی و... هەیە. ئەم هەڵس و کەوت و مۆراڵە

کۆمەڵایەتیانە لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دی لە ڕێگەی زمانەوە، ڕاگوێز دەکرێ کە بۆ خۆی دابینکەری تایبەتمەندی نەخشی فەرهەنگی ئەو کۆمەڵگەتە. چەشنی رووکردی فەرهەنگی هەر کۆمەڵگەیەك، واتە ئاستی پێکهاتەی ڕێکخراوە فەرهەنگیەکان، تەنیا فاکتێکە بۆ هەڵاواردنی کۆمەڵگەی پێشکەوتوو لە کۆمەڵگەی دواکەوتوو و سەرەتایی. کۆمەڵگەی پێشکەوتووی سەردەم بۆ ئەوەی خاوەنی هەندێ دام و دەزگا و ڕێکخراوەی فەرهەنگی و مەدەنی و کۆمەڵایەتی و رامیارییە، وێڕای هەڵگری فەرهەنگی ڕەسەن، خاوەنی ئەم فاکتە مودێڕنانەتە کە ئەوانیش لەسەر هەندێ بنەمای نەتەوایەتی و ئایینی و کۆمەڵایەتی بونیات نراون.

لە دنیای پێشکەوتووی فرە فەرهەنگی ئێستادا لە سەر تەماسی ژیار و عەقڵانییەتی مۆدێڕن، لە گلێرگەیەکدا کە بێگومان خۆیان بە یەك نەتەوە و سەر بە یەك وڵات دەزانن، زوانەکەشیان جۆراوجۆرە. بە پێچەوانەش فرە زوانەش لەم چەشنە کۆمەڵگانەدا، هەمان ڕەنگدانەوەی فرە فەرهەنگییە، لە هەمان کاتدا قەیران و لە ناوچوونی فرە زوانی بێ یەك و دوو دەبێتە هۆی توانەوەی وزەی فرە فەرهەنگیش. تواندنەوەی زوانێك، دەبێتە هۆی دابڕانی پێوەندی فەرهەنگی ئەو نەتەوە و شێوازی ژیانەکەیان و کوژانەوەی رووناهی نبووغی کۆمایی ئەو گەلە و تەنانەت لە ناوچوونی قابلییەت و توانستی بەشێك لە مێشکی مرۆڤەکان، بیرمەندان پێیانوایە لە گەڵ تیاچوونی هەر زوانێك پاژێك لە دەفتەری مێژووی مرۆڤایەتیش دەبەسترێ. بەڵام ڕسکاندن و فراژوێ کردنی زوانێ دەبێتە هۆی ئەکتیو کردنی پێوەندییە سۆسیاییەکان و هاوژینێکی هاوتەبایانە لە نێویاندا. ئەم دیاردەیشە لە سەر پرۆسەی فێرکاری و هاریکاری نێونەتەوەیی و دان نان بە (ئەویدی، دیگری) دێتە ئارا و پراکتیزە کرن. نموونەی وڵاتی هێندوستانە کە خاوەنی پرۆژەیەکی فەرهەنگییە بە ناو «پلۆرالیزمی زوانی». بە حەشیمەتێکی یەك میلیارد کەسی، سەرچەشنێکە (ئولگوو) بۆ عەقڵانییەتی ژیانی ئێستایی لە

نێو وڵاتێکی سەربەخۆی فرەزوان و فرە فەرهەنگ ئەویش لە ڕۆژهەڵاتدا. لە یاسای بنەڕەتی ئەم وڵاتەدا، «هێندی و ئینگلیزی» دوو زوانی فەرمی و رەسمین، ١٨ زوانی سەرەکی و ٤١٨ زوانیتر، واقیعیان هەیە و رەنگەش ئەم پاژە زوانانە هەر کام تەنیا ١٠٠٠ کەسی قسەکەریان هەبێ. بە شێوازێ یاسای ئەم وڵاتە چێکراوە هەر تاکەکەس و شارۆمەندێکەو مافی هەیە بە زوانەکەی خۆی گۆ بکات و پارێزگاری لێوە بکاتن. دەسەڵات کە هەڵبژاردە و نوێنەری یاسایی ئەو خەڵکانەتە، بە ئەرکی خۆی دەزانێ لەم پڕۆسە فەرهەنگییە بە باشی بە ئامێری فێرکاری و ڕاگەیاندن ئەم هەرێمە زوانییە فەربەتر (قەڵەوتر) بکات.

لە نێو ئاوا کۆمەڵگەیەکی فرە زوانیدا، کە تەبعەن خاوەنی فرە فەرهەنگیشن، لە سەر رووکردی هەڵبژاردن و تەبابوون، ئیتر چەشنی زوان و رەچەڵەك و رەنگی پێست و ئایین و... باوی نامێنێ و دەتوێنەوە، توێژی رەسەن و باڵا و مامناوەندی و پلەنزم و کاتی و... رێکەوتن دەکەن و پڕۆسەیێك بە ناو «هاو فەرهەنگی» لەو کۆمەڵگەدا، ساز دەکەن. خاڵی گرێدەری ئەم هاو فەرهەنگیە و ئەم رووکردە دێمۆکراتیکیەش، بێ گومان چەمکی زوانە. زوانە کە دەتوانێ لە عەینی جیاوازی و فرە رەهەندی، گلیرگەیەکی مۆدێرن و پێشکەوتوو بە دوور لە دەمارگرژی و دژکاری تەنیا بە دەنگدان، پێکبهێنێ. ئەم هەوڵە ئیستایی و پێشبەرە دەبێتە هۆی ئەوە پێوەندی زمان و فەرهەنگ لە ئەنترۆپۆلۆژییەوە (مردم شناسی) بگوێزرێتەوە بۆ پانتایی «زمانەوانی». رووکردی ئاشتەوایی (زمان و فەرهەنگ) بوو بە هۆی گۆڕانکارییەك لە چەشنی روانینی زمانەوانانەدا. لە نیوەی هەوەڵی سەدەی بیستەم دا لە بۆچوونەکانی «ئێدوارد ساپیر» - ١٩٢١ - و بنیامین وورف - ١٩٥٦ - دا بە خەستی رەنگی دایەوە و بوو بە گریمانەیەکی زمانەوانی بە ناو «جەبرگەرایی زمانی» (Linguistic determinism).

«ئیدوارد ساپیر» پێی وابوو: (٢)

«زوانی هەر نەتەوەیەك، ئەگەریش ئەو زوانە هەرچەندە لە روانگەی مەردوم شناسیەوە، دواکەوتووبیّ، لە ئاستی خۆیدا کامڵ و بیّ گرێیە. تەنیا جیاوازی نێوان زوانەکان، بۆ چەمك گەلێك دەگەڕێتەوە کە ئەو بڕیارە، بەو زوانە دەری بڕیّ». تەنیا جیاوازی زوان وا لە شێوەی دەربڕین و تەرزی پەیلوای جیهانبینی واچەرەکاندا (بێژەر).

بۆ نموونە، «رابێرت. ا هاڵ لە کتێبی زوان و زوانەوانیدا» دەڵێ: «زوانی (ئیسکیموو) کان و (هاتن تات) ەکان و (هۆپیە سوورپێست) ەکان و (زاپارۆ) و (شوارا) کە تەنیا خاوەنی سیستەمی عاداتی گوتارین، بیّ ئەوەی پێوەندییێك نێوان پێکهاتەی زوان و شارستانیەتدا هەبێت، وەك زوانی ئینگلیزی و فەرانسەوی کە زوانی دوو وڵاتی پێشکەوتووی جیهانن، بەرابەرن و هیچ جیاوازییەکی ئەوتۆیان نیە». تەنیا جیاوازی نێوان زوانەکان، بۆ چەشنی روانین و فەهمی وتە بێژانی ئەو زمانە بۆ جیهانی ئۆبژەی دەوروو بەر دەگەڕێتەوە (ئاستی رێژەیی زمان) . لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم، مادە ٢ی جاڕنامەی مافی مرۆڤ بۆ دۆزی مافی زوان تایبەتکراوە و هەندیّ چەمك لەم دەقەدا بۆ دابینکردنی ئەم دۆزە گونجراوە.

زمان دابینکەری چەشنی جیهان بینی مرۆڤە. لە رووی رووکردی زمانەوە ئێمە پەی بە هەندیّ فاکتی فەرهەنگی و رادەی فەهم و دەرکی نەتەوەیەك دەبەین: بۆ نموونە بە قەولی د. کورۆش سەفەوی: ئێرانی بە گشتی و – کورد بە تایبەت، جەخت لە نووسەری ئەم وتارەیە – لە هەر دە رستەدا، حەوت کەرەت سوێند دەخوات، مەردوم شناسەکان دەڵێن: ئەمە یانیّ ئەو کۆمەڵگە زۆربەیان درۆزنن، یان جنێودان و تۆقاندن و دوعا و نزا، نیشانەی فەرهەنگی خشوونەت و توندوتیژییە».

یان بە کار هێنانی دەستەواژەی خزمایەتی وەکوو: کچە ئامۆزا، کوڕە ئامۆزا، پوورزا، میمکەزا، خاڵۆزا و... (دختر عمو، پسر عمو، دختر خالە،

دختر دایی، پسر دایی، دختر عمه و پسر عمه) لە لایەن (کورد) و فارسەوە نیشانەی پابەندی فەرهەنگی خزمایەتی و عەشیرەتی ئەم دوو نەتەوەتە، لە حالێکدا: بۆ ئەم هەشت وشە، لە ئینگلیسی دا تەنها «Cousin» بە کار دەبەن، یانیٚ خەڵکی بەریتانیا چەندان دەرەوەستی پەیمانی خزمایەتی نین. ئەمە یانیٚ جیاوازی فەرهەنگی کە پەیوەستە بە چەشنی ئاخێزگەی واچەکان و تەرزی دەربڕینی زوان.

لایەنێکتر کە زمانەوانەکان (بەتایبەت رابێرت ا. هاڵ) بۆ چەسپاندنی چەمکی زمان پێداگری دەکەن، گرنگایەتی زمانی گوتارە بەسەر زمانی نڤیساردا، بە باوەڕی ئەوان:

«زمان یانیٚ گوتار و عاداتی گوتاری و ئاخافتن. نویسار، پێکهاتە و رەنگدانەوەی وتارە، لانی کەم مرۆڤ لە پانسەد هەزار تا یەك ملوێن ساڵ خاوەنی زمانی گوتار بووە، کەچی تەنیا چەند هەزار ساڵە کە دەستی بە زمانی نویسار کردووە. لەوکاتەوە کە نووسین سەریهەڵداوە».

لەم باوەڕەدا، «نویسار، بریتییە لە گرووپێك لە نیشانەکان کە بە دەستی خۆمان پێکیان دەهێنین، دەتوانین بڵێین دەستکردین، بەڵام زمانی گوتار، گرووپێك دەنگە کە بە ئەندامە دەنگییەکان دەریان دەبڕین، بەڵام هەر دوکیان یەك مەبەستیان هەیە، ئەویش پێوەندی لەگەڵ دیترانە، بەڵام کاربەخشی هەردوو، یەکسان نیە، گوتار زاتی زمانە و نویسار ئامرازێك بۆ تۆماری گوتار».

وەك دەزانین گۆران (لێرەدا مەبەست دیالێکتی هۆرامییە بەشێك لە گۆران) خاوەنی هەندیٚ پتانسیەل و توخمگەل و رەگەزگەلی زوانیە، خاوەنی هەندیٚ ئیمکانات و وزەی گوتارییە، بەڵام بەهۆکارگەلێکی جۆراوجۆرەوە لە رەوتی مێژوودا بە باشی نەنووسراوەتەوە و مومارەسەی نویساری لەسەر نەکراوە، ئەم چەشنە هێزە وەك: زەخیرەی زوانی لە نەستدا ماوەتەوە و نەیۆتە ژێرپێی دەسەڵاتدارانی سیاسی یان ئوتوریتەی زوانی زاڵ. کەچی دەبینین لە ئاخافتن و

پێوەندییە واچییەکاندا، بەباشی ڕێژەی بەرزی فرەکانسی نەغمە (کرکە) ی دەنگەکانی، دەبیسین. بێگومان، ئەم پرەنسیپە لەزمانی هۆرامیدا بە تایبەت لەژانری شێعردا، هەر لە «گاتەکان» ی ئەوێستاوە بیگرە تا شێعری «هورمزگان» (٣) تا «ئورامەنەکان» (٤) و تا بێسارانی و مەولەوی و تەنانەت شێعری هاوچەرخ، گاڤ بە گاڤ، پارێزراوە و بوەتە هۆی ئەوە شێعری هۆرامی نەکەوێتە ژێر کاردانەوەی ئوسلوبی هەندەران، دەبێ وەك خاڵێکی پۆزەتیڤ سەیری ئەم دیاردە زمانیە بکرێ، مامۆستا گۆرانیش لەسەر ئەم دابە هونەریەزمانیە بوو کە گەڕایەوە بۆ «نەغمەی شێعری هیجایی». ئەمە نیشانەی ئەوە نیە کە چوون تەواو ژانرەکانی پێ بنووس نەکراوە، ئیتر لە واقیعدا زمان نیە و زاراوەیە. (٥)

لایەنێکتر کە زمانەوان - رابێرت ا. هاڵ لە کتێبی زمان و زمانەوانیدا - جەختی لەسەر دەکا، لایەنی سیستەم (نزام) ی زمانە. هەر زوانێك، لەعاداتی گوتار (واچە) دا خاوەنی ڕێساگەلێکی جۆراوجۆرە، کە لە توخمە زمانیەکاندا - لەدەنگەوە بیگرە تا مۆرفێم و واژە و دەستەواژە و لێکدراوە و رستە و بەیاندا، خۆی دەنوێنێ.

وەك ڕێساگەلی: واچەشناسی (فۆنۆلۆژی)، ڕێسای هاونشینی، ڕێسای ڕێزمانی (سەرف و نەحو)، ڕێسای سیمانتیك (واتاناسی)، ڕێسای کاربردی زمان.

بۆ نموونە لەخشتەی ژێرەوە، لە زاری زارۆیەکەوە، باری فۆنۆلۆژی، واتایی، هاونشینی و کاربرد، بە رانانەدن، سێ رستەی هاوسەنگ: هۆرامی و سۆران و فارسی دەخەینە بەرچاو، بزانین پرۆسەی ڕێژەی فرەکانسی کرکەکان و دینامیکییەت و بزاوتوویی کامیان بەرزتر و ئەکتیوترە:

هۆرامی: ئەدالێ گیان، کاکەلێم پەی کۆی لوا ؟

edale giyan kakelem pey koy liwa?

سۆرانی: دایە گیان، کاکم بۆ کویێ چوو ؟

daye giyan kakem bo kiwe Cu?

فارسی: مادر جان، داداشم کجا رفت ؟

mader gan dadaŝem kuga reft?

بەراوردی ڕێژەی لاتینی دەنگەکان لەم خشتەدا:

واج (واچە)	هۆرامی	سۆرانی	فارسی
ژمارە	٢٧	٢٢	٢٣
بزوێن	١٢	١٠	٩
درێژ	٧	٦	٥
بێ دەنگ	١٥	١٢	١٣

١ – لە هەردوو شێوە زوانی هۆرامی و سۆرانی لە شەش واچە (واژە، وشە) کەڵك وەرگیراوە.

٢ – بۆمان دەردەکەوێ کە ڕستە هۆرامیەکە هەم لە دەنگی زۆرتر کەڵکی وەرگرتووە و هەمیش ڕێژەی بزوێنەکانی زۆرترە و خاوەنی توخمی خێرایی دەنگ، شدت صوت (intensite) ە کە توخمێکی زوانی ئەڤێستا و سەنسکریتە. واتە توخمە زوانیەکانی هۆرامی لە هەردوو زوانەکە بزاوتووترە. پاشان ڕستە سۆرانیەکە، ڕێژەی بزاوتوویی لە فارسیەکە پترە.

٣ – باری هەستیاری و هێڵی دەلالی پەیام نێوان نێرەر و وەرگر لە شێوە زوانی هۆرامیدا لە هەر دوو ڕستەکە، قەڵەوتر و دەرکەوتووترە.

٤ – بەهۆی خسڵەتی هەوێنی دەنگەکان، ڕستە هۆرامیەکە، باشتر دەتوانێ مشت و ماڵ بکرێ.

٥ - ڕێسای هاونشینی و پێکەوە گونجانی تاکواچ و واچە و دەستەواچـە و لێکدراوی لیریکای هۆرامی لـە نەفسدا، خـاوەنی ئامیـان (هـەوێن) ی ڕەگـەزی زوانی (کرکە) یە کـە زۆر و زەبەندەیـە، کـە لـە کـردە وتەکانیـدا، بـە هـۆی هۆکاری قەتیس واننەوە لـە جوگرافیاییـەکی بەرتەسـکی سۆسـیایی و ئایینیـدا، نەیتوانیوە لـە ئیمکاناتی ناوەکی خۆی کەڵك وەرگرێ. زوانی هۆرامی تـەنیا لـە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا و تا ڕادەیەکیش لایەنی نویسـاری شـێعر، توانیویـە لانیکـەمی وزەکانی بنوێنێ. بەڵام سەدان سەد وزەیتری هێشتا، لە ناخدا ماوەتەوە و پێناسـە و پراکتیزە نەکراوە. لە بەشی ڕەوتی مێژوویی زمانی هۆرامی هەر لـەم وتـارەدا ئاماژە دەدرێ بەم خاڵە.

چەند فاکت بۆ ڕێسای زوان وەك جەوهەری ڕێزمـان نێـوان زوانـی کـۆنی ئاوێستا و ڕەوتی زوانی هۆرامی:

- گەرداندنی هەرمانەکان و ناوەکان و جێ ناوەکان بە پێی تاك و کۆ و نێر و مێ، هەڵگری باری دۆخە سینتاکسیەکانی زمانـە کۆنـە ئارییەکانـە. هەرلـەم وتارەدا ئاماژە دەدرێ بەم خاڵە.

- ڕێسای واتایی (سیمانتیك) بۆسازاندنی واتا: لە سازە زوانییەکان بـە پێـی هەڵویستی نێرەر و وەرگرتنی وەرگری پەیام و دۆخێکی تایبەت بە هۆرامی.

- ڕێسای کاربردی: دەنگ لـە ڕێچکەی ڕستە بۆ ئاستی پـەیام و واتـا: کـە ئەمانە بۆ خۆیان باسگەلێکی تایبـەتی هەڵـدەگرن کـە پێویسـتە، دوایـی باسـیان لەسەر بکرێ.

- ڕێسای فۆنۆلۆژی: سیستەمی دەنگ لـە هۆرامیـدا، کـە وەرگرتەیـە لـە سیستەمی دەنگ لـە گاتاکان، تایبەتمەندییێکی خۆی هەیە کە هەم لـە شێعردا هـەر لـە هورمزگان تا باباتایەر و یارسان و بێسارانی و مەولـەوی و سەیدی و شـێعری هاوچەرخ، ڕەنگی داوەتەوە و هەمیش لـە ناخی ئاخافتندا حزووری هەیە، من ئەم توخمەم بە ناو «کرکە» کە پرۆسەکەی لە سەر «خێرایـی دەنـگ، Intensite و

تەکیە، Accent» چێکراوە، نێودێر کردوە و لە نووسینەکاندا باسم لە سەر کردوە. ئەم توخمە لە فرە شوێندا زوانی کوردی هۆرامی لە فارسی و عەرەبی تەنانەت لە کوردی سۆرانی جیا دەکاتەوە.

ب: پێوەندی زوان و دەسەڵات:

سیمای هیچ زوانێك یەك جۆر و یەك دانگ نامێنێتەوە، لە پێکهاتەی زواندا ئاڵ و گۆڕ لە دەنگ و رواڵەت دا، روو ئەدات. تەنانەت ئەم ئاڵ و گۆڕە لەتوخمە زوانیەکاندا، دەبێتە هۆی گۆڕانکاری. بە پێی هەل و مەرجی رووکردی سیاسی، ئابووری، فەرهەنگی و کۆمەڵایەتیەوە لە کۆمەڵگەیەکدا کە پێشتر ئاماژەم کرد، بە ئاڵ و گۆڕی چەمکی زوان، فەرایەندی فرە فەرهەنگی و فرە زوانی ساز دەبێ (دێمۆکراسی زوان، نموودی دەسەڵاتی خەڵکی). بە چاوکردن لەم باسە، لەم پرۆسەیەدا بە پەیلوای من لە دوو رەهەندەوە (زوانی یەکگرتووی – پێوەری) درووست دەبێ: یەکەم لە بەستێنەی دێمۆکراسی: دانووستاندن و مشت و ماڵ و فێرکاری و تەماس و دەنگی گشتی و رووکردی دیمۆکراتیانە بە پێی ئاستی تێگەیشتن و رێزگرتن لە هەرێمی زوانی ئەویدی، زوانێك کە وەرگرتەی دیالێکتەکانیترە لە ئاوا بەکگراوندێکدا، گەشە و نەشە دەکات و پەرە دەسێنێ و سەرەنجام دەبێتە زوانێکی زاڵ و دەسەڵاتدار. دووەم: لەرێگەی تۆتالیتاریزمی سیاسی و رووکردی پاوەنخوازی و دیکتاتۆری دەسەڵاتەوە، کە هەموو کەرەسەیەکی مێدیایی و راگەیاندن وا لە ژێر رکێفیدا، شێوەزوانەکەی خۆی سەر دەخات و دەیکاتە زوانی پێوەر، رەنگەش دەست بکا بە سەرکوتی دیالێکتەکانیتر، یان ئێهتێمایان پێنەدا. لە هەر دوو حاڵەتدا، زوانی یەکگرتوو، درووست دەبێ و پەیوەندی بە دەسەڵاتی سیاسی، ئابووری، فەرهەنگی، پیشەیی و مێدیایی و راگەیاندنەییوە و... هەیە. ئەنجامی پرۆسەی زوانی یەکگرتوو – پێوەری لەم گوزارەدا ئاوا خۆی دەبینێتەوە:

– زوان + دەسەڵات (فەرهەنگی، ئابووری، سیاسی، راگەیاندن، و...)

دموکراتیك لە سەر پرەنسیپی دیالۆگ و یاسای دێمۆکراسی و فرەدەنگی و چەند فەرهەنگی و هەڵبژاردە – یان داسەپاو و توتالیتە و پاوەنخواز و تاکدەنگە و ناهەڵبژاردە و... – ← زمانی یەکگرتوو.

رەنگە پرسیار بکرێ، چۆن ئەکرێ کورد یەك نەتەوە بێ و چەن زوانی هەبێ ئەی چارەنووسی پرۆسەی زوانی پێوەر – یەکگرتوو بە کام ئاراستەدا دەڕوا؟

١ – بایەخی ئەم باسانە تەنیا بە مەبەستی تەیارکردنی زەمینەیە بۆ باری زانستی زوان و پێناسەی تەوەرەکانی بۆ دەوڵەمەندکردنی شێوەزوانەکانە کە چمان کەمپێکن بۆ بە گوڕ کردن و وزەبەخشی و قەڵەوکردنی فۆڕماسیۆن (تان و پۆ) ی زوانی یەکگرتوو. پێش لە کایە سیاسییەکان، فاکتۆرێك و تیشکهاوێژێك بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی.

٢ – مادام پێداگری زوانەوان لە سەر پاراستنی واقیعی سەربەخۆیی زوانە، زوانیش پێوەندیەکی عەقڵانی لەگەڵ فەرهەنگی مرۆڤ و چەمکی مرۆڤ ناسی و زوانی ئاخافتن دا هەیە، هەر زوانێکیش خاوەنی سیستەمی زوانەوانی تایبەتە و مافی هەبوونی سەربەخۆییشی بەو بەڵگانە کە ئاماژەم پێدا، پارێزراوە. زاڵبوونی چەمکی دەسەڵات – چ داسەپاو و توتالیتە بێت، چ هەڵبژاردە و یەکبوون و تەبایی – کە زوانی زاڵ (غالب) یان بڵێین (یەکگرتوو) درووست دەبێ، سینگەکان کراوەن، ئیتر نیازی بە دەمارگرژی و دڕدونگی و شیمانەکردن و ئاڵۆزکردن و پاشاگەردانی زوانی و تەماوی کردنی نیشتمانپەروەری و ئاژاوەی کۆمەڵایەتی و چەواشەکاری سیاسی نییە. لە جیهاندا نموونەی بەرچاو هێندوستانە کە باسمان لە سەر کرد یان دێمۆکراسێتی زوان لە وڵاتی سویسرا. رابێرت. ا. هاڵ لە کتێبی زوان و زوانەوانیدا، لەم بارەوە دەڵێ: «سویس وڵاتێکە کە هاوڵاتیان و خەڵکی شەقام وەك باقی خەڵکانی وڵاتانی تر، نیشتمانەکەی خۆیان، خۆش دەوێ، لە هەمان کاتدا بە چوار شێوازی

جۆراوجۆر، دەئەخافێن، بێ ئەوەی دژبەری نەتەوایەتی سازبکات. رەنگە لەم وڵاتەدا ئەمە تاکە بەڵگەیەك بێ بۆ چەسپاندنی نیشتمانپەروەری و پاراستنی شاکێڵەی زوانەکەیان». ئەمە لە وڵاتە پێشکەوتووەکاندا یانێ: دێمۆکراسی زوانی

لێرەدا من ناڵێم هۆرامی و کرمانجی (خوار و ژوور) و... دوو یا چەند نەتەوەن، بەڵام رام ئەوەیە کە بە پێی ئەو فاکتە زوانەوانیانە کە دەرم خست، بێ ئەوەی گومان و دڕدونگی لە دژبەری نەتەوەیی بکرێت، هۆرامی لە (سەرخان) ی زوانەکەدا، چ لە باری زانستی واقیعی زوانەوانی سەردەمەوە و چ لە باری مێژوویی و رەچەڵکناسییەوە (زبان تاریخی) چ لە باری رێزمانی و پێکهاتەی رەگناسی هەندێ لە توخمەزمانیەکان، کە پاشماوەی وتارەکە لەم تەوەرە دەدوێین، لە گەڵ سۆرانیدا جیاوازە – بۆ وێنە لە رێزمانی سۆرانیدا، ناوەکان و راناوەکان و کردارەکان، بە پێ نێر و مێیان، گەردانە ناکرێن، هەندێ دەنگ لە هۆرامیدا هەیە بەڵام هاوسەنگەکەی لە سۆرانیدا بەرچاوناکەوێ: (ڎ) لە وشەی: ئەڎا، ئەیا (دایك) و گەڎێ (گەدە) یان رەگناسی توخمی وشەگەلی «مەتیە، مازی، کەرگە، هەشە، تاتە، ژەرەژ، مووسای مووسوو، مارِای، هەوەڕ، هەرمان و رەنگە سەدها نموونەی تریش ...» لە گەڵ هاوسەنگە سۆرانیەکەی «پوور، پشت، مریشك، ورچ، باوك، کەو، ئەخەوم، شکاندن، کاسەوکەوچك، کار و...» بە کام رێسای زمانەوانی، دەنگ و توخمی ئەم واچە و دەسە واچەگەلە لێك نزیك بکەینەوە، کە لە یەك تەبار و لە یەك رەچەڵەك و لە یەك رەگەز بچن – رەنگە لە داهاتوودا توخمگەلێکی زوانی پێناسە بکرێن و جەخت بکەنە سەر هاوتەباری ئەم شێوەزوانانە و ئەم گرێمانەی ئێمە رەت بکاتەوە –. ئەڵبەت من لە (ژێرخان) ی زوانەکەدا کە بریتییە لە ناخوداگای کۆیی و نەتەوەیی، هاومالی و هاوخێزانی ئەندامانی بنەماڵەی کورد بە گۆران و سۆران و کورمانج و زازا و چیترەوە ... نکولی و حاشا ناکەم. بەڵام سەرەڕای ئەمانە وەك واقع کە

لە گەڵ ئەم زوانە هەنووکەییەدا ئەژین دەبینین لە فرە ڕێسای زوانەوانیدا جیاوازن، دەیبا هەوڵبدریٚ بۆ پێناسەکردنی ڕەهەندە مێژووییەکانیان، هەوڵ بدرێت بۆ کۆکردنەوەی توخمە هاوبەشەکانیان، بۆ دارشتنی تیشکۆی هەمە لایەنەی هەیکەلی هندێسی زوانی کوردی لە سەر قەوارەیەکی یەکگرتووی جوغرافیایی و... هاوفەرهەنگی (ئارەزووشارێك بۆ کورد).

ج: ڕەوتی مێژوویی زوانی کوردی هۆرامی:

١ – پێش ئیسلام:

نزیك بە ١٠ تا ١٥ هەزار ساڵ بەر لە زایین، لە سەر زەمینی (ئاری) کاندا، ئاڵ و گۆڕی کەش و هەوایی ڕوویداوە. لەو چاخەدا، کاتی سەهۆڵبەندان و تەنانەت کاتی لێزمە بارانە بە گوژمەکان کە وناری نەدەدا کۆتایی پێدیٚ، دۆخی وشکێتی دێتە پێشەوە کە تا ئێستاش بەردەوامە. لە ئاکامی کەم بوونەوەی باران ئاوی ڕووبارەکان و چۆمەکان، ئاسایی بوونەوە. مرۆڤی بەر لە مێژوو کە لە ئەشکەوتەکاندا، پەنای گرتبوو، هاتە پێدەشتەکان و سەرپەنای بۆ خۆی درووست کرد. هەڵکۆڵینی ئەشکەوتەکانی «پیدە» لە کێوەکانی بەختیاری لە باکووری ڕۆژئاوای شووشتەر ئەم وتەیە دەچەسپێنیٚ. ئەگەرچی هێشتا بە شێوەی عەمەلی و بەربڵاو کاری هەڵکۆڵینی کوٚنینەناسی لە هۆرامان نەکراوە، شوێنە مێژووییەکان زۆربەیان دەسنەخواردە ماونەتەوە، بەڵام بە پێی هەندیٚ وتەی مێژووناسان، هەر ئەو کارانەی کە کراوە دەتوانیٚ، جەخت بکاتە سەر هەوەڵین دیاردەی یەك جیٚ نشینی و گیرسانەوە، و سەرپەنا درووستکردن و دەست بردن بۆ سرووشت و دروستکردنی کەرەسە لە بەرد و... دەسپێکی هەوەڵین ئاسۆی ژیان و ژیار و شارستانیەت، لە هۆرامان.

ئەو بەڵگانەی کە لە چاخی پێش مێژوو لە ئاقاری هۆرامانـدا بە جێماون چەند ئاسەواری مێژووییە کە ئەویش زادەی ئەو هەوڵە توێژەوانیانەتە کە تا ڕادەیەك لە زەمینەی کۆنینە ناسی ناوچەکە کراوە. تەپۆڵکەی (تیانە) لە ٢٦

کیلۆمەتری رۆژاوای کامیاران بە هۆی کەشفی پارچە سوفاڵی نەخشکراوی پێش لە مێژوو دەتوانێ بایەخێکی هەرە زۆری هەبێ بۆ ناسینی باری ئارکیئۆلۆژی هۆرامان و ناوچەکە. مێژووی ئەم پارچە سۆفاڵگەلە دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی چوارەم و کۆتاییەکانی هەزارەی پێنجەمی پێش زایین، یانێ حەوت هەزار ساڵ بەر لە ئێستا. هەروەها تەپەی (توبرەریزە) لە یەك کیلۆمەتری باشووری کامیاران بۆ ناساندنی چاخی (مس)، یان نووسراوەی (کەتیبە) ی (تەنگیوەر) لە ٥٠٠ مەتری گوندی تەنگیوەر هەر لە ناوچەی کامیاران کە سەر بە هۆرامانە، ئەم نووسراوە بە خەتی مێخی و زوانی ئاشووری نووسراوە و شەرحی یادگارانەکانی پاشاکانی ئاشوورە کە پەیتا پەیتا هێرشیان کردۆتە سەر هۆرامان، لە وتاری لێکدانەوەی (ئۆرومون) ئاماژەم داوەتە ئەم کارەساتە. قەباڵە (بنچاخ) ەکانی هۆرامان پاشماوەی چاخی ئەشکەکان کە بایەخێکی ئەوتۆیان هەیە بۆ روونکردنەوە هەندێ چەمکی زوانەوانی و باری بزاڤی نووسین و ژیار لە هۆرامان هەر لەم وتارەدا ئاماژەیەکیان ئەدەینێ.

ئەشکەوتی (شانەدەری) کۆنترین ئاسەواری بە جێماوی نیشتەجێبوون و روونکەرەوەی فەرهەنگ و شارستانییەتی ئەو مرۆڤانەتە کە لەوێدا ژیاون، بە گشتی بۆ شارستانێتی کورد.

بە گوێرەی ناوەڕۆکی ئەم ئاسەوارانە مێژویی و کۆنینە ناسییە، لەم چاخەدایە کە مرۆڤ پێدەنێتە چاخێکی ژیانی ترەوە، بە تایبەت ئەو شوێنەی کە بە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ناوی دەرکردووە، هەر لە سەرەتاوە، جێگای لانکەو سەر هەڵدانی زۆربەی شارستانیەتەکان بووە وەك: بابلییەکان، ئاشوورییەکان و ئوورییەکان، عیلامییەکان، مادەکان و گووتیەکان و لوولوویەکان، مانناییەکان و...» (٦) کە بێگومان ئەم پێنج شارستانیەتەی دوایی، کورد بوون و هۆرامانیش بێشکەی شارستانێتی کوردستان بووە.

بە وتەی مێژوو نووسان، «تا سەرەتای هەزارەی بەر لە زایین لە رۆژئاوای

ئێران (کوردستان) بە عیلامی قسەیان دەکرد. لە بارەی مێژووی زمانی مادەکانەوە، بە داخەوە جگە لە چەن هەڵکۆڵین، لە تەپەی حەسار (نزیک دامغان) و تەپەی «گیان» نزیك نەهاوەند، تەپەی سیلك نزیك کاشان و گوێ تەپە نزیکی ورمێ، بەڵگە گەلێکی تر بەدی ناکرێ» . (٧)

کۆنترین ئاماژەگەلێکی مێژوویی بە دوو نەتەوەی ماد و پارس، لە ساڵنامەکانی یەکێك لە شاکانی ئاشووردا هاتووە کە لە سەفەرە جەنگییەکانی خۆی لە ناوچەی «زاگرۆس» لەگەڵ مادەکان، تێك هەڵچووە. (٨)

لە ساڵەکانی ٨٤٤ و ٨٣٦ پ. ز، بەم دوو نەتەوە «پارسوا» و «مادای» وتراوە. پارسەکان و مادەکان خزمایەتییان پێکەوە بووە «لەسەدەکانی حەوت و هەشتی پ. ز بە پێی گەشەی جوغرافیایی، هەرێمی زمانی مادیش پەرەی سەند. هەر ئەم خاڵە بوو بە هۆی یەکگرتنەوەی خێڵەکانی مادەکان». (٩)

مورتەزا راوەندی لە مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران بەرگی یەکەمدا، لە بارەی (دەوڵەتی منناکانەوە) دەڵێ: «قەومی مننا کە ناوەندی حکوومەتەکەیان، کوردستان یان لە پێدەشتی باشووری گۆمی ورمێ بووە».

«ریچارد فرای» بە چاو کردن لەو سەرچاوە ئاشوورییەکان، لە بارەی منناکانەوە دەڵێ:

«مننا، نەتەوەیەك یان پێکهاتە لە چەند نەتەوە و هۆز و خێڵ بووە، کە لە نووسراوە و هەڵکنراوەکانی «ئۆرارتۆ» بە یەك دەوڵەت یا پادشا دەیان ناسن. زمانەکەشیان رەنگە بە عیلامی بووبێ بەڵام هێشتا روون نەکراوەتەوە».

لە شتوومەك و کەل و پەلێك کە لە ئاسەواری کۆنینەی سەقزدا بە دەست هاتووە، پیشاندەری ئەم خاڵەتە کە فەرهەنگ و شارستانیەتیی مادی دەوڵەتی مننا لە ئاستی شارستانییەتی «ئۆرارتۆ» دا بووە، کە لە باکووری و لە ئەرمەنستانی ئەمرۆ، حکوومەتیان کردووە. منناکان بە یەکگرتوویی لەگەڵ هۆزەکانی تری مادی کە هەموویان کورد بوون، لە تواندنەوەی ئاشووریەکان و

گرتنی «نەینەوا» رۆڵێکی تایبەتییان بووە.

«گەزنفوون نووسەری یۆنانی لە کتێبەکەی خۆیدا (گەڕانەوەی دە هەزار یۆنانی) دا ناوی لە کورد بردووە، لە کەتیبەکانی ئاشوورییەکانیشدا ناوێك لە «کورد، کوردۆ» براوە. لە کتێبی پەهلەوی «شارەکانی ئێران» یش ناوێك لە «کوهیارانی کوردۆ» کە هەر بە کوردان ئەوترێ، براوە. (تەبەری) دەڵێ: «ئەردەشیری پاپەکان لە کوردانی «بارزنگی یان بەرزنجی بووە و کوردەکانی بارزنگی یا بارزنجیان و بیزەنجان کە بە رواڵەت یەك زاراوەیە تا ماوەیەکی زۆر پاش ئیسلام لە دەڤەری «فارس» دا نیشتەجێ بوون». (١٠)

و هەر وەها «ابن خرداد بە» و «ئیستەخری» یش بە تەسەل باسیان لە سەر کردووە. «کوردۆ» بە زمانی ئاشووری بە مانای ئازا و لێهاتوو هاتووە و لە یەکێك لە کەتێبەکانی سرجون ملك ئاشوور کە بە خەتی بزماری ئاشووری وشەی «کوردۆ» یان «کاردۆ» هەر بەو مانا هاتووە و دووریش نیە کە وشەی «گورد» بە مانای پاڵەوان و لێهاتوو هەر لەم رەگە بێ». (١١)

لە پێشەکی لوغەت نامەی دێهخودا دا، (زبانها و لهجەهای ایرانی)، دکتر احسان یارشاتر دەڵێ:

«زوانە کۆنە ئێرانییەکان، گرووپێك لە زمانە هیند و ئوروپاییەکانن کە لەگەڵ ویدا خزمایەتیان هەیە، رەگی ئەم زمانانە زمانێکە کە بە زمانی کۆنی هیندییەکان نزیکایەتی هەیە. زمانە هیند و ئوروپاییەکان بریتین لە: هیتی، هیند و ئێرانی، ئەرمەنی، بالتی، ئیسلاوی، ئەڵبانی، یۆنانی، تراکییەیی، سەلتی، لاتینی، تەخاری، ژرمەنی و...» .

زوانە هیند و ئوروپاییەکان کە «ئاریایی» یشیان پێ دەوترێ، زمانێکە کە نێوان رەچەڵەکی ئێرانی و هیندی هاوبەشە، دوو بەشی سەرەکی هەیە: زمانە هیندییەکان و زمانە ئێرانییەکان.» (١٢)

زوانە ئێرانییەکان، لە ناوچەیەکی بەربڵاو لە باشوور بە کەنداوی فارس و

دەریای عەمان و لە رۆژئاوا بە نێوان چۆمان (بين النهرين) و ئەرمەنستان و لە باکوور بە کێوگەلی قەفقاز و سارای ئاسیای ناوەندی، پێکهاتووە. لە رۆژ هەڵاتیشەوە سەراسەری ئەفغانستان و بەشێك فەلاتی پامیر تا نزیکی چۆمی سەند.

زوان و زاراوە ئێرانییەکان ئاوا پولێن دەکرێن:

- زوانە کۆنە ئێرانییەکان
- زوانە ناوینە ئێرانییەکان
- زوانە ئێستاییە ئێرانییەکان

١ - زوانە کۆنە ئێرانییەکان:

الف) پارسی باستان: بەڵگە، کەتیبەکانی شاهانی هەخامنشی (٣٤ - ٥٥٩ پ ز) کۆنترین (ئاریارمەنە) باوەگەورەی داریووشی گەورە (٥٨ - ٦١٠ پ ز) و تازەترین ئەو کەتیبانە: لە ئەردەشیری سێهەم (٣٣٨ - ٣٥٨ پ ز) کەتیبەی داریوشی گەورە لە بێستوون (نێوان هەمەدان و کرماشان) بە خەتی بزماری.

ب) زوانی ئاڤێستا:

زوانی ئاڤێستا، زوان و خەتی کتێبی ئاڤێستا، ئاخێزگەکەی رۆژئاوا یان رۆژ هەڵاتی ئێرانە! ؟ - رۆژهەڵاتی یان رۆژاوایی بوونی ئەم زوانە باسی زۆری لە سەرە، هەندێ پێیان وایە لە رۆژهەڵاتی ئێران واتە خوراسان، سەریهەڵداوە و هەندێکیش ئەم پەیلوایە رەتدەکەنەوە، بەڵام گرنگ بۆ ئێمەی کورد پێکهاتە و تان و پۆی زوانەکەیە کە بە پێی توێژینەوەی زوانەوانە بێ لایەنەکان بە بەراوردی توخمە زوانییەکانی ئێستای زوانی هۆرامی لە گەڵ دەقی ئەوێستادا چەسپاوە کە زوانی کوردی هۆرامی پاشماوەی ئەم زوانەتە، کە واتە لانکەی ئاڤێستا و زەرتەشت بێ گومان، دەبێتە رۆژاوای ئێران یانێ کوردستان، بە بەڵگەی مێژوویی و زوانەوانی روونیش کرایەوە کە جوگرافیای مادستان هەمان

کوردستانی ئێستا دەگرێتەوە، بۆیەکانیٚ هەندێك لـە زوانەوانـەکان پێیـان وایـە زوانی مادی هەمان زوانی ئاوێستایە و لـە خوارەوە ئاماژە ئەدەینە ئەم پەیلوایە.

ئاڤێستا کتێبی ئایینی زەردەشت، سەرەتای دەگەڕێتەوە بۆ پتر لـە هەزار ساڵ پێش لـە زایین، کە لـە پێنج (نەسك) یان بەش پێکهاتووە:

١ – یەسنا ٢ – یەشتەکان ٣ – وردە ئاڤێستا ٤ – وایسپەرد ٥ – وەندیوداد

یەسنا: لـە قامووسدا بە مانای سروودی ستایش و ئاهەنگی جـەژن و شـادی هاتووە و لـە دێر زەماندا، گاتاکـان بەشـێك بـوون لـە یەسـنای ئەوێسـتا و لـە هۆرامیدا کرکەی «یەسە یەسـە, یـەزن یـەزن» گۆرانییەکـە کـە دەوترێتـەوە و بیرهێنانەوەی هەمان دروود و ستایش و شادی ژیانـە. ئەگەرچـی بـە چەشـنێکی شاد و چەپڵەرێزان ئەم نەزمە لە لایـەن گۆرانیبێژانـەوە دەوترێتـەوە، بـەڵام لـە بنەمادا گرێدراوە بە هەمان دەربڕینی سۆز و شادی (توخمی کرکە) و راز و نیازی ئایینی زەردەشتەوە و وەك تۆرە, میرات و کەلـەپوور لـەم کەلتوورەدا ماوەتەوە و پارێزراوە.

سـرووودی گاسـەکان (گـازە) سـرووودگەلێکی ئاهەنگـدارن, لـە سـەر فۆرماسیۆن و پێکهاتـەی شـێعری هێجـایی، کـە لـە واقیعـدا دەبنـە کـۆنترین و رەسەنترین پاژێك لە یەسنای ئەوێستا، بەر لـە نووسینەوەیان و گلاڵەبوونیان لـە ئەوێستادا، لـە لایەن گۆرانیبێژان و سترانچڕانەوە «گوسان» ەکان, وتراونەتـەوە و دەماودەم و سینگ بە سـینگ گەیشـتوونەتە نـەوەی دوارۆژ تـا دەگاتـە ئـەم نەوەیە کە ئیستایش لـەسەر زاران گۆدەکرێن, بەڵام ناوونیشان و شمەکێکی تریان بۆ دیاری کـراوە و بـە «هـۆرە» و «سیاوچـەمانە» و «لاوژە» و «لاوك» و... نێوزەدکراون و ئێستایش لـە قامووسدا پارێزەری هـەمان واتـا و هـەمان پـەیامی کۆنن.

یەسنا بریتیە لـە ٧٢ بـەش (فەسـڵ) کـە بـە هـەر فەسـڵێکیش پێـدەوتریٚ

«هات». ١٧ هات لەم کۆمەڵە، گاسەکان پێکدێنن لەم پێنج بەشەدا:

الف) هاتی ٢٨ تا ٣٤ ب) هاتی ٤٣ تا ٤٦

ج) هاتی ٤٧ تا ٥٠   د) هاتی ٥١   ه) هاتی ٥٢

کە ئەم هاتگەلە بە شێوەی خوارەوە ریزبەند دەکرێن:

١ – اهونودگات ٢ – اشتودگات٣ – سپنتمدگات٤ – هوخشترگات٥ – وهیشتوایشت گات

«سروودگەلی پەنجگانەی گاتا بە شێوەیەکی رەوشمەند, گلاڵە کراون کە لە دەقە وەرگێراوەکاندا، وێڕای گلاڵە بوونی لەسەر یەك رەوش، باس لە فرە چەشنی واتایی و هەڵسوکەوتی زەردەشت دەکات. جار هەیە زەردەشت لە حاڵی بانگهێشت و مۆچیاری خەڵکدا، دەنوێندرێ. جاریش هەیە لە حاڵی نزا و پاڕانەوە و نوێژ کردندا. یان بەتوانج و لۆمە, بۆ نەیاران. لەحنی سروودەکان، جار هەیە، موٚچیاریکەرانە و فێرکارانەیە و جاریش هەیە حەماسی و پەلاماردەر. بەڵام لەهەر حاڵدا، خاوەنی ریتمێکی موچیارکەر و وشیارکەرەوەیە.

ج) زوانی مادی:

زوانی رۆژئاوای ئێران و کوردەکان و بنەماڵەی مادەکانە، لە ساڵی (٨٣٥ پ. ز) لە کەتێبەکانی ئاشوور ناو لە زوانی مادی براوە، وشەگەلێك لەم زوانە لە نێو زوانی یۆنانی و لاتینی دا ماوەتەوە. د. جەماڵ رەشید لە لێکۆڵینەوەی زمانەوانی وڵاتی کوردەواری ل. ٣٦/٣٥، پێوایە: «لە سەردەمە کۆنەکاندا هۆزەکانی ماد، کە لە لایەن (هێرۆدۆت) ەوە نێوەکانیان تۆمارکراوە و هەر وەها هەمان گرووپە نێویش لە نووسینە مێخییەکانی بێستووندا دووپاتکراونەتەوە ئەوەی بۆ روونکردوین کە هۆزی (ماگ، ماد) ەکان لە ناویاندا سەرپەرشتی لایەنی رۆحی نێو هۆزەکانی تریان کردووە. و ئەو بیر و باوەڕە پیرۆزە کۆنانەی هۆزەکانی هێند و ئورووپایی بە نێوی (ماگ) ی مادەکانەوە لە کاتێکی درەنگدا تۆمارکراوە، ئەگەر ئەو نووسینانەی ئاڤێستا لە بارەی مادەوە راست بن، دەبێت

زوانی ئاڤێستا (بە تایبەت گاتاکان) بە زوانی ماد بزانین. بە پێی تۆمارکراوەکانی پاشایانی ئاشوور دەتوانین بە روونی ئاگامان لە بڵاوبونەوەی ئەم هۆزانە و لە گەڵ نێوی سەرۆکەکانیان بێت، و کەرەسەیەکی زوانیی زۆری تیایە، بەم جۆرە پێویست ناکات بە شوێن زوانێکی (مادی) تایبەتیدی بگەڕێن، کە بە هیچ جۆرێك توانای دەستکەوتنی نییە، چوونکە وادیارە زوانی تۆمارکاوی مادی کە ئەمڕۆ لە بەردەستدایە، تەنها زوانی ئاڤێستایە». نووسەر لە درێژەدا دەڵێ: ئەمەش ئەمە ناگەیەنێ کە مادەکان شێوەیەکی دی یان نەبووە. بە تایبەتی ئەو شێوەیەی دەسەڵاتدارانی ئیمپراتوریەتی ماد، مە سەدەو نیوێك لە کارگێڕی دەوڵەتەکەیان بە کار هاتووە، بەڵام لە بەر ئەوەی زوانی ئاڤێستای کۆن چەند دەقێکی خزمەتکراون و پارێزراون (لە گەڵ ئەوەشدا گۆڕینێکی دیاری بە سەردا هاتووە کردار و ئامڕازانەی زوانی ئاڤێستا کە بە رێگای پیرۆزی یان لە کوردیدا ماونەتەوە و پێوەندیان بە شێوەیەکی زوانی (ماد) یەوە هەیە، دەبێت کەوتبێتە ژێر کاریگەری زوانانی پارس و پالەوی ساسانی. هەر وەکوو دیاکۆنۆف دەڵێ: ئەم زوانی ئاڤێستایە گرنگترین زوان بووە لە مادی کۆندا، بایەخی بووە و پێوەندی بە زوانە هێندووئورووپاییەکانەوە هەبووە، و نابێت ئەم زوانە بە زوانی پارسی دابنرێت، کە زانراوترین زوانی ئێرانییە.

ئەو تێکەڵاوییەی وشە نێوان مادی و پارسی دا وایکردوە بە یەك زوان بزانرێن. لە راستیدا زوانی پارسی کۆن (هەخامەنشی) زۆر سوودی لە زوانی مادی وەکوو زوانێکی ئایینی پیرۆز بینیوە، چوونکە هەر لە سەدەی هەشتەمی پ. ز مادەکان دەسەڵاتدارێی خۆیان بە سە ناوچەکانی رۆژاوای ئێراندا نواندوە، لە پاڵ ئەوەی کە زوانی ئایینی بووە و پاشان بۆتە زوانی ئیمپراتوریەتی ماد.

بەڵگەی بەرچاو لەم زوانە لە ئاسەواری هەخامەنشیدا ماوەتەوە وەکوو:

Xsayaiya (شاە) Vazraka (گەورە، بزرگ) Baxtris (باختر، بلخ) Mitra (مهر) ، zure (زورە، زۆری، Braizmen (پیرۆز)، Baga (خودا) کە

هەندێکیان لە ناو زوان کوردی ئەمڕۆدا بەکار دێن.

زوانە کۆنە ئێرانییەکان (بە تایبەت هەورامی) لە گەڵ زمانی کۆنی هیندوستان، زمانێکە کە سروودەکانی «ودا» ی Veda پێنووسراوە خزمایەتییەکی ئەوتۆی هەیە، زۆربەی کردار و پاشگر و پێشگرەکان و وشەکان وەکوو یەکن.

بۆ نموونە ئاماژە دەکەینە دە ژمارەی ئەوەڵی سانسکریت و ئەوێستایی و سۆرانی و هەورامی ئێستا لە ئازەری کۆندا: (بڕوانە وتاری جوگرافیای سەرهەڵدانی دیالێکتەکان و... لەم کتێبەدا)

ڕێزمانی زوانە کۆنە ئێرانییەکان (بە تایبەت هەورامی) لەگەڵ زمانە کۆنی هیندی و ئورووپایی خاڵگەلی هاوبەشی هەیە بەڵام لە گەڵ ڕێزمانی ئێستای فارسی جیاوازی بەرچاوی هەیە.

بۆ وێنە لە زمانە کۆنە ئێرانییەکاندا، لە گەردانـدنی کردارەکان (صرف افعال) و ناوەکان و جێ ناوەکان زەمینەیەکی بەربڵاو و تایبەتی وجوودی هەیە. لە ڕێزمانی هەورامیشدا هەر وەها.

گەرداندنی ناوەکان بۆ نێر و مێ:

هۆرامی سۆرانی

کوڕەکە ئاماوە کوڕەکە هاتەوە

کناچەکێ ئامێنەوە کچەکە هاتەوە

ئا گاوە لەوەڕیای لەوەڕیۆ ئەو گا دەلەوەڕێ

ئاگاوێ لەوەڕیای لەوەڕیۆ ئەو مانگا دەلەوەڕێ

کەرگەکێ دانێ وەرۆ. مریشکەکە دانە دەخوات

کەڵەشێرەکە دانێ چنۆ. کەڵەشێرەکە دانە دەچنێ

فارسی: پسره آمد، دختره آمد

آن گاو نر می چرد، آن گاو ماده می چرد

مرغ دانه می چیند، خروس دانه می چیند

سەرنج:

– دەبینین لەفارسی و کوردی سۆرانیدا، ئەم رەگەزەزمانیە – پێکەوە گونجانی نێر و مێ –، ئەگەرچی لە یەك خێزانن، پێڕەو نەکراوە.

– لەوەڕیای لەوەڕیۆ، رەگەزێکی سەربەخۆیە، نیشانەی بەردەوامی کردارەکە لە خۆیدایە، بەڵام، ئەلەوەڕێ، هاوسەنگی (می چرد) ە لە فارسیدا.

٢ – زوانە ناڤینە ئێرانییەکان: (سەدەی چوارەمی پ ز)

ئەم جۆرە زوانانە لەسەر ئەساسی لێکچوونی دەنگ و رێزمان و واژە بە دوو جۆر دابەش دەکرێن:

الف) دەستەیی رۆژئاوایی ب) دەستەی رۆژهەڵاتی

زوانی کۆنی فارسی و ئەوێستایی و مادی و فارسی ناڤین (پەهلەوی) و پارتی و فارسی هاوچەرخیش سەر بە دەستەی رۆژئاواین. و هەر وەها زمانی هۆرامی لەو گرووپە زوانیەتە. بە ڵام، زمانی سغدی، سکایی، خوارەزمی، اسی سەر بە دەستەی رۆژهەڵاتن.

زوانی پارتی، ئەم زوانە بە پێی وتەی زوانەوانان، زوانی قەومی پارتە لە قەومەکانی باکووری رۆژهەڵاتی ئێران، زوانێکە کە لە چاخی ئەشکانییەکاندا، باو بووە، لەم زمانە دوو دەستە ئاسەوار بە جێ ماوە: یەکێك بە خەتی پارتی کە رێنووسێکە لە ئارامی، و هی تر بە زوانی مانەوەی و رێنووسی مانەوییە کە لە رێنووسی سووریانییەوە گیراوە.

زۆربەی هەڵکنراوەکانی شاهانی ساسانی، وێڕای بە زمانی فارسی ناڤین بە زمانی پارتیش نووسراون و هەم بە زمانی یۆنانی. کۆنترین ئەم ئاسەوارە، قەواڵەکانی هۆرامانە کە بۆ ساڵەکانی ٨٨ و ٢٢ و ٢١ ی پ ز دەگەڕێتەوە، لە چاخی «فەراتیش» یان فەرهادی چوارەم، کە سێ دانە پێست بوون ساڵی

١٩٠٥ دوزراونەتەوە لە تەنگیبەری ژاوەرۆ لە لایەن دوکتۆر سەعید خان گەییونەتە دەست پرۆفیسۆر «ئیلیس منس E. H. Mins و کاولی A. Couley، ئەم قەواڵانە، لە بارەی کڕین و فرۆشتن و مامەڵەوە بووە، کە هەم ناوی کڕیار و هەم ناوی فرۆشەر و ناوی شاهیدان، نووسراوە. ئەو قەواڵانە، بە پێی وتەی د. پ. خانلەری، محەمەد ئەمین هۆرامانی و دوکتۆر جەمال رەشید، بە دوو زمانی یۆنانی و پەهلەوی وەرگرتە لە ئارامی (هۆزواریش) نووسراون کە هەندێ واژە و دەستەواژەی هۆرامی ئێستای تێدایە:

وەکوو: مەی وان، زەڕین، زەڕ = بوون، رەزەوان، هەمە) ، ئیك، یەك، چش، چارە.

بۆ رانانکاری (هەڵسەنگاندن) ی زوانی کوردی هۆرامی و سۆرانی لەگەڵ پارتی و فارسی ناوین و فارسی ئێستای ئێران، چەند وشە دەخەینە پاڵ یەك:

فارسی ئێستا فارسی ناوین پارتی سۆرانی هۆرامی

دانستن Dan zan zanin zanay

دل dil zird dil zel

شهریار sahryar sahrdar Şehryar Şalyar

گناه vinah vinas gonah vina – gonah

زندگی zindagi zivanday ziyan zivay

پسر kur kur pus puhr

در dar bar der bere

درەختی ئاسووریك

یەکێکە لە بەرهەمەکانی زوانی پەهلەوی ناڤین چاخی ئەشکانی، کە لە ناوەڕۆکدا هەڤپەیڤینێکە نێوان دارخورما (هێمای ئاسووری) و بزن (هێمای بێ پەروایی ئایینی زەرتەشت) بە شیعری هێجایی (دوازدە هیجایی) لە شاعێرێکی نەناسراو، پێکهاتە لە ١٢١ بەیت شێعر (٨٠٠ واژە)، تەنیا دەقێکی پەهلەوی

باکوورە و بە وتەی بەهار لە گەڵ پەهلەوی باشوور جیاوازی زۆری هەیە. ئەم هەڵبەستە لە لایەن «جاماسب جی» لە رووی دەسنووسەکانەوە کۆکرایەوە و پاشان لە لایەن رۆژهەڵات ناسانێك وەك: بلۆشە، ئۆنوالا، سیدنی ئێسمیت، بنوەنێست، هنینگ و... کەوتە ژێر باس و شیکاری. لە لایەن محەمە تەقی بەهار و دۆکتۆر فەرهاد ئابادانی و دۆکتۆر ماهیار نوابی، ئاوانووسی و شیتەڵکاری کراوە، هەندێ واژە و دەستە واژەی هۆرامی ئێستای تێدایە، شك لەوەدا نیە کە بە پێی بەراوردکاری ئەم دەقە، زوانی ئێستای هۆرامی پاشماوەی ئەم زمانەتە کە درەختی ئاسووریکی پێنووسراوە. ئەم دەقە وێرای ناوەرۆکی ئەنترۆپۆلۆژی (مەردم شناسی) لە روانگەی فیلۆلۆژی و زوانەوانییەوە بۆ روونکردنەوەی دەراوی مێژوویی بۆ ئێمەی کورد گەلێك بە پێزە. بە رۆچوون لە نێو ئەم دەقا و خستنەرووی توخمەکان بۆمان دەردەکەوێ کە زۆربەی دەنگەکان و توخمە زوانییەکان لە گەڵ تەشك و واتای زوانی هۆرامی ئێستادا هاوسەنگ و هاو رەچەڵەکن. بۆ وێنە دەنگی (V) لەم زوانەدا کە دوایی لە فارسی نوێ و سۆرانیدا بە (ب) دەگۆڕدرێ، بەڵام ئێستاش لە زوانی هۆرامیدا بەکار ئەبرێ: (وەڵگ، وەرگ: بەرگ – وینی: ئەبینی، می بینی – وەرە: بەرخ، بەڕڕە – وەسێن: بەسە، سۆرانی و فارسی – وەهار: بەهار سۆرانی و فارسی – وەراز: بەراز). زوانی ئەم دەقە زوانی پەهلەوی پارتەکانە، زوانێك کە تایبەت بە زوانی شارە کە دەسەڵاتدارن لەوێدا حاکم بوون، پەهلەوی یانێ شار. بێگومان زوانی هۆرامیش پاشماوەی هەمان زوانە، ئێستایش واژەی «پاڵە» لە هۆرامانا بە مانای (شار) تۆمارکراوە. شوێنەواری مێژوویی زۆرمان هەیە لەکوردستان و هۆرامان بەناو «پاڵە». بۆ نموونە لە نزیك ئاوایی (دزڵی) شوێنێك هەیە بە ناو «کلکەو پاڵێ».

رەحمەتی بەهار لە کتێبی سبك شناسیدا لە لاپەڕە ١٠٨دا، دەڵێ: زوانی درەختی ئاسوریك، پالەوی ئەشکانییە، ئەم زوانە تایبەتی ئازەربایجان، خوراسان،

کوردستان، ئەسفەهان و ئەرمەنستان بووە. نموونەی واژە و دەستەواژەی هاوبەش نێوان ئەم دەقە و زوانی هۆرامی:

ئەز (من، ئەم واژە لە شاعێرانی گۆراندا نموونەی زۆرە بە تایبەت شێعرە کۆنەکانی سەیدی هۆرامی:

ئەز ئورۆمۆن مەکانم بیٚ وڵاتم

سەرو پیری خوای گێرەن خەڵاتم

وەرگ (وەڵك، برگ)، ورازیدن (لە چاوگی هۆرامی وراستەی، دوورین)، وینا (چاوگی وینای، دیتن)، هیزم (هێزمیٚ)، بەشن (بەژن و باڵا)، بر (بەر)، بروگ (بەرۆ، ئەبرۆ)، زرە (زەریا، دەریا)، پیٚڵ (فیٚڵ، فیل)، گیس (گیز، مو)، سەرد (سارد)، انم (ئانە منم) ، ژیوای (ژیان)، وراز (بەراز، گوراز)، یەو (یەو، جۆ)، گیواو (گیواو، گیا)، کرند (کەرا، روست دەکەن) هەڵەگ سەخوەن (هەڵەگ هەمان هەڵەی کوردی هۆرامییە، سەخوەن یانیٚ سوخەنۆ قسە، ئەم لێکدراوە یانیٚ قسەی هەڵە و بیٚ کەڵك) و...

بەشێك لەو دەقە:

- درختی رسته است تراوشتر اسوریك (١٥)

درەختێك رواوە سەراسەر کشوەری ئاسووری داگرتوە

- بنش خشکست، سرش هست تر

بنی وشکە و سەری تەڕ

- ورگش نی ماند

بەرگەکەی (گەڵاکەی) وەك نەیە (قامیش)

- برش ماند انگور، شیرین بار اوردە

بەری وەك هەنگوور شیرین

- مرتومان وینا، انم درخت بلند

خەڵك دەبینن ئەم درەختە بەرزە

...

٢ - ڕێبازی زوانی هۆرامی پاش ئیسلام:

الف: هەڵبەستی هێجایی هورمزگان:

بە وتەی «تەقی بەهار» دەقێکی چەن بەیتی دە بڕگەیی، لـە نزیکـی شـاری سـلێمانی کوردسـتانی باشـوور، دۆزراوەتـەوە. لـە لایـەن دوکتـۆر سـەعیدی کوردسـتانییەوە، گەییوەتـە دەسـت ئـەو و پاشـان بـۆ توێژینـەوەی زوانـەوانی گەیشتووەتە ئورووپا. مامۆستا ڕەشیدی یاسمی وەکوو بەڵگەیەك لە کتێبی (کـرد و پیوستگیهای نژادی او) بۆ کۆنیەتی زوانی کوردی باسی کـردوە، هـەر وەهـا مامۆستا عەلائەدی سەجادی ئەو پارچە هەڵبەستەی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا تۆمار کردووە. د. جەماڵ ڕەشـید لـە کتـێبی لێکۆڵینەوەیـەکی زمانـەوانی... ل. ٥١٦ دا دەڵـێ: «هەنـدێ نووسـەری تـریش لـە کتـێبی خۆیانـدا باسـی ئـەم هۆنراوەیانـەکردووە، بۆیـە بووەتـە سەرچـاوەیەکیش بـۆ مێـژوو و ئـەتنۆگراف نووسی ڕووسی بە ناو «ڤلچیڤسکی» کە بڵێت: «ئەم هۆنراوە لـە ساڵانی بیستدا لـە ناوچەی سلێمانی دۆزراوەتەوە» و بە شێوەیەکی درێژتر باسی ئـەو ڕەوشـتانە دەکات کە پێوەندی بە دەقی هۆنراوەکەوە هەیـە. هـەر وەهـا «ڕۆدینکـۆ» ئـەم هۆنراوەیە گۆڕیوەتە سەر زوانی ڕووسی». توێژەرانی ئەم دەقە سوورن لـە سـەر ئەوەی کە بە سەر پێستە ئاسکێك نووسـراوە. بیگومـان ئـەم دەقـە، پێگەیـەکی ئەستوورە بۆ سەرەتای سـەرهەڵدانی، شـێعری نویسـاری کـوردی. بـۆ ئـەوەی هەڵگری توخمی «کرکە» پرەنسیپی ڕەسەنایەتی مۆسیقای شێعری کوردییە.

هورمزگان رمان، ئاتران کوژان
«ئاورگەکان، کاولبوون، ئاورەکان کوژانەوە»
وێشان شاردەوە، گەورە گەورەکان
«گەورەکان و پیاوچاکان خۆیان شاردەوە»
زۆرکاری ئارەب، کەردنە خاپوور

«زۆرکارە عەرەبەکان، کردیانە خاپوور»
گنای پاڵەیی، هەتا شارەزوور
«لە گوندی پاڵەوە هەتا شارەزوور»
شەن وکەنیکان وە دیل بەشینا
«ژنان و کەنیشکانیان بە دیل گرت»
مێرد ئازا تلێی وە ڕووی هوونینا
«پیاوی ئازا لەناو خوێندا دەتلیا»
رەوشت زەردەشترە، مانۆ وە بیّ کەس
«رەوشتی زەردەشت بێکەس مایەوە»
بەزیکا نەیکا، هورمز وە هیچ کەس (١٦)
«هورمز بەزەیی بە هیچکەسدا نەهاتەوە.»

تایبەتمەندیەکانی ئەم دەقە کە کۆکە لە
گەڵ فۆڕم و ناوەرۆکی شێعری ئێستای هۆرامی:

١ - ساکاری روخسار و واتا کە بەڵگەیە کە بۆ سادەیی زوانی ئەو کاتە.

٢ - پاراستنی پڕەنسیپی توخمی نەغمە - کرکە - «هیجایی بوون» کێشی پەنجەی دەبڕگەیی کە جەوهەری زوانی «خێرایی دەنگ، Intensite و تەکیە، Accent» رەوتێك بووە لە گاتاکانی ئەوێستا دەستی پێکردبوو و لە دەقەکانی پەهلەوی ناڤیندا رەنگی دابوویەوە و هورمزگانیش بوو بە پردی نێوان پێش ئیسلام و ئورامەنی باباتایەر پاشان یارسەکان و بێسارانی و مەولەوی و شێعری هاوچەرخ.

٣ - بەرجەستە کردنی سەروا بۆ دەربڕینی هەستی ناوەکی و رادەی دەلالەتی بەیانی پەیام کە خەسڵەتێکی مۆسیقایی پێش ئیسلام بووە و لە ئەدەبی عەرەبەوە وەرنەگیراوە.

٤ - بەکارهێنانی مەسنەوی کە فۆڕمێکی رەسەنی ئارییە و موناسیبە بۆ

فەزایەکی رەوایی و رەها و ئازاد لە وتنەوەدا، دواتر دەبێتە نەریتێك بۆ هۆنینەوەی شاعێرانی هۆرامی.

٥ – روخساری ئارکائیکی واژە و دەستەواژەی ئەو دەمە: هورمزگان (ئاورگەکان)، ئاتران (ئاورەکان)، گنا (گوند)، شەن (ژن)، کەنیکانەکەنیشکەمان)، بەشینا (گیران)، هوونینا (خوێنین)، بەزیکا نەیکا (بەزەییان نەهات).

٦ – رەنگدانەوەی باری هەستەکی و دەروونی لە هەمبەر شاڵاوگەران بە لەحنێکی حەماسی – خۆڕاگریانە و بەرگریانە و یادەوەری و پێداگری ئایینی ئەو دەمە.

ب: ماریفە توو پیر شالیاری: پیر شالیار

لە موغە زەرتوشتییەکانی هۆرامانی تەخت بووە، هەڵگری هەندێ سرووت و تقوسی ئامۆژگاری و ئەخلاقی تەنانەت نهێنی:

گۆشت جەواتەی پیر شالیار بۆ

هۆشت جەکیاستەی زانای سیمبار بۆ. ..

لە شوێنێتردا باسم لە سەر ئەم کتێبەو پیرشالیار و جەژنی پیرشالیار لە وتارێکدا بە ناو «کوردستان، هۆرامان، پیرشالیار» کردووە ئیتر دووپاتی ناکەمەوە.

ج: ئوورامن یان فەهلەویات (پەهلەویاتی) باباتاهیر، سەدەی چوارەمی کۆچی:

ئورامن چەشنێك وتنەوە و گۆرانی یەك بووە تایبەت بە پارسییەکان کە شیعرەکانیش لەسەر ئوسلووبی هێجایی پەهلەوی بووە. فەهلەویات کۆنتر لە زانستی کێش ناسی عەرووز بوون کە پاش ئیسلام زانا عەرووزییەکان بۆ ئەوەی پاساوی شیعری عەرووزی بدەنەوە لەسەر تەفعیلەی مفاعیلن، مفاعیلن، فعولن (U – – –، U – – –، U – –) بەحری هەزەج، دایان ناوە، کە چوون ئەم

چەشنە شیعرە لە سەر پێکهاتەی فولکلۆر و فەرهەنگی خەڵکی و زاری خەڵکی دانراوە، وتنەوەیەکی تایبەتی هەیە کە مەگەر هەر لە زاری ئەو خەڵکەی بوترێ کە دایان ناوە. بۆیە وتوویانە (مەلحوون) ، کە زۆرتر مەرجی پێویست بۆ خوێندنەوەی ئەم ئوسلووبە، «تەکیە و خێرایی نەغمەکان و بڕگەکانە کە تایبەتمەندیەکی شیعری ڕەسەنی هۆرامیە و نموونەیشی شیعرە کۆنەکانی سەیدیە کە زۆربەیان «ئوورامنە» و بڕیکیش بۆ ئەوە بەعەرووزی لەقەڵەم بدەن بە هەڵە «عەرووزییان» ناوبردووە.

ئەز ئوورمەن مەکانم بیێ، وڵاتم
سەر و پیری خوای گێرەن خەڵاتم
برۆ دەروێش لووێ سەیرۆ وڵاتۆ
نەنیشتۆ هیچ وڵاتێونە، نەساتم
لووێ ژیوار مەبوو شێتوو نیشاتێ
نیشاتێ شێوناش عەیش و نیشاتم
نیشاتەو کاکە بارۆمی خجلێۆ
خەمێش بەرگم پەژارەش بۆ خەڵاتم ... دیوانی سەیدی ل: **١٣**

وێڕای چوارینە تۆمار کراوەکانی بابا تایەر، مامۆستا موجتەبا مینەوی لە مۆزەخانەی قونیەی تورکیەدا، چەند پارچە شیعر و چوارێنەی بە زمانی کۆن دۆزیوەتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆهەم (٨٤٨) بە ژمارە **٢٥٤٦** کە دوکتۆر مێهردادی بەهار لەسەر ئەم چەند چوارینە باسی کردووە و بە ڕای خۆی ئاوانووسی کردووە و ماناکانی لێکداوەتەوە کە بە هۆی نەبوونی شارەزایی بەسەر خوێندنەوەی دەقەکاندا و نەزانینی زمانی هۆرامی، تووشی هەڵە هاتووە" کە ئەمە خۆی مەجالێکی تایبەتی دەوێ، کە لێرەدا نارەخسێ.

بەڵام لێرەدا ئاماژە ئەدەینەوە، شەش بەیتیەکەی کە دەقاودەق، زمانی هۆرامیە:

زارجەم دی وەرایی مورج ئەدخورد
«کەوێکم دیت، خۆراکی مێلۆرەکانی دەخوارد
مورجانی دو دەستی وە خودا دەرد مێلوورەکانیش، دەستی نزایان بۆ خوا بەرزکردەوە
ناگەهان بامد ئان بازو داری
کتووپڕ بازێکی راوچی بەدەسەڵات هات و
زارجەش کوشت و موران زارج ئەدخورد
کەوەکەی کوشت و ئەم جار مێلوورەکان، کەوەکەیان دەخوارد
دالیٚ جە ئەڵوەند کۆهان کەرد پەرواز
هەڵۆیەك لە بەرزایی کێوی ئەڵوەندەوە هاتە فڕاندن
بازش بکوشت و خونش پاك وا خوەرد
بازەکەی کوشت و خوێنەکەی هەموو هەڵمژی
بامەد نەچیرەوان دەردین و دایین
راوچی بیٚ رەحم و قین لەدڵیش، پیاگەیی
بە وەکدەش تیر و دالٚ ئەژکار با دەرد
تیرێکی هاوێشت و هەڵۆکەی خست.
بشە نەچیرەوان دەستت و چادەست
برۆ راوچی، دەستت خۆش بیٚ
چ ئینەت بەدکەرە ئەژکار با دەرد
ئەم بەدکارەتە لەکار خست
بە نامیٚ نەشیٚیٚ ئینە وەدکە من کەرد
ئەم کارە دزێوە کە من کردم نابێتە هوی ناوداریم
بە من هەر ئان کەران هەر وەد کە من کەرد
هەر کارێکم کرد ئەوانیش بە منی ئەکەن.»

(از ماست کە بر ماست) (١٧)

لـەم بـارەوە ئامـاژە دەکـەین ئـەو بەڵگـە زانسـتییە لـە زاری خـودی د. مێهردادی بەهار، زمانەوان و ئوستوورەناسی توکمەی ئێرانی لە کتێبی: جستاری چند در فرهنگ ایران، ل: ٢٧٩ – ٢٦٧

دەڵێ: «رەحمەتی مجتبی مینوی لە ژمارەی دووەمی ساڵی چوارەمی گۆڤـاری ئەدەبیاتی زانکۆ تاراندا ٢٥ بەیت لە شێعرەکانی بابە تـاهێر چـاپکرابوو – ئـەم چەند بەیتەی سەرەوە بەشێکن لەو ٢٥ بەیتە کە بەهار ئاماژەی پێدەکات – کە بریتی بوون لە دوو پارچە سێ بەیتی و شەش بەیتی و هەشت دووبەیتی. لـە ئـەم چەند شێعرەدا، جگ لە دوو دووبەیتی ئەویش بە جیاوازییێکی ئەوتۆوە، لـە نـاو دیوانەکەی باباتاهێردا نین. بەڵام ئەم شێعرانە بە ژمارەی ٢٥٤٦ لە مۆزەخانـەی قونیەدا بە بەرواری ٨٤٨ تۆمارکراون.

بەراوردکاری ئەم شێعرانەو ئەوانەی لە دیوانەکەی بابادا هەن، دەردەکەوێ جیاوازی زەمین تا عاسمانە. هەر چـەن لـەم دەقـە رەسـەنانە نموونـەیان نییـە لـە هەوێڵدا، بەڵام بە توێژینەویەکی تەنانەت مامناوەندی زوانەوانی دەردەکەوێ کە سەرجەمی دیوانەکـەی باباتـاهێر کـە گـوایێ هـی ئـەوە، ئـاڵۆزەو گومانـاوییـە. بەدەسەوە بوونی ئەم نموونە شێعرییە رەسەنانە، ئێمەی توێژەوان یاری دەدات کە دیوانەکەی بابا لە سەر پێوەرە زوانیە ئێرانیەکانی رۆژاوای ئێران (کـوردی)، بـە تایبەت زوانی پاڵەوانی و یاسای گۆڕانکاری لەم زوانانەدا و بـە چـاوکردن لـە دەقە نووسراوەکانی دەورەی ئیسلامی رۆژاوا – باکووری رۆژاوای ئێـران یـانێ کوردی، بەراوردکاری بکەین، تا ئەم دیوانە لـە بەنـدی دەسـت تێـوەردانی بـە ئەنقەست و ئاشکرای هەندێ کە تەنیا مەبەستیان بە فارسی کردنـی ئـەم دیوانـە بووە، رزگاری بکرێ، کـە ئـەم گۆڕەپانـەیش سـوارەی چـاکی ئـەوێ». ئەمـە بەڵگەیەکی حاشا هەڵنەگرە بۆ چەسپاندنی هۆرامی بوونی دیوانەکەی بابا تایەر.

د: کتێبی سەرەنجامی یارسان: سەدەی شەشەمی کۆچی

کتێبی ئایینی ئەهلی حەق، لە لایەن سوڵتان سوهاك لە ساڵی ٥٧٨ ه نووسراوە، بە هۆنراوە و پەخشان، نزیکە بە ٨٠٠ ساڵ مێژووی تۆمار کراوی پەخشانی هۆرامی. (١٨)

ه: سەقامگیر بوونی جەوهەری مۆسیقای (کرکە) نەغمەی هیجایی

لە سەدەی یازدەی کۆچی مانگی (هەڤدەی. ز) کۆچیدا، قوتابخانەی بێسارانی لە سەر پرەنسیپی رەسەنایەتی نەغمەی شیعری بڕگەیی (هیجایی) وجەوهەرەی مۆسیقای رەسەنی شیعری کوردی هۆرامی پێداگری کرد لە لایەن شاعێرانی نەوەی دوایی خانای قوبادی (سەدەی ١٨. ز)، وەلی دێوانە (س. ١٨)، سەیدی هەورامی (س. ١٨ و١٩) بەتایبەت مەولەوی تاوەگۆزی (س. ١٩)، دانای هەۆرامی و عەودڵا بەگ و میرزای پاوەیی و خدری هۆرامی و مەلا پەرێشان و... پێڕەو کرا، ئەم رەوتەمۆسیقایی و جەوەرهەرە شیعرییە تا ئێستایش هەر بەردەامە، ئەڵبەت بە هەندێ جیاوازی هەنووکەییەوە، کە خۆی لە شیعری هاوچەرخدا، دەبینێتەوە.

<u>ژێدەر:</u>

١ – فصلنامە پژوهشی فرهنگی فرهنگ مردم ایران و جهان، ش. ١ سال ٨٢ صص ٣٧ – ٤٧

٢ – هەمان سەچاوەی پێشوو

٣ – سرود خزان، عادڵ محەمەدپوور

٤ – تاریخ فرهنگ ایران، دکتر مهرداد بهار

٥ – زاراوە، وشەیەکی سەرزاری و قاموسی نیە، بەڵکوو وشەیەکی تایبەتی لێکدراوەیە، کە بۆبابەتێکی فەرهەنگی، زانیاری، رۆشنبیری و شارستانی و... لە فەرهەنگستانەکان و کۆڕەزانیارەکاندا سازدەکرێ و بەکار دەبرێ بۆ گواستنەوەی واتایەك بۆ واتایەکی تر. لەسێ توخم پێکهاتووە: زار + ئاو + ە بە واتای ئاوی زار و دەراوی زمان، واتا زانستی زمانەوانیەکەی، یانێ: شێوەی ئاخافتن و زاری خەڵك و

عاداتی گوتار – لە سەر ئەورووکردە فەرهەنگیەی زمان کە زمانەوان باسی لە سەر کرد. نە تەنیا ئەم لێکدراوەیە، واتای زمان، دەگەیەنیٚ، بەڵکوو، گرێدەری شیلەی زمان و ئاوەڵواتایی زمانە، توخمێك کە هەوێنی زار بیٚ، ئیتر کەی دەبیٚ بەمانای پلەی نزمی زمان (بە پێچەوانەی بۆچوونی زانستی زمانەوان) بەکاری ببرێت؟ کەوابوو زاراوە، بۆ ئەو مەبەستەی کە ئەمڕۆ بەکاری دەبەن، ناساز وناهەمسەنگ دەنوێنیٚ، کاربردی ئەم زاراوە (ئێستێلاح) ە هیچ پاساوێکی سیمانتیکی و زانستی بۆ ئەم رووکردە نییە.

٦ – تاریخ اجتماعی ایران، مورتەزا راوەندی. ج. ١

٧ – هەمان سەرچاوەی پێشوو

٨ – هەمان سەرچاوەی پێشوو

٩ – ادب پهلوانی، محمد مهدی مؤذن جامی

١٠ – سبك شناسی، ج. ١ محمد تقی بهار، پاورقی

١١ – رک. اصطخری، فصل فارس، طبری، ج٢ فصل سامانیان، تاریخ اللغات السامیه، تالیف دکتر اسرائیل، طبع مصر، ص ٤٥..

١٢ – مقدمه لغت نامه دهخدا، زبان و لهجه های ایرانی، دکتر احسان یار شاطر

١٣ – همان منبع قبلی

١٤ – همان منبع قبلی

١٥ – سبك شناسی شعر محمد تقی بهار

١٦ – سرود خزان، عادل محمدپور

١٧ – تاریخ فرهنگ ایران، دکتر مهرداد بهار، آقای جلیل عباسی به پیشنهاد نگارنده در زریبار شماره ٢ تحلیل آقای بهار را تحت عنوان» حقیقت عریان «به نقد کشید. این دو بیتی ها را هورامی اصیل خواند. ر. ک: زریبار شماره ٢ سال ١٣٧٧ صص: ٦١ – ٥٧

١٨ – سرود خزان، عادل محمدپور

سەرچاوەکان:

١ – مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران، مورتەزا راوەندی، بەرگی یەکەم

٢ – سبك شناسی، محەمەد تەقی بەهار، بەرگی لەکەم

٣ – سبك شناسی شیعر، محەمەد تەقی بەهار

٤ – پێشەکی فەرهەنگی دێهخودا

٥ – جستاری چند در بارە فەرهەنگ ئێران، د. مێهرداد بەهار

٦ – مێژووی تەبەری، بەرگی دووەم

٧ – ئێستەخری، فارسنامە

٨ – تاریخ اللغات السامیه، دکتر اسراییل

٩ – وەرزنامەی توێژینەوەی فەرهەنگی جەماوەری ئێران و جیهان، ژ. ١ س. ٨٢

١٠ – سروودی خەزان، شیکاری رەخنەگرانەی شێوازناسی بێسارانی، عادڵ محەمەدپوور

١١ – زمان و زمانەوانی، رابێرت. ا. هاڵ، و. محەمەد رەزا باتنی

١٢ – مێژووی هۆرامان، موزەفەر بەهمەن سوڵتانی، بە هەوڵی د. نادر کەریمیان، ١٣٨٦ نەشری ئێحسان.

١٣ – گۆڤاری پەیام یۆنسکۆ، ژمارە ٣٥٩، ١٣٧٩ کۆچی هەتاوی

١٤ – لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی وڵاتی کوردەواری، د. جەماڵ رەشید، بەغداد ١٩٨٨

١٥ – سرود خزان، عادڵ محەمەدپوور، نشر زرێبار، ١٣٨١

ئاخێزگەی جوگرافیایی – مێژووی زوانی کوردی و پێوەندی ئەندامی هۆرامی – زازایی و ئازەری کۆن

لە پانتای دابەشکردنی جوغرافیای زوانی یەکگرتووی هەر نەتەوەیەکدا، کە پێکهاتەیەکە لە هەندێ زار و شێوەزار" جەماوەر بە یەك چەشن و یەك شێواز پەیڤین ناکەن، لە ناو توێژە جۆراوجۆرەکانی شەقام و گلێرگە، تەنانەت نێوان: تاکەکانی جڤینگە و خێزانەکانیشدا، بە پێی رووکردی سۆسیایی و چەشنی دیا و روانین بۆ ئاسۆکان، لە واچەکانی خۆیاندا، ئەم جیاوازییە، لە ئاستی دەنگ، رواڵەت، لێکدراوی تۆخمەکان و باری کاربردی زوان و مانادا، دێنە سەر کردە و پراکتیزە کرن.

پلات فۆڕمی زوانی کوردیش لەم رێسا زوانیە جیاواز نییە. وەك زوانێکی زیندوو و ئەکتیو و مێژینەمەند و یاگە و پێگەدار، خاوەنی بێچمی رەچەڵەك و هەرێمی تایبەت بەخۆیەتی. لە بەر رۆشنایی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیدا، دەبێ بگاتە دوو ئەنجام:

یەکەم: ناسینی ئاخێزگەی سەرهەڵدانی (جوغرافیای شێوەزوانەکان)" کە ئەویش پەیوەستە بە چەشنی کارکردی تایبەتی کۆمەڵایەتی و سۆسیایی زوان و تەشەنەی لە دەڤەرەکاندا.

دووەم: کەشف و پێناسـەی ڕۆگـەی (مێـژوویی زوان)، بـە هاتنـە ڤەشـانی ڕەوەندی گۆڕانکاری واچەکان و توخمەکان لـە ڕەوتی مەودا زەمەنیەکاندا.

لـە نێوان کۆی شێوەزوانەکانی کوردیدا، هـیچ کـە جیـاوازی فۆنـۆتیکی و سینتاکسی (را زوان، ڕێزمان) و سیمانتیکی (ماناناسی) لـە فۆڕماسـیۆنی زوانـدا دەبینریٚ" لە بن لقەکانی دیالێکتەکانیشدا ئەم ناتەبایی و ناهەمسـەنگییە هەسـت پێدەکریٚ. بۆ نموونە لە هۆرامیدا، کە خۆی پاژێکە لە شێوەزوانی گـۆران، ئـەم جیاوازییە گوند بە گوند هەست پێدەکریٚ. ئەگـەر لـە گونـدی (دزڵـی) ییـەوە بەرەو هۆرامانی تەخت و ڵهـۆن و پـاوە و... ڕێکـەویت، دەرکـەوتی جیـاوازی شێوەی وتنەوەی واچەکان، دێنە هەست پێکرن. یانیٚ بە پێی مێژینەی دەڤەرەکان و هەڵسووکەوتی کۆمەڵایەتی، چەشنی دیای (ڕوانین)، کـارکردی دەنگـەکان و توخمەکان و شێوەی پەیلوای و دەربڕینی واچەرەکان (بێژەرەکان)، دەگۆڕریٚ. بۆ نموونە: ئاخێزگەی (مەخرەج) دەنگی (و، w) کە لـە (دزڵی) و هەنـدیٚ شـوێنیتر گۆی پێدەکریٚ لـە تەخت و دەورووبـەر و ڵهـۆن (دزاوەر و نۆتشـە) و هەنـدیٚ توخمی زوانی پاوە، بـە (ڤ، v) دەگـۆڕدریٚ، واتـە: تەشـکی کـۆنتر بـە خۆیـەوە دەگرێت، بە قەولی زوانەوان، ئارکائیزە دەکریٚ. بۆ نموونە: لـە چـاوگی لـوای، liway (لە دزڵی و دەرەکـیٚ و دەمەیـەو و... لـوە، liwe) یـە، لـە (دزاوەر و نۆتشە و...لڤە، live) یە، یانیٚ فۆنێمی «لێوی» (و، w) هەرچی بـەرەو شـوێنی کۆنتری هۆرامـان دەڕۆیـن بـە واچـی «لێـوی – دانـی» (ڤ، v) کـە دەنگێکـی پاشماوەی ئاڤێستایە، دەگۆڕدریٚ ئەمە فاکتێکە بۆ ئەوەی ئەم ناوچانە بە ناوەنـدی سەرهەڵدانی جوگرافی ئەو توخمانە بـزانین، پاشـان بـۆ دەڤـەرەکانیتر تەشـەنەیان کردووە یان ئاڵ و گۆڕ بە سەریاندا هاتووە.

یـان تـوخمی (تەکیـە، accent) ی بڕگـە لـە ژاوەرۆدا دەبێتـە پرنسـیپی جیاکەرەوەی شێوەی دەربڕینی واچەکان لـە گەڵ باقی ناوچەکانیتری هۆرامانـدا، کارواژەی (ملوو، milo، دەچم) لە هۆرامـانی ژاوەرۆدا دەبێتـە: melo، تەکیـە

دەکەوێتە سەر برگەی دووەم (Lo) بەڵام لە دەربڕینی دۆخی نێگاتیڤی ئەو هەرمانەدا، دەڵێن: melo، یان nimelo، تەکیە دەکەوێتە سەر برگەی ئەوەڵ (me). ئەم گۆڕانکارییە لە سەر عونسورە زوانیەکانیتریشدا دەبینرێ. بە پەیلوای من ئەم رووکردە زوانیە خود بە خود زوانەوان هەڵدەنێ کە لەم دەڤەرانەدا، باشتر ئارکائیسمی توخمەکان پێناسە بکات و رۆگەی سەرهەڵدانی مێژوویی و پرۆسەی ئاڵ و گۆڕی زوانەوانییان دەربخات. بە لەونێکیتر دەتوانم بڵێم: دابەشبوونی جوغرافیای زوان، دەتوانێ یارمەتیدەرێك بێ بۆ زوانەوان، کە بزانێ: هەندێ توخمی زوانی لە ناوەندێکدا، سەرەتا رسکاون، پاشان بۆ ئاقاری دەوررووبەر بە شێوەیەك ئەکتیو و بزاوتوو و دینامیك بە ئاراستەیەکیتردا، تەشەنەیان کردووە، کە دەتوانێ هەندێ مۆرالی راستەکی مێژوویی بۆ ئەو مرۆڤانە، روون بکاتەوە. ئێستا کە شێوە زوانی هۆرامی، لە ژانری پەخشان و نووسیندا، کەمتر پێی بنووس دەکرێ، تەنیا توانستەکانی لە چڕی دەنگەکانی ئاخافتن و تێکستی شیعر و گۆرانیدا، قەتیس ماوەتەوە، ئەمە لە کاتێکدایە لە مەوداکانی رابردوودا، بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ زوانی رەسمی و حکوومی بووە و بووەتە وەجاخی نە تەنیا گۆران، بەڵکوو زوانی کوردی بە تێکڕا و زوانی ئازەری کۆنیش، کە ئەویش لقێکە لە زوانی مادی. پێداچوونەوە بە سەر ئەم رووکردە مێژووییە وا دەکات کە ئێمە زۆر بە هەستیارانەوە، لە دیاردەکە بدوێین، چوونکای لەم حاڵەتەدایە تیشکۆی قەوارە و بەکگراوندی راستەقینەی زوانی کوردی، دەبێتە زوانحاڵی مێژوو و واقێعییە دەرەکییەکانی پێکهاتەی زوانی ئەم نەتەوەیە.

بایەخی شێوە زوان، هیچی لە زوانی سەرەکی و ئێستاندارد و دەستەبژێر نزمتر نییە، تەنانەت (ئیسکیمووەکان و هاتن تاتەکان و هۆپییە سوورپێستەکان) کە تەنیا خاوەنی هەندێ سیستەمی عاداتی گوتارین، هەرچەند لە روانگەی ئەنترۆپۆلۆژییەوە، دواکەوتوون" بەڵام لە ئاستی پێکهاتەو سیستەمی زوانیدا،

کاملن و هیچ چەشنە جیاوازیەکیان لە گەڵ زمانە پێشکەوتووەکانی ئینگلیسی و فەرانسیدا نییە، ئەمە ئاڵ و گۆڕ و دەسکەوتی روەونیای (رووکرد) دەسەڵاتی سیاسی و ئابوورییە کە سۆڵتەی فەرهەنگی دروست دەکات و سەرەنجام شێوە زوانێك دەبێتە زوانی پێوەر و یەکگرتووی ئەو نەتەوە. «لە سەرەتای سەدەکانی ناڤینی ئورووپادا، کە هێشتا پرۆسەی دەوڵەت – نەتەوە، پێك نەهاتبوو، دەوڵەتلە ناوچەییەکان حکوومەتیان دەکرد، زوانی رەسمییان و چالاکیی نڤیساریشیان، هەر ئەو شێوە زوانانە بوون، کە جەماوەری ناوچەکە ئاخافتنیان لە سەر دەکرد. زوانێك بە ناو (ئیتالی، ئیسپانی یان فەرەنسەوی) نە دەناسرا، بەڵکوو بە راشکاوی و فەرمی ناو لە شێوە زوانی (نۆرماندی، پیکاردی، شامپانی، لئۆنی، ئاستووری، سیسیلی، میلانی، و ونیزی) و... دەبرا و پەیڤین و نڤیساریان پێدەکرا.» (١)

بەم وەراییە ویستم تۆماڵی بایەخداری شێوەزوانەکان بکەم و هەندێ راستی لەم پێناوەدا بخەمە روو و بڵێم کە چەندە کاردانەوەی ئەرێنیان هەیە بۆ گەیشتن بە لووتکەی زوانی ئیستاندارد. زاراوەکان، چمان کەمپ و ژێدەرێکن، بۆ حەوانەوە و وەرگرتنی تۆشە و وزە و گوڕ و توانستی توکمەی زوانی یەکگرتوو، لە بەر تیشکی ئەم دانووستاندنەدایە کە یەکێك لە پرنسیپە هەرە مەزنەکانی نەتەوەکەمان کە چییەتی ناسنامەی فەرهەنگیمانە، رووناهیترو بزێوتر و توکمەتر دەکرێ. خزمەت بە ژێدەر و کەمپە زاراوەکان، خزمەتە بە یەکگرتوویی زوانی کوردی.

لە بارەی پۆلێنکردنی شێوە زوانەکانی کوردی، هاودەنگی لە نێوان زوانەوانانەدا نابینرێ، چ زوانەوانە رووسی و رۆژاواییەکان و چ زوانەوانە کوردەکان" هەرکام سازی خۆیان لێدەدەن، یان زۆربەی خۆییەکان دووپاتکەرەوەی پەیلوای رۆژهەڵاتناسەکانن. تۆفێق وەهبی زوانی کوردی دەکات بە چوار چڵەوە:

الــف: چــڵی کرمــانجی ژوورو (بادینــانی، هــەکاری، ئاشــیتای، بۆتــانی، بایەزیدی) ب: چڵی کرمانجی خواروو (سنەیی، سلێمانی، سۆرانی، موکری).

لوڕی: بەختیاری، لەکی، فەیلی، کەڵوڕی، مامەسانی.

گۆرانی: هۆرامی، زەنگەنە، کاکەیی، باجەڵانی.

زازایی (٢)

شــێخ محەمــەدی خــاڵیش بــە تۆزقــاڵێ دەســتکارییەوە، ئــەم پەیلوایــە دووپاتکردۆتەوە، ئەویش (زازا) بە دیالێکتێکی سەربەخۆ و تاك دادەنێ. (٣)

لێرەدا گۆران و زازا، لێکدەترازێن، پێیانوایە ئەم دوو دیالێکتە سەر بەخۆن و تەنانەت لە لایەن هەندێکیش بـە کـوردی قەڵـەم نـادرێن. (پـەیلوای ڤ. ئـا. ژۆکۆڤسکی)، و بڕێکیش گۆران بە شێوەیەکی فارسی دادەنێن (روانگەی زانـای ئینگلیزی چ. ریۆ) (٤)

یان لە لایەن هەندێ لە خاوەن ڕایانــەوە سـەلەمیان (سـەلمێندراوە)، زوانـی کــوردی دەکــرێ بــە دوو لقــی ســەرەکی: ژوور و خــوار. بــۆ هــەرکام لــە دیالێکتــەکانی ئــەم دوو لقــە ســەرەکییە بــە پێــی بەکگراونــدی کۆمەڵایــەتی و فۆڕماسیۆنی فۆنۆلۆژی (واچەشناسی) و سینتاکس و ڕێزوان، بایەخ و جیــاوازی دادەنێن. دیالێکتی کرمانجی و زازا بــە هــەموو شــێوازە ناوچــەکانییەوە، شــێوەی بنەڕەتیی جیای کۆمەڵە دیالێکتــەکانی بــاکوورن، هەرچــی ئــەوەی باشووریشــە دەکرێ بە سێ کۆمەڵەی بچووکەوە:

١ – سلێمانی، سۆرانی، موکری کە ناویان بە «سۆرانی» ڕۆیشتووە.

٢ – کرماشانی، گەڕووسی، سنەیی، کـۆرونی ... بــە کــوردی خــوارووی ڕۆژهەلات ناو دەبرێ.

٣ – گۆرانی، هورامی، کەندۆڵی، باجەڵانی زەنگەنە، کاکـەیی، لــەکی ... کە زاراوەی گۆرانی کۆیان دەکاتەوە. (٥)

بێ گومان ئەم پۆلێنکردنە ناڕاستە، چونکای:

الف: ئەم پۆلێنکردنە لە سەربەستێنە و حەوزەی جوغرافی خوار و ژوور دانراوە، نەك لە سەر فاکتی هاوبەشی توخمی زوانەوانی زاراوەکان.

ب: گۆران لە بن لقەکانیتر" هۆرامی و کەندولّی و باجەلّانی و... جیا کراوەتەوە، لە حالّێکدا گۆران ناوێکی گشتییە بۆ ئەو بنلقانە.

ج: لە سەر تەبایی هەندێ توخمی زوانی: فۆنۆلۆژی (دەنگ تەوەری) و هەندێ خسلّەتی گرامێری و رەچەلّەك ناسی، کرماشانی و گەڕووسی تەنانەت ئەردەلّانی کۆن بە گۆران دەژمێرێن و زازا و هۆرامیش کە باسی سەرەکی ئەم وتارەتە، بەو شێوەزوانەوە پەیوەستن.

کوردناسانیتر (ئا. کریستنس و م. بینیدێکتسین) لە پرۆژەیەکی هاوبەشدا، کە لە سەر رازوانی شێوەی هۆرامی دواون و (زازا و هۆرامی) لێك نزیك دەکەنەوە. دەلّێن ئەم شێوەزوانە بە کاوەخۆ بۆمان دەرکەوت کە کەرەسە و فۆنەتیك و زاراوەکانی زۆر لە هی ئەو زوانە دەچن کە لە تورکیا و بە شێوەیەکی سەرەکیش، لە ناوچەی دەرسیم قسەی پێدەکرێت و بە (زازا) ناو دەبرێت. بەلّام بە پشت بەستن بە راناندنی نموونەی فارسی و هۆرامی، بە ئاسانی و کەم شارەزاییەوە، لە کوردی بوون دەیانشۆرنەوە و ئەم دوو زاراوە بە فارسییەوە دەلکێنن. (٦) هەن کەسانێکیتریش هەر ئەم سازە لێدەن و هۆرامی و زازا لە کوردی جیادەکەنەوە: وەك (ئۆ. مان، ئی. سۆن، د. مەکەنزی و...) بەلّام دێنگای (روانگە) هەندێکیتر وەك: (هـ. ئابۆڤیان، ئێ. ژابا، ڤ. شترێکەر، پ. لێرخ، ف. یوستی، ر. لیسکۆ، ڤ. میۆلەر و... جیاوازە و پێیان وایە (زازا و هۆرامی) ش سەر بە زوانی کوردین. لە دێنگای نووسەری بەردەستدا، ئەگەرچی ئەمانە هەمویان رەنگە خاوەن پلە و سەقافەتی زوانەوانی یان دیرۆکناسی بووبێتن" بەلّام نەچوونەتە نێو زەرافەت و قوولّایی باسەکەوە، رەنگە بۆ ئەرکێکی سیاسی یان کارگوزاری روویان کردبێتە کوردستان و بە کورتە ماوەیەك نامیلکەیەکیان لە سەر (گۆران یان زازا) یان باقی شێوەزارەکانیتر نووسیێ. ئەمە

ناتوانیٚ راستییەکانی زوانی کوردیمان بۆ دەربخات. بۆیە نووسەری ئەم وتارە ویستوویە بە راناندنی عونسور و توخم و سیستەمی دەنگەکان و تیٚکەڵی واژەکان و ئیدیۆمەکان لەم باسەدا نزیکایەتی هۆرامی و زازایی و باقی زاراوەکانیتری کوردی بە خستنەرووی ئاڵقەی نیٚوان ئەم دوو شیٚوەزوانە، یانیٚ ئازەری کۆن، روون بکاتەوە.

هۆرامی، وەجاخ و کورە و توخمی رەسەنی گۆرانە، کۆنترین سەرچاوە، کە باسی لە سەر گۆران کردووە، شەرەفنامەی بەتلیسییە کە کورد بەسەر چوار شیٚوەزواندا، کرمانج، لۆڕو کەڵهوڕ و گۆران، دابەش دەکات. (٧)

ڤاسیلی نیکیتین لە روانگەی پرۆفیٚسووری رووسی «ن. ماریٚر» پیٚوەندی گۆران و کورد چڕتر و ئەندامیتر دەکات، گۆران لە باری لیکسیکۆلۆژییەوە دەباتەوە سەر وشەی کورد و دەڵیٚ: «وشەی گۆران هیچ نییە جگ لە بیٚچمی ئاڵ و گۆڕکراوی وشەی کورد.» (٨)

گۆران لە توخمی گۆر + ان پیٚکهاتووە (گوٚ، گوٚر، گبر) یان گاور، گۆر (مەجووس) و گوٚ (پاڵەوان) , ناموسوڵمان و لادەری دین. پاش بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام لە کوردستاندا، زاراوەیەك بوو، بۆ زەردەشتیان و مەجووسیان و ئەو کوردانەی (زۆرتر هۆرامییەکان) ملکەچی ئەم ئایینە نەدەبوون، بەکاردەبرا.

دیالیٚکتی هۆرامی خاوەنی هەندیٚ پتانسیەل و توخمگەل و رەگەزگەلی زوانی و هەڵگری هەندیٚ ئیمکانات و وزە و ئامیان (هەوێن) ی گوتارییە، بەڵام بەهۆکارگەلیٚکی جۆراوجۆرەوە لە رەوتی میٚژوودا بە باشی بنووس نەکراوەتەوە و هەڵسووکەوتی نویساری لەسەر نەکراوە، ئەم چەشنە هیٚزە وەك: ئامیانی زوانی لە نەستدا ماوەتەوە، لە ئاخافتن و پیٚوەندییە واچەکاندا، بەباشی ریٚژەی بەرزی فرەکانسی کرکە (نەغمە) ی دەنگەکانی، لیٚدەدریٚن و دەبیسریٚن. بیٚگومان، ئەم پرنسیپە ویٚڕای لەشیٚوەی گۆکردندا بە تایبەت لە ژانری شیٚعردا، هەر لە «گاساکان» ی ئەویٚستاوە بیگرە تا شیٚعری «هورمزگان» (٩) تا

«ئورامنەکان» (١٠) و تا بێسارانی و مەولەوی و تەنانەت شێعری هاوچەرخ، یەس بە یەس، پارێزراوە و بوتە هۆی ئەوە، شێعری هۆرامی نەکەوێتە ژێر کاردانەوەی ئوسلوبی هەندەران، دەبیّ وەك خالێکی دینامیك و ئەکتیڤ، سەیری ئەم دیاردە زمانیە بکریّ، مامۆستا گۆرانیش لەسەر ئەم رێسا زمانی – هونەریە بوو کە گەڕایەوە بۆ «کرکە (نەغمە) ی شێعری هیجایی». کرکە (نەغمە) ئەو هاماوە دەنگ یان ئەو هێشوە دەنگانەتە کە لە پێکهاتەی توخمی مورفێم و هێجادا، چڕی دەنگ و مۆسیقا، درووست دەکات و پێکەوە نەگونجانی بڕگە کورت و درێژەکان ئەشارێتەوە و لە ژانری شیعردا، خۆی لەگەڵ کێش ناسی عەرووزدا، جیا دەکاتەوە و دەبێتە «کومپۆزیسیۆنی» شێعر یان «ریتم» لە شیعردا و زەمینە بۆ رەخساندنی هەستیاری ئێرۆس ئامێزی لیریکای هەورامی ئامادە دەکات.» (١١) ئەم پرنسیپە بۆ رۆگەی شێوە زوانی هۆرامی و ئەو شێوە زوانانە کە نزیکن بە هۆرامییەوە لە گۆراندا، خاڵێکی ئەرێنی و رەسەن دێتە ئەژمار، هەر ئەم خاڵە، توخمی هۆرامی لە توخمی شێوە زمانی سۆرانی کە لە جەوهەردا وا لە ژێر کاردانەوەی عەرەبیدایە، بە تایبەت لە تێکستە شیعرییە کلاسیکیەکاندا کە بەشێکی هەرە زۆری قەڵای وشیاری و رۆشنبیری کوردن، جیا دەکاتەوە.

هۆرامی، بنەچەو وەجاخی کۆنینەی گۆرانە، کە لە رووبەرێکی جۆراجۆری جوغرافیاییدا پەرم پەرم بوون: عەبدولمەلێکیەکانی هەورییە و زاغمەرزییەکان و هۆرامییەکانی قەڵای قوروە و کەندوولە، لە باکوور و رۆژاوای ئێران، تاتیەکان لە ئازەربایجانی رۆژهەڵاتی ئێران و ئەرمەنستان و کۆماری ئازەربایجان، شەبەك و باجەڵان لە باشووری کوردستان، هۆرامانی لهۆن و تەخت و شامیان و ژاوەرۆ لە باشوور و رۆژهەڵاتی کوردستان، زازا و دیملییەکان، لە باکووری کوردستان: دەرسیم و دەورووبەری. هەمووی ئەمانە و باقی زاراوەکانیتری کورد بە رەگەزی مادەوە گریّ دەدرێن.

لە نێوان گۆران (هۆرامی) و (زازا)، پێوەندییەکی رەگەزی و دیرۆکی هەیە، ئاڵقەی ونبووی ئەم پێوەندییە، لە رابردوودیەکی دووردا، زمانێک بووە بەناو ئازەری کۆن. بە بەراورد و رانانکاری توخمی و رەگەزی ئەم زمانە کۆنە ئێرانییە و خزمایەتی لە گەڵ زاراوەکوردییەکان، پێوەندی عونسوری و ئەندامی هۆرامی و زازایی دێتە چەسپاندن. «مەودای ناوچەی گۆرانی (هۆرامی) و دێملی کە ئێستا شوێنی نیشتەجێی تورکەکانی ئازەربایجانە، لە رابردوویەکی چەندین سەدساڵەدا بە هۆی شێوەزمانێکی ئێرانییەوە لێک گرێ درابوو کە ئەو شێوەزمانە پێی دەگوترێ ئازەری کۆن.» (١٢)

زوانە ئێرانییەکان، لە ناوچەیەکی بەربڵاو لە باشوور بە کەنداوی فارس و دەریای عەمان و لە رۆژئاوا بە نێوچۆمان (بین النهرین) و ئەرمەنستان و لە باکوور بە کێوگەلی قەفقاز و سارای ئاسیای ناوەندی، بڵاوبونەتەوە. لە رۆژهەڵاتیشەوە سەراسەری ئەفغانستان و بەشێك فەلاتی پامیر تا نزیکی چۆمی سەند دەگرێتەوە.

زوان و زاراوە ئێرانییەکان ئاوا پۆلێن دەکرێن:

١ - زوانە کۆنە ئێرانییەکان ٢ - زوانە ناوینە ئێرانییەکان ٣ - زوانە ئێستاییە ئێرانییەکان

یەکێك لە زوانە کۆنە ئێرانییەکان زوانی مادییە:

زوانی مادی، سێهەزار ساڵ پێش لە ئێستا، لە کوردستان و ئازەربایجان و هەمەدان و کرماشان و ئیلام و سپاهان و قەزوێن و تاران و... کە دەڤەرێکی پان و پۆڕ بووە نیشتەجێ بوون.

کوردەکان و ئازەری کۆنیش دوو لقی هەرە مەزنی بنەماڵەی مادەکانن، لە ساڵی ٨٣٥ پ ز لە کەتیبەکانی ئاشوور ناو لە زوانی مادی براوە، بەناو (مادای) وشەگەلێك لەم زمانە لە نێو ئارشیڤنامە و کەتیبە بزمارییەکان و یادەوری شاکانی ئاشووری و زوانی یۆنانی و لاتینیدا ماوەتەوە بەڵام بەڵگەی

بەرچاو لـە ئاسەواری هەخامەنشیدا ماوەتەوە وەکوو ئەم چەند وشە:

Mitra – (باختر، بلـخ) Baxtris (بـزرگ) Vazraka (شـاە) Xsayaiya Miψra (مهر) لـە سەر بنەمای زوانەوانی. (١٣)

ئـازەری کـۆن وەك وتمـان لقێکـە لـە زوانـە کۆنـە ئێرانییـەکان (مـادی)، خزمایەتییەکی ئورگانیگی و ئەندامی لەگەڵ زاراوە کوردییەکاندا هەیـە. کاتێـك ناو لـە ئازەری کۆن دەبرێ هەندێ رەنگـە تـورکی ئازەربایجانیـان وە بیربێتـەوە، عێڵە تورکەکان بە پێی سەرچـاوە بـاوەڕ پێکراوەکـان، پێشـتر لـە دەڤـەرەکانی ئاسیای ناڤیندا ژیاون، پاشان وەك شاڵاوگەر، روویان کردۆتـە دەڤـەرەکانیتر بـە تایبەت دەڤەری ئازەربایجان لـە دەورەی سـەلجووقییەکاندا، وردە وردە بـە پێـی قۆستنەوەی دەسەڵات، کاردانەوەیان لـە سـەر زوانـی ئـازەری کـۆن دانـاوە و بووەتە هۆی فەوتانی ئەم زوانە کۆنە (١٤). «ئازەری کۆن کە ئێستا لـە هـەموو ناوچەی هۆرامان و ئەردەڵان، هەتا دەرسیمدا فەوتاوە، ئاسەوارێکی بچووکیشی ئەگەر مابێت لـە ناوچە باکوورییەکان (کۆماری ئازەربایجان)، رۆژهەڵات (ساوە، قەزوێن) بـەدی دەکـرێ، زوانێکـی ئێرانییـە و لـە بنەماڵـەی هێندوئێرانییـەکان دەژمێررێ. ئەم زوانـە بـە هـاتنی تورکـەکان بـۆ ناوچـەکە وردە وردە تووشـی نشوست دەبێ و لـە ماوەی چەندین سەدەدا، مەیـدانی بـۆ زوانـی تـورکی چـۆڵ کرد.» (١٥)

ئەم زوانە یەکجار و بە تەواوەتی لـە ناو نەچـووە، بـەڵکوو ئێسـتا تـوخم و عونسوری زوانی لـە نێو شێوەزاری هەرزەندی، گلین قیە (دەوروبەری مەرەند)، زنوز، حەسـەنو (قـەرەداغی ئازەربایجـان)، خـەڵخاڵ، گـەڕووس، تـاتی، و... دا دەبینرێ و گۆی پێدەکرێ. وەك وتمان ئازەری کۆن چوون شێوە زوانێکی کـۆنی مادییە، لـە گەڵ شێوە زوانییەکانی کوردیشدا، خزمایـەتی ئەنـدامی و رەچـەڵکی هەیە، بە تایبەت لـە گەڵ هـۆرامی و زازاییـدا. هـەر وەهـا لـەگـەڵ شـێوەزمانییە ئێرانییەکانیتریش وەك: تەبەری (مازنی) و تالشی و گیلـەکی و لـەکی و... کـە

پاش چەندین سەدە و شاڵاوی سەربازی و فەرهەنگی تورکەکان، ئەگەرچی وەك ئاڵقەیەکی ونبوو دێتە بەرچاو و بووەتە هۆی بۆشاییەکی جوغرافیای زوانی، بەڵام هەندێ واژە و دەستەواژەو توخم و عونسوری زوانی لە نێو کەشکۆڵە شێعر و تەشکی شێوە زوانییەکانی بەجێماو لەم زوانە، ماونەتەوە یان ئێستا گۆیان پێدەکرێ.

«پێوەندی زاراوەکانی کوردی لە گەڵ ئازەری کۆندا، بە رادەیەك بە هێز بووە کە تەنانەت ئێستایش کاتێ شیعری شێخ سەفی ئەردەبێلی باوەگەورەی بنەماڵەی شاهانی سەفەوی دەخوێنینەوە، بە چەشنێك عونسوری هاوبەش لە گەڵ زوانی کوردی تێیدا بەدی دەکرێ کە تەنانەت هەندێ کەس کوت و مت بە کوردی دادەنێن... بێ ئەوەی خۆی کورد بێت.» (١٦)

ئەم پێوەندیە دوو لایەنە دیالیکتیکییەش لە بەر رۆشنایی و بە هۆی ئەو ئاڵقەوە (ئازەری کۆن) درووست بووە کە بووەتە پێوەندییەکی ئەندامی و خزمایەتی نزیکی نێوان شێوەی گۆران بە تایبەت هۆرامی و زازاییدا. ئەو خسڵەتە زمانیانە کە نێوان هۆرامی و ئازەری کۆندا هەن، بە هەمان شێوەش، عونسوری دەنگ تەوەری و لیکسیکۆلۆژی (واچەشناسی) و مۆرفۆلۆژی و سینتاکس و واتاناسی (سیمانتیك) و کاربردی زوانی، لە نێوان هۆرامی و زازاییدا دەبینرێ. چوونکای بە پێچەوانەی باوەڕی باو، زازاییەکان لە باشووری کوردستانەوە کۆچیان نەکردوە بۆ باکوور و هەر لە سەرەتاوە نیشتەجێی شوێنی ئێستای خۆیان بوون، واتە شێوەی دیملی لە لایەن کۆچبەرانی ناوچەی گۆرانەوە نەچۆتە دەرسیم و دەوروبەری بەڵکوو بنج و بناوانی هەر لە ناوچەی ئێستادا بووە و لەوێش سەریهەڵداوە. (١٧)

لێرەدا بۆ چەسپاندنی ئەم پێوەندییە دیالێکتییە، لە ئاسەواری بە جێماوی ئەم زوانە هەندێ نموونەی شێعری لە شێخ سەفی ئەردەبێلی و هەندێ رستە و واژەو دەستە واژەی هەرزەندی و خەڵخاڵی و مەرەندی کە لە سەرچاوەمێژوویەکاندا

تۆمارکراون دەهێنینەوە و لـە گەڵ هاوسەنگە هۆرامییەکەدا بەراوردیان دەکەین. (١٨)

الف: چەند نموونە لـە ئورامن (فەهلـەویات) ی شێخ سەفی ئەردەبیڵی:

+ همان هوی و همان هوی همان هوی

همان (کوشن) و همان دشت و همان کوی

(از)) واچُم) اویان تنها چو من (بور)

به هر شهری شدم هی های هی هوی (١٩)

واتە: (ئەو خودایە کە خوایەکی بە شکۆ و یەکتا و بێ هاوتایـە لــە زات و سیفاتدا، ئەم دنیا کە عالـەمی ئۆبژێکت (ناسووت) ە، هەمان دەشت کەژ و کێـو و سارایە، بریای دڵی من خوشەویستیی مەحبووبی حەقیقییە کە تایبەت بە من بێ و لـە هەر دەڤەر و شارێکدا تەژییە لـە شوّڕشی عاشقانی حەق.)

– کێشــی دووبەیتییەکــە، کێشــی خۆمــاڵی ئورامنــە، ئەگەرچــی هەنــدێ ئەیانەوێ ئەم جۆرە کێشە بخەنە نێو قاوغی بەرتەسکی عەرووزییــەوە (مفــاعیلن، مفاعیلن، فعولن)، بــەڵام لــە ســەر چــڕی نەغمــەی هــۆرامی دانــراوە و دەبــێ مەحوون (خوێندنەوە) کــرێ تــا رادەی ئــەکتیڤێتی ریتمەکــەی دەرکــەوێ. لــە پەراوێزدا باسم لـە سەر ئەم جۆرە کرکە دەنگانە لـە هۆرامیدا کردووە، بابا تایەر سەرچڵی ئەم نەریتە مۆسیقاییە بووە. شــاعێرانی گــۆرانیش بــە تایبــەت ســەیدی پیرەوی ئەم ئوسلووبەیانە کردووە.

توخمە هۆرامیەکان:

از: (ez) ئەز، من، توخمێکی ئارکائیکی (رەسەن) ی ئارییە کە لــە زۆربــەی شــێوەزمانەکانی گۆرانــدا بــە تایبــەت لــە هۆرامیــدا لــە لایــەن شــاعێرانی ئــەم دیالێکتەوە بە کار براوە. ئەم توخمە، زوانی ئازەری کۆن لـە گەڵ شێوەزمانەکانی گۆران (بە تایبەت هۆرامی) و زمانەکۆنەئێرانییەکان، گرێ دەدا. (ئــەز) ســووک کراوی (ئادم و ئازم) بە ئەژمار دێ. لـە ئاسەوارە بەردە نووسەکانی بێستوون بە

جیماو لـە چاخی هێخامەنشیەکان، ئەم توخمە بە شێوەی (ئادم، adim) هـاتووە و لـە ئاوێستایشدا وەك (ئازم، (azimتۆمار کراوە.

سەیدی دەڵێ:

– (ئەز) و خەم پێوە گرتەنما برایی

نە خەم چێمە، نە من چادیم جیایی

– (ئەز) ئۆرۆمۆن مەکانم بێ وڵاتم

سەروو پیری خوای گێرتەن خەڵاتم ...

– (ئەز) قسێوەت ماچوو گۆشم دارەنە ... (٢٠)

واچم: واتم، واچەی هۆرامی، وتـە و گوتـەی سـۆرانی، لــە رەگـی واچ و واچەvaĉ)) ی ئەڤێستا و سەنسـکریت، لــە پالــەوی: واچــەك، vaĉek، لاتـین: voxفەرانسە: voix ئینگلیسی:) voiceواتە، watey) ی هۆرامی و (واچـیدن، waCiden) ی ئازەری کۆن.

بێسارانی:

(واتم) هەی دڵە وەسەن وەس ناڵە

خەڵکان جە ناڵەی تۆشان شی زاڵە (٢١)

– کوشن: کەش keş، کەژ و کێو

– بور: (بۆ) ی هۆرامی bO، (بێ) ی سۆرانی

بێسارانی:

کەسێ کە بەی تەور حاڵ و جەستەش (بۆ)

پێسە جۆیای وەسڵ ئاوات واستە (بۆ) (٢٢)

– دەشت: دەشت، سارا

+ (دیرە) سر بە سودای تە (کیجی)

(دیرە) کین چش چو خوینین (ارس) (ریجی)

دیرە سر بە استنە اچ تە دارُم

خود (نواچی) کو وربختی چو (کێجی) (٢٣)

واتە: «ئەم سەرە بە سەودای عەشقی تویە گێژە، ئەم چاوە بۆ تو هەلس (ئەسرین، فرمێسك) دەڕێژێ و لە هەمبەر ئاسانەکەی تودا، سەری کوڕنۆش دائەنەوێنم، خود نالێی ئەم چەرمەسەرێیە بۆ ئەکێشی.»

– دیرە: ئەگەر کیج بەمانای کیژی کوردی هاتبێ ئەوا ئەو دێرە مانایەکتر دەدا بە دەستەوە، واتە ئەم کیژە بۆ تو سەر بە سەودایە (کردارە لە بەشەکانیتری گۆران وەك کرماشانی بەکار دەبرێت). ماناکەی ئەحمەدی کێسرەوی بەم بۆچوونە هەڵەیە، بە مانای دێرە و ماوەیەکە هێناویەتی، بە رای من بە مانای (هەیەتی) و (دارد) ە.

– (ئەسرە، ئەرس، هەرس، هەلس): (هەلسی) هۆرامی، Helsy، گۆڕنکاری فۆنێم و دەنگ بە سەریدا هاتووە، (و) و (ر) کۆنترن دوایی دەبن بە (ه) و (ل). ئۆرۆمۆن (هۆرامان) سار (سال)، دەڵێم، دەریم. ئەسرینی سۆرانی و ئەرسی هۆرامی، جێگۆڕکێ دەنگی بەسەریاندا هاتووە، پاشان لە فارسیدا بووەتە: (ارشك) و پاشان (ئەشك). لە شووشتەر، یەکێك لە دەڤەرەکانی جوگرافیای زمانی ئازەری کۆن، ئێستایش توخمی (ئەرس) واچەی پێدەکرێ.

مەولەوی: وەك رووکردێکی زمانی بۆ بە پیتکردنی زمانی کوردی، ئەم دوو شێوە زمانیە لە دیوانەکەیدا بەکار بردووە:

+ تا وەی رەنگ زەرد چوون خەزانەوە

سیم ساف (هەرس) کەس نەزانەوە

+ خامەی سەراوێز نە چای سیایی

مەڕێزۆ (ئەسرین) شەکوای جیایی (٢٤)

– ریجی: ئەرێژی، لە رەگی (رژتن، رشتن) ی کوردی

– نەواچی: نالێی، نمی گویی، پێشتر باسمان لە سەرکرد. نموونەی تر بۆ (واچەی) لە خوارەوە:

– (مواچش) از چە اویان ماندە دوریُم

واتە: «مەڵێن کە من ساتێ لـە عالـەم یەکبوون (وەحدەت) دوور بم.»

+راز (واچم) اویان تنها چو من بور

بابا تایەر:

تە کە مشکین کاکل در قفایی

بە مو (واچن) کە سرگردان چرایی

مەولـەوی:

+ (مەوات) هەی ئاوات واستەکەی جەستەم

هەی مۆمیایی پێشەی شکستەم (٢٥)

– کیج: کناچێ، kinaĉê، کیژ، کچ، دختر، لێرەدا بـە مانـای (گێـژ) یـش هەیە.

مەولـەوی:

خەمیا و چەمیای ناز نیمچە (کناچ) ان

دەنگ هەی شاباش نەوجوان واچان (٢٥)

– چو، اچ: (ژە، ji) ی کرمانجی باکوور، بۆ، جەی هـۆرامی، (ازبـرای) ی فارسی

مەولـەوی:

+ کام زار بێ (جە) تو من نەویم نەسیب

جەفا هەر وە من، وەفا پەی رەقیب (٢٥)

وەربەختی: بەدبەختی

+ عشقر جویی کە (وریان) بستە نە بور ... (٢٦)

واتە: «عەشق جۆگەلـەی ژیانە کە بەریانەکەی نابەسترێ.»

وریـان: (بـەریان، beriyan) ی هـۆرامی، شـوێنێك لــە جۆگــەی ئــاو، دەیکەنەوە و دەیبڕن بۆ دێرانی ئاو.

+ مرگ (ژیریم) بە میان دردمندان بور (٢٧)

واتە: «مەرگ و ژیانی من لـە نێو دەردمەنداندایە»

ژیر: ژیار، ژین، ژیان

+ اورامن: هرکە (اورامنە) بە نام بخونە

(شوٚ و رۆ) بستە داری کامروبند

کاریا می رسی جهنامەداران

خداوند بندە بی بندە خداوند (٢٨)

– ماناکەی زۆر روون نییە، کێسرەویش نەیتوانیوە ماناکەی لێکبداتەوە هەر وەها بە نیوە چڵی ماوەتەوە. بەڵام فاکت بۆ ئێمە دوو وشەی (اورامن) و (شـەو و ڕۆ) یە کە هۆرامی رووتن. لـە پەراوێزدا مانای (ئـورامن) مـان لێکداوەتـەوە. بڕوانە پەراوێزی ژمارە ١٧

ب: نموونەی رستە لـە ئازەری کۆن کـە ئێسـتا لـە هەرزەنـد و خـەڵخاڵ و مەرەند و هەندێك لـە دەڤەری ئازەربایجان گوێ پێدەکریٚ (٢٩)

زوان (زوان، زمان)، کفـژنن (قسەکردن، وتو ویژ، هۆرامی بە درکە دەڵیٚ کەف چەرنۆ، یانیٚ زۆر قسەدەکات. (بو: بۆ، دەبیٚ).

«و این (زوان) تالشی (زوانـی) کـوِ نزیکـە، کـە دِ رِسـت (کفـژَنن) وِ همدیگر حالی (بو)»

واتە ئەم زوانە (مەبەستی خەڵخاڵ) یە بە زوانی تالشی زۆر نزیکـە، کـە بـە تەواوی قسەی یەکتر حاڵی دەبن.

ورن (واران، باران)، ورستە (واران، باریوە)، اما (ئاما، هات، باری) گنـدم (گەنم)، کردیە) کەردەن، کردوە)، خروب (خراب)

«اِمسور (وُرُن) خیلی (وُرُستە)، سیل خیلی (اما) را، گنـدومی خـروب کردیە»

واتە: «ئیمساڵ باران زۆر باری لافاوێکی زۆر هات، گەنمەکانی خراپ کرد.»

ج: نموونە بۆ واژە و دەستەواژەی ئازەری کۆن کە لە هەرزەند باون: (٣٠)

یێ: لەئەوێستادا: γen، لە هۆرامیدا gen، لە سۆرانیدا gin، لە فارسیدا zen

کنە: کەنی، کەنیشك، و کناچێ (هۆرامی)، دختر (فارسی)

او: لە ئەوێستادا: Āp، و ئاڤەنت ((avent بە مانای: کاسەی ئاو، هۆرامی: ئاوی، سۆرانی: ئاو

چوون بێسارانی هەرکەس بێ دڵ بۆ

چوون باخچەی بێ (ئاو) دایم بێ گوڵ بۆ

گوژد: گۆشت

یو: (هۆرامی: یەوێ)، جۆ: سۆرانی و فارسی

اُسو: ئیسە (هۆرامی)، ئێستا: سۆرانی، اکنون: فارسی

شمە: شمە (هۆرامی)، ئێوە: سۆرانی، شما: فارسی

ورە: (وەرە) ی هۆرامی، بەرخ: سۆرانی، بەررە: فارسی

بز: پەز (سۆرانی)، مەی (هۆرامی)، گوسفند: فارسی

زانیر: لە رەگی زانای (هۆرامی) و زانین: سۆرانی و باقی زاراوەکانی کوردی

وِنی: وینی (هۆرامی) ئەبینی (سۆرانی)، لە رەگی: ویناى و بینین، می بینی: فارسی

ژمارەکان: زۆربەیان هۆرامی ئێستان: بۆ نموونە تەنیا ئاماژە دەکەینە چەند ژمارە:

اِ، aĕ: فارسی: یك، سەنسکریت: eka، ئەوێستا: aeva، هۆرامی: yive

لـە هۆرامیداa بە y گۆڕراوە.

دو̬، dĕv: سەنسکریت: diva، ئەوێستا: diva، هـۆرامی: divĕ سـۆرانی: دوو، فارسی: دو

هو̬، herĕ: (سەنسکریت: triئەوێستا ri هۆرامی: yerĕ سـۆرانی سـیٚ sĕ، فارسی: سە، گۆڕانی (ھ بە ی) کە (ھ) کۆنترە لـە (ی).

نو: (نۆ)

ویس: (ویس، هۆرامی، بیست، سۆرانی) و... (۳۱)

خشـتەی بـەراوردکاری ژمـارەی یـەك تـا دە، نێـوان: سەنسـکریت، ئاوێستا، ئازەری کۆن، هۆرامی، سۆرانی و فارسی:

سۆرانی فارسی سانسکریت ئاڤێستا ئازەری کۆن هۆرامی
eka aeva ae yive یەك یك
diva diva de divê دوو دو
tri ri herĕ yerĕ سیٚ سە
ĉetvar ĉawar ĉowr ĉiwar چوار چهار
panĉa penĉa peng peng پێنج پنج
şaş xşvaş şoş şiş شەش شش
sapta hapta hovt hovt حەوت هفت
aşta aşt heşt heşt هەشت هشت
nava nava nô nô نۆ نە
dasa dasa de de دە دە

ژێدەر وسەرچاوەکان:

١ – ا. هاڵ، رابیرت، زمان و زمانەوانی، و. د. محەمەد رەزا باتنی، ل ١٥٥

٢ – دلێربەکر، ئەشکەوتەکەی گوندۆك، بەغداد، ١٩٥١

٣ – خاڵ شێخ محەمەد، فەرهەنگی خاڵ، بەرگی دووەم، سلێمانی ١٩٥٩

٤ – گۆڤاری زرێبار، ژ. ٥٩/٥٨، ل ٢٥٩ وتاری دەربارەی پێکهاتنی دیالێکتەکانی زمانی کوردی،
زاریّ ئۆسپ،
و. ئەنوەر قادر محەمەد

٥ – هەمان سەرچاوەی پێشوو

٦ – هەمان سەرچاوەی پێشوو

٧ – بەدلیسی شەرەفخان، شەرەفنامە تەسحێح (راستکردنەوە) ی محەمەدلۆی عەباسی، نەشر حەدیس، تاران ١٣٧٣

– مەستوورەش، کورد بە چوار بەشەوە دابەش دەکات:
ئەردەڵان، لۆڕ، کرمانج و گۆران بڕوانە مێژووی ئەردەڵان د. حەسەن جاف و شکوور مستەفا ١٩٨٩ ل١٤

– رەشیدی یاسمی ئەم دابەشکردنەی لە زمان نووسەرانی پێش خۆی هێناوە:
گۆران، کرمانج، لۆڕ، کەڵهوڕ ئەوەشە دەخاتە سەری و دەڵێ لێکۆڵەرەوەانی سەدەی بیستەم گەیشتونەتە ئەو ئەنجامەی کە لە ناو کورداندا، چینێکی دیکەی ئێرانی هەن بە ناوی گۆران – زازا کە غەیرە کوردن. بڕوانە: یاسمی رەشید، کرد و پیوستگیهای تاریخی و نژادی او ابن سینا، تاران.

٨ – ن. مارێر سەبارەت بە وشەی چەڵەبی ل. ١٣٧ وەرگیراو لە ڤاسیلی نیکیتین ل ٢٧٧ (روانگە ژمارە ٨)

٩ – هەڵبەستی هێجایی هورمزگان:
بە وتەی «تەقی بەهار» دەقێکی چەن بەیتی دە بڕگەیی، لە دەهەی دووەمی سەدەی ئەوەڵی کۆچیدا، نزیکی شاری سلێمانی کوردستانی باشوور، دۆزراوەتەوە. لە لایەن دوکتۆر سەعیدی کوردستانییەوە، گەییوەتە ئوروپا و هەمیش بە دەست محەمەد تەقی

بەهار، کە لە سەر پێستی ئاسکێکەوە نووسراوە. ئەم دەقە دەتوانێ، وەك پێگەی ئەستووری سەرەتای سەرهەڵدانی، شێعری نویساری کوردی دابنرێ. چوونکای هەڵگری هەندێ پرنسیپی هونەری – جوانکارییە بۆ چەسپاندنی رەسەنایەتی مۆسیقای شێعری کوردی. لەم کتێبەدا باس لە سەر ئەم دەقە کراوە.

١٠ – ئورامن هەڵقەی ناڤینی ئەوسا و ئێستای شێعر و مۆسیقای گۆرانە، پێشتر باسی لەسەر کراوە.

١١ – محەمەدپوور عادڵ، کتێبی سۆزی لیریکا، لە ژێر چاپ

١٢ – سوڵتانی ئەنوەر، گوڤاری روانگە، ژ. ٨ رەشەمەی ١٣٨٠

١٣ – راوەندی مورتەزا، تاریخ اجتماعی ایران، ج. ١

١٤ – بۆ زانیاری زۆرتر بڕوانە: کاروەندی کێسرەوی، یەحیا زەکا، تاران ٢٥٣٦ یان زبان پاك، لە ئەحمەدی کێسرەوی

١٥ – سوڵتانی ئەنوەر، گۆڤاری روانگە، ژ. ٨ رەشەمەی ١٣٨٠

١٦ – هەمان سەرچاوەی پێشوو

١٧ – هەمان سەرچاوەی پێشوو

١٨ – بڕوانە ئەم سەرچاوانە: زەکا یەحیا، کاروەندی کێسرەوی، تاران، ٢٥٣٦ ل ٣٤٥ و...

– کارەنگ عبدالعلی، تاتی و هەرزەندی، ١٣٣٣

– زەکا یەحیا، گویش گلین قیە، ١٣٣٦

– کارەنگ عبدالعلی، خلخالی یك لهجه از ئازەری

١٩ – زەکا یەحیا، کاروەندی کێسرەوی، تاران، ٢٥٣٦ ل ٣٤٩

٢٠ – سەیدی، دیوان، ل: ١٣، ٢٠، ٢٢

٢١ – بێسارانی، دیوان، ل: ١٧

٢٢ – هەمان سەرچاوەی پێشوو

٢٣ – زەکا یەحیا، کاروەندی کێسرەوی، تاران، ٢٥٣٦، ئەحمەدی کێسرەوی واژەی (کێجی) لەدێڕی چوارەمی ئەم دوو بەیتییەی بۆنەخوێنراوەتەوە،

مانایشی نەکردوەتەوە. بە رای من بە مانای (کێشیٚ، ئەکێشیٚ) یە.

٢٤ – مەولەوی دیوان، ل ٢١٢ و ٤٣٥

٢٥ – هەمان سەرچاوە: ل ٢١٣و ٤٣٤

٢٦ – زەکا یەحیا، کاروەندی کێسرەوی، ل ٣٥٠

٢٧ – هەمان سەرچاوە، ل ٣٤٩

٢٨ – هەمان سەرچاوە، ل ٣٤٤

٢٩ – هەمان سەرچاوە: ل ٣٦٤

٣٠ – هەمان سەرچاوە: ل ٣٦٥، بۆ زانیاری زۆرتر بڕوانە:

ئەم سەرچاوانە: تاتی و هەرزەندی، عبدالعلی کارنگ، ١٣٣٣،

گویش گلین قیه، یەحیا زەکا، ١٣٣٣٦، خەڵخاڵی،

یك لهجه از ئازەری، عبدالعلی کارنگ ١٣٣٣٤

٣١ – بڕوانە: پێشەکی فەرهەنگی دێهخودا.

تۆماڵی مێژوویی – زوانەوانی

دەستەواژەی ئورۆمۆن (هۆرامان)

هەربابەتێك و هەر چەمکێك، مێژوویەك و بەسەرهاتێکی هەیە. بابەتەکان بە درێژایی مێژوو، سیمایان دەگۆڕرێ و لە ژێر تۆزی زەمەن و گێژەڵووکەی گۆڕان و چەمەری هەڵسووڕاندا، ئاڵ و گۆڕی قامووسی و واتایی بە خۆوە دەگرن. بە تایبەت تونخە زوانیەکان کە هیچ کات یکدانگ و یەك رواڵەت نامێننەوە بەڵکوو وێڕای گۆڕانکاری رواڵەتی هەندێ چەمکی ناوەرۆکی و دیرۆکی وەدووی خۆیاندا دەهێنن کە لێرەدا ئەرکی توێژکار و لێکۆڵەر پتر دەبێ و وا ئیجاب دەکا کە زۆر بەهەستیارانە و وردبینی و تێرامانەوە یاسای گۆڕانکاری فۆنۆلۆژی (واچ شناسی) و لیکسیکۆلۆژی (واچەشناسی) و ئیدیۆمەکان بە باشی وەرد و پەڕەناو بکات و لە رێچکەی ئەو یاسایەدا هەڵەتە نەبێ، و لە سای ئەم رۆشنایەدا، دیاردەزوانیەکان و مەدلوولە راستیەکان پێناسەبکرێن و هۆکان لەم دەراوەدا بدۆزرێنەوە و تاکوو پرۆژەکە بگاتە ئەنجام.

ئەز زوانەوان نیم بەڵکوو لە روانگەی مێژووییەوە ویستوومە تۆماڵی ئەم باسە بکەم و هەندێ راستی شاراوە، ئەویش بە پشت بەستن بە سەرچاوە باوەڕ پێکراوەکان، روون بکەمەوە. لەم وتارەدا سەرەتا تیشکێك دەخرێتە سەر سیاسەتی ئاشوورییەکان، لە لایەکەوە بۆ سڕینەوەی ناوشوێنەوار و ناسەی فەرهەنگی کوردەواری یان مێژووییتر بڵێین مادەکان، و لە لایەکی تریشەوە،

لەوا کە بە داخەوە ئاسەواری مـادی تـەنیا لــە دووتـۆی سەرچـاوە بزمـاری و میژووییەکانی ئاشووریدا نەبیٚ، دەسمان ناکەویٚ. ئەو ناوشوێنانە کە لــە دەڤـەری کوردستاندا هەن، ئەم راستیە تاڵە بـۆ گـەلی کـورد دەردەخـەن. خوێندنـەوەی میژوو و لادانەوەی بەرگەکانی ویڕای سوودبینین و سوودبەخشی بۆ هەرگـەل و نەتەوەیـەك دەبیٚتـە هـۆی چـڕبوونی ئەزموونگـەریٚتی و دووپـات نەبوونـەوەی هەڵەکانیشی. ئەمە ڕەنگە ئیٚستا بۆ نەتەوەی کورد، باشترین خاڵی ئـەرێنی و بـە کەڵکترین ڕیٚبرد و سیاسەتی هەنووکەیی سیاسەتوانان و میٚژوونووسان و خـاوەن ویران بیٚ. چوونکای لەم ڕیٚبردەدا بۆمان دەرئەکەویٚ کە کـورد و کوردسـتانی کۆن هەر وەکوو ئیٚستا، چەندە دوژمنکاری هەبووە و چەندە میٚژوو و فەرهەنگ و مەعنەویەت و ویٚژدانی ناخۆئاگای قەڵاچـۆ و ئـاوەژووکراوە و کەوتوٚتـە بـەر قەمچی شاڵاو وڕاپیٚچ کردن.

دۆزی ئاشوورییەکان لە کوردستانی کۆندا

پـیٚش لــە دوژمنـــانی میٚــژووی ســەردەم: ســـەفەوییەکان وعوسمانییـــەکان، دورتــریش ئاشــوورییەکان، دوژمــنی بڕبڕەپشــتی کوردســتان بــوون. بــەر لـــە یەکگرتنەوەی هۆزەکوردەکان لە کوردستانی کۆنـدا و پیٚکهیٚنـانی حکوومـەتی ماد، وەك: میٚدیەکان، گوتیـەکان، ماناکـان و ئورارتۆکـان و لولوییـەکان و... ئەمە ئاشوورییەکان بوون کە پتر لــە هـەر شـاڵاوگەریٚکیتر چـاویان بـڕی بـووە مادەخاوەکان و کانزاکان و دەوڵـەمەندی سروشتی کوردستان و تاڵـان کردنیـان و گەڕی سیاسەتی بە کۆمەڵ کوشتن و کۆچـاندنیان و پاکتـاوکردنی کلتـوور و داب و نەریت و سـڕینەوەی هیٚمـا فەرهەنگییـەکان و نـاوی شـویٚنوارەکان کـە ئەمرۆژ ناوی بە تعریب و تتریك و تفریس درچووە، گەیشتبووە ترۆپك.

ئەم داگیرکەرەانە، لە هەر شویٚنیٚکی کوردستان پیٚیان ناوە ویٚڕای کوشـتن و بڕین و کویٚرکردنەوەی شویٚنەواری میٚدیەکان تەنانەت ناو و ناسـنامە و بنچـکی نەتەوایەتی سڕاوەتەوە و بە جیٚییان ناوی ئاشووری و ناکوردی لیٚنراوەتەوە.

لێرەدا ئەرکی بیردۆزانی کورد پتر دەبیٚ، کە جەخت بکەن بـۆ دۆزینـەوەی شمەکی فەرهەنگی و توخمی زوانی لـە دوو تۆی ئەو ئاسەوارانە کە لـە ئاشـووری کۆندا بە جێی ماون، ئاخر وێڕای سیاسەتی کوشتن و بڕین و قەڵاچـۆکردن کـە دەبێتـە هـۆی سـڕینەوەی هەنـدیٚ لـە خسـڵەتی فەرهـەنگی و زوانـی، دەقـە ئاشووریەکان تەنیا کەمپ و ژێدەرێکن بۆ دۆزینەوەی ناسنامەی نەتەوایەتی توخمە ونکراو و ئاوەژوو بووەکانی زوان و فەرهەنگی مادی (کوردی) لـەم روانگـەوە، سەرچاوە ئاشووریەکان بۆ ئێمە گەلێك بەهادار و تەنانەت ژیانبەخشی بەشـێکی زۆر لـە کەلـەپووری ئێمەن.

لــە هەمبــەر ئــەم خەســارە مەزنــەدا، بەرژەوەندییــەك بـۆ گــەلی کــورد تۆمارکرتوە: پاشاکانی ئاشوور لـە چـاو پاشـاکانی نەتـەوە کۆنـەکانی دراوسـێی کوردستانی کۆن، باشترین و دەوڵـەمەندترین سەرچاوەیان لـەم بارەوە بـۆ بـەجیٚ هێشتووین، کە بریتین لـە نووسراوە شاهانە ڕەسمیەکان و یادگارانـەکان، نەخشـە هەڵکەندراوە بە ناوبـانگی دیـواری کۆشـکەکان و ئارشـیڤنامەی پاشـاکان کـە جۆرەها وێنە لـەم بارەوەیان تێـدا بەرجەسـتە کـراوە کـە وەك پڕوپاگەندەیـەکی سیاسی و وەك جەنگێکی دەروونی بە کار هێنراون. (١)

خوێندنەوەو هەڵدانەوەی ئەم بەڵگەنامانە و شروڤەی ناوشوێنەوارەکان کـە قامووسی راستەکییان ئاوەژوو کراوە حەقیقەتێکی تاڵ بۆ ئەم نەتەوە دەردەخـات کە ئەویش گریدانی سیاســەتی دوژمنکـاری و پاکتـاوکردنی ڕەگـەزیین هەرلــە کۆنەوە تا بە ئەمرۆ کە سیاسەتی ئەنفال و جێنوساید و کیمیاباران و تواندنـەوەی ناسنانەی لێکەوتوەتەوە.

چۆڵکردنی زۆر ناوچەی ژێر دەستی ئێمپراتوری ئاشـووری لەدانیشـتوان و راگواستنیان بۆ ناوچەی دوورەدەست و هێنانی خەڵکی بێگانە لـە شوێنی تـرەوە، بۆ جێگرکردنیان لـە شـوێنیان دەچـێتە خانـەی ئامانجـە سیاسـیەکانی، سیاسـەتە ئاشووریەکانەوە لـە کوردستانی کۆندا لـە پێنـاوی گـۆڕینی مـۆرکی نەتەوایـەتی،

ئەتنیکی لە ئەو ناوچانەدا پیادەکراون، لە ئەنجامدا هەندێك ناوچە و هەرێم لە ئیمپراتوری ئاشووریدا ناسنامەی ڕەسەنیان سڕاوەتەوە بوونەتە بەشێکی ڕاستەوخۆ لە وڵاتی ئاشوور وەك هەرێمێکی ئاشووری تەواو، نەك بێگانەی ژێردەست مامەڵەی کراوە. (زاموا) ش کە ناوچەی سلێمانی ئێستا و دەورووبەری دەگرتەوە، نموونەیەکی ڕوونە. هەر وەها زۆر کۆمەڵ و نشینگەی جوولەکە لە ئێران و ناوچەکانی کوردستان یەکێکە لە ئەنجامەکانی سیاسەتی ڕاگواستن و تێکەڵکردنی گەلان و نەتەوەکانی ناوچەکە لە سەر دەستی ئاشوورییەکان. (٢)

بۆ نموونە: «ئاشوور ناسیرپاڵی دووەم (٨٨٣ – ٨٥٩ پ. ز) بە نزیکەی سەدەیەك پێش لە سارگۆنی ئاشووری و تیگلات پیلاساری و...، پاش وێرانکردنی شاری (ئەتلیلا) ی لولۆییەکان لە وڵاتی (زامۆا) سەر لە نوێ بنیادی نایەوە و کۆشکی شاهانەی تیادا درووست کرد و پاش ئەوێی کردە بنکەیەك بۆ کردنەوەی دانەوێڵەی ناوچەکە، ناوەکەی گۆڕا بۆ (دوور – ئاشوور).» (٣)

یان هەمان پاشا (ئاشوور ناسیر پاڵی دووەم) لە شاڵاوێکدا بۆ سەر شاری ئاممالی (٤) لە (زاموا) دەڵێت: «لە شاڵاوێکدا لە شارەکەدا ٨٠٠ جەنگاوەریانم بە شمشێر بە زەویدا دا بە لاشەکانیان کۆڵانەکانی شارەکەیانم پڕکرد، خانووکانیانم بە خوێنیان ڕەنگ کرد، زۆریانم بە زیندوویی گرت و ئاشوور ناسیرپاڵ، پاڵەوان، وەك باڵدار کەوتە دوایان (واتە خەڵکی هەڵاتوو) لاشەکانیان لەسەر شاخی نیصیر (پیرەمەگروون) لەسەر یەك کەڵەکە کرد، ٣٢٦ جەنگاوەریانم سەربڕی، حەوت شارەکە کە لە ناوجەرگەی شاخی نیصیربوون و وەك قەڵاکانیان مەحکەم بوون، داگیرم کردن، دانیشتوەکانیانم سەربڕی و کەل و پەل و مەڕومالیاتیانم، برد و شارەکەم سوتاند و...» (٥)

پاشان لە هێرشێکدا بۆ سەر هەولێر دەڵێ: «بوبو، کوڕی بابا، فەرمانڕەوای

شاری نیشتون لـە شاری ئەربیلا (واتە هەولـێر) کەوڵـم کرد و پێستەکەیم بە سەر شوورای شاردا هەڵخست.» (٥)

luchenbill op. cit vol ١ p. ١٤٣. p. ٤٤١

هەندێ وشەی بەرەچەڵەك ئاشووری و نێوچۆمانی و نامێـدی وەك: (تەتـە، ئیجیجی، زامواو، بـڵێ، ئـەرارا، کـورزا، نـێ، نـژمار، ژوونـێ، شـواڵا، داریـان، وەرترە، هەسوون، زابان، سلێن، و... هتد) لـە هۆراماندا هەن (٦)، بۆ ئەم دۆخە مێژووییە کە داگیرکەران بـە تایبـەت ئاشـوورییەکان ئـاوا سیاسـەتێکیان پێـڕەو کردوە، دەتوانن پاڵ پشت و پێگەیەك بن بۆ چەسپاندنی ئەم دۆزە. زۆربەی ئـەو وشانە کە چواردەوری هۆرامانیان تەنیوە، دەسپێکی ئەرێنین بۆ توێکاری رۆگەی زمانەوانی وشەی هۆرامان.

هۆرامان بێ گومان هەر لـە مێژە بە شـێك بـووە لـە کوردسـتانی کـۆن بـا وەکوو لـە هێڵی جوغرافیاییدا ناوچەیەکی بەرز و شاخاوی و دەسـت پێنەگـەییو بووە، وەك باقی بەشەکانیتری کوردستان، بە تەماحی دەوڵـەمەندی مادەی خاوی سروشت، وەك دار و تەختە و ئاسن و مس (بۆ دروستکردنی چـەك) و زێـڕ و زێو و بەردی بەنرخ و ئەسپ و... وەك باجی سـەرانە و جـەنگی ئـابووری، بـە قوڵـگەی پۆڵا لـە چـیا سـەختەکاندا، رێگـا و بـان بـۆ هاتووچـووی بازرگـانی کراوەتەوە و ماڵ و سـامانیان، کەوتۆتـە بـەر ئاکـامی دیـاردەی شـاڵاوگەری و گوژمی نامرۆڤانەی داگیرکەرە ئاشوورییەکان و وێڕای وێرانکاری و تاڵان کردن و کۆچاندن و سوتاندنی ماڵ و حاڵیـان، دەس بەسـەریاندا گـیراوە و بـە هـەمان چەشنی ناوچەکانیتر، ناوی شوێنەوارەکان و هێما فەرهەنگییان ئـاوەژوو کـراون یان سڕاونەتەوە.

سـارگۆنی دووەم (٧٢١ – ٧٠٥ پ. ز) وەك ئـەرکی ئـایین و فـەرمانی خواوەند، ئاشوور، لـە بارەی شاڵاوەکەی بۆ هۆرامان دەڵێـت: «لـەسـەر وتـەی بەکاری ئاشوور، سەردارم، کە ژێر رکێف خستنی میرانـی ناوچـە شـاخاوییەکان

(هۆرامان) وەرگرتنی دیارییەکانیانی وەك خەڵاتێك بە من بەخشیوە. بە قوڵنگەی پۆڵا شاخەکانیانم، داتاشی و ریگاکراوەکانیانم کردەوە» (٧) – Luchenbiu Arab Vol. ١١,p. ١١ - ٨٠ - ١٤

تۆماڵی دەستە واژەی هۆرامان:

گەلێك باس لە لایەن توێژەرانەوە، لە سەر ئەم دەستەواژەیە کراوە (٨) یان دەشکرێ – وەك وتارەکەی کاك رەف مەحموودپوور لە زرێباری ژمارە: ٥٨/٥٩، بە ناو: هۆرامان لە نێوان وەهمی دەنگۆ و سەرچاوە مێژووییەکاندا – نە رەدیان دەکەمەوە و نە ئەیشڵێم ئەمە «دەستگیرەیەکە بۆ خۆ دەرخستن و خۆ قوتکردنەوە یان هەڕەمەکی و ناسوودمەند» بوونیان. خاوەن باسەکانیش بە ساویلکەیی و ناشارەزا و گەمژەبوون تۆمەتبار ناکەم، بەڵکوو ئەو باسانە پێش لەم وتارەدا نووسراون، بە وتارەکەی کاك رەوفیشەوە، بە پێگەیەکی بناغەدار دەزانم بۆ ئەم باسانە کە لەمەولا دەنووسرێن و رێز و حورمەتیشم هەیە بۆ هەوڵەکانیان هەر هیچ نەبێ بوونەتە هۆی ورووژاندنی باسەکانی ئێمە و تەنانەت باسەکانی تریش کە لە داهاتوودا دێنە راڤەکرن، رەنگە ئەوان پشت بە بەڵگەی توکمەتر و جیدی تر ببەستن و باسەکە لەمەزیادتر قەڵەوتر و بە پێزتر بکەن دیارە ئەمەیە یاسای رەوای لۆژیکی لیکۆڵینەوەو راڤەکاری.

ئێستا بە تێپەڕاندنی ئەم باسە مێژووییە و بەڵگاندنی سەرچاوەکان، دەڕۆینە سەروەختی دەستەواژەی هۆرامان. ١ – «ئۆرۆمۆن» لە دەقەکەی سەیدیدا – و بەراوردکارییەکەی و پاشان دەرخستنی واتای راستەکی پاژەکانی پێکهاتەی ئەم دەستە واژە لەسەر لۆژێکی مێژوو و بەسەرهاتی ئەو واژە و دەستەواژانە کە بە بەڵگە لەم وتارەدا سەلمێندرا و زۆربەی ئەو واژانەش لەسەر ئەو پەیوەستە سیاسییە دانراوە کە ئاشوورییەکان پێڕەویان کردووە و لەلای من، ئەمانە، بەڵگاندن و پاڵپشتن بۆ ئەم وتارە.

سەیدی واژەی هۆرامانی بە شێوەی کۆن «ئۆرۆمۆن» بە کار هێناوە لە

چامەکەیدا:

ئەز (ئۆرۆمۆن) مەکانم بێ وڵاتم
سەر و پیری خوای گێرتەن خەڵاتم ... (٩)

دیوانی سەیدی، کۆکردنەوەو شیکردنەوەی محەمەد ئەمین کاردۆخی ل، ٢٠، ١٣

هۆرامان وشەیەکی دێرین و مێژوویەکی کۆنی لە دوتۆی مەدلوولەکەیدا هەیە و بێ گومان یەکێکە لە هەرە دەڤەرە کۆنەکانی کۆردستان، کە ڕەنگە هەوەڵین مەڵبەندی ژیان و ژیاری شارستانیەتی ڕۆژهەڵاتی ناڤین و مەڵبەندی فەرمانڕەوایی مادەکان، باوەگەورە و وەجاخی نەتەوەی کورد بێتن. بەڵام لەوا کە تان و پۆی زمانەوانی دەستەواژەی «ئۆرۆمۆن» و مەدلوولە قاموسییەکەی، شاری مادەکان بێ و سەیدیش بە زانیارییەوە بە ساقی تۆماری کردبێ، (کاکڵەی باسەکەی کاك ڕەوف) بێگومان بە پێی ئەو فاکتە مێژوویانە و ئەو سیاسەتە پاکتاوکردنە و پەیلوای من ناڕاستە، ڕەنگە هەڵێنجاندنێك بێ لە چەشنی بەکاربردنی شاعێر سەیدی، بۆ ئارکائیزەکردنی وشەکان، یان چەشنی خوێندنەوەی خوێنەر بێ و دەرکی مانای ئاوەژوو.

ئەگەر سەرنج بدەینە دیوانەکەی سەیدی و زۆرتر شێوازناسانە، بە سەر چامەکانی ئەم شاعێرە ڕۆ بچین، بۆمان دەردەکەوێ کە:

١ - پلاتفۆڕمی دیوانەکەی سەیدی لە سەر سێ جۆر کێش چێکراوە:

الف: عەرووزی ب: هێجایی (بڕگەیی) ج: فەهلەوی کۆن (ئورامن):

لێرەدا باس لە بڕگەی (الف و بێ) ناکەم تەنیا لە سەر بڕگەی (ج) دەدوم کە پەیوەستە بەم باسەوە. ئورامن (فەهلەویاتی کۆن) هەڵقەی ناڤینی ئەوسا و ئێستای شێعر و مۆسیقای گۆران دەژمێررێ. ئەگەر سەرەتای سەرهەڵدانی پرۆسەی شێعر و مۆسیقای کوردی (بە تایبەت سیاوچەمانە) بە گاساکان و یەسنای ئەوێستای بزانین، ئەوا «ئورامن» یان فەهلەویات (پەهلەویات) دەبێتە

کۆڵەکەی ناڤینی ئەم بزاڤە لە چەن سەدە پێش و پاش ئیسلامدا بۆ ئەم بزاڤە مۆسیقاییە ئەدەبییە کە لەم سەردەمەدا بەو چەشنە ئوسلووبانەوە لە باکوور و باشوور و رۆژهەڵاتدا، کە پێشتر باسمان لێوە کردن، وێنایان دەکەین. «ئورامن چەشنێك وتنەوە و گۆرانییەك بووە تایبەت بە پارسەکان کە شێعرەکانیش لەسەر ئوسلووبی بڕگەیی پەهلەوی بووە. ئورامن کۆنتر لە زانستی کێشناسی عەرووز بوون کە پاش ئیسلام زانا عەرووزییەکان بۆ ئەوەی پاساوی شێعری عەرووزی بۆ بدەنەوە کێشی تەفعیلەی «مفاعیلین» (بەحری هەزەج) یان بۆ پێوانە کرد. چوون ئەم چەشنە شێعرە لەسەر پێکهاتەی فۆلکلۆر و فەرهەنگی دەمگۆی (شەفاهی) ی جەماوەر وتراوەتەوە، لەگەڵ ئەو دیاردەدا نەگونجاوە. بۆیە وتوویانە «مەلحوون.» زۆرتر مەرجی پێویست بۆ خوێندنەوەی ئەم ئوسلووبە «تەکیە و خێرایی نەغمەکان و کرکەی بڕگەکانە (حەنجەرەی بێگەرد) کە تایبەتمەندییەکی شێعری رەسەنی هۆرامیشە. هەر ئەم پڕنسیپە، دەرخەری ئەم دۆزەتە کە بایەخی شێعری هۆرامی لەوەدایە تا نەخوێندرێتەوە، توخمە نادیار و بزاوتوەکانی وەك زەخیرەی زمانی کە لە دووتۆی زمانەکەدایە پێناسە ناکرێن. رەنگە یەکێك لە هۆکارەسەرەکیەکانی نەبوونی دەقی نویسار لە شێعری هۆرامیدا، ئەم خاڵە بووبێ, کە ئەم شێوەگەلە وتمان بەهۆی دیاردەی «دەنگ تەوەری تەکیە و خێرایی کرکەوە» لەم زمانەدا, دەبێ جەخت لەسەر لەحن و ئاوازی دەمگۆ بکرێ تا توانستی توخمەزمانیەکان وێنا بکرێ. ئاخێوەران و پێشینیانیش ئەو ئەمرازەی کەدەبوا کرکەکانیان تۆمار بکردباێی نەیانبووە. (وەك نۆت لە ئامێرەمۆسیقاییەکاندا). هەر هەوڵێکیش بۆ تۆمارکردن و کۆکردنەوەی دەقی نویسار بکردرابا ئەوا دەبوو بە چەواشەکاری و ئاڵۆزکاری ئەو هاماوە دەنگانە. چوونکای دەقی نویسار تەنیا توانستی دەرخستنی پاژێك لەو پتانسیەلەدەرنەکەوتوەی هەیە و ئەوانیتر خۆبەخۆ فڕێ دەدرێن، بێ ئەوەی بیسەر هەستیان پێبکات. (١٠). سەیدی لە دیوانەکەیدا، دەستی بردوە بۆ هەندێ

توخمی زمانی کۆن و ئارکائیزەکردنیان (بە کۆن کردن) و لە زۆربەی واژەکانیدا بەجێی بزوێن درێژی (ا، a)، (ۆ، o) ی نە تەنیا لە واژەی ئۆرۆمۆندا، بەڵکوو لە زۆربەی چامە کۆنەکانیدا ئەم ئەدگارە زمانیە دەبینرێ ئەویش تەنیا و تەنیا لەژێر کاردانەوەی ریتمی ئورامنە. ئەم ئەدگارە، بووەتە چەشنێك لە فۆرماسیۆنی شیعری ئەم شاعیرە، نەك دەستی کەوتبێتن یان هی خۆی نەبێتن.

٢ - گرێدانی ئۆرۆمۆن بە «ئۆرمۆن» پاشان داتاشینی مەدلوولی شاری ئۆمۆن و مادەکان، پاساوێکی لۆژیکی لە بواری شێوازناسی و هەمیش شێتەڵکاری زمانەوانیدا بۆ نادۆزرێتەوە. بەسەرهاتی مێژوویش لەوا کە هۆرامان شارێکی دێرینەی مادەکان بووە، رەت ناکرێتەوە، تەنیاوتەنیا مەبەست لێرەدا، باری زمانەوانی دەستەواژەکەیە و نە هیچی تر.

٣ - نموونەی ئەم واژانە کە لە دیوانەکەیدا زۆرن، بۆ دڵنیایی خوێنەر، لێرەدا نموونەکەیان و لاپەڕەکەیان دیاری دەکرێتن:

ئۆرۆمۆن بەجێی (ئورامان، ل١٣)، بارۆم (بارام، ل١٣)، دیڤۆنە (دیڤانە، ل٢٣)، پەرڤۆنە (پەرڤانە، ل٢٣)، جۆڤۆنیم (جوانیم، ٥١)، مەزۆن (نازانم، ٥١)، پۆزێم (پانزەییم، ٥١)، ژمۆرێ (ژماردم، ٥١)، زۆمیۆ (زامێ، ل٢٥)، گیۆن (گیان، ل٢٥)، ریۆن (ریان)، مۆنگ (مانگ) و... لەم شێعرانەی خوارەوە:

- ئەز (ئۆرۆمۆن) مەکانم بێ وڵاتم
سەروپیری خوای گێرتەن خەڵاتم
- نیشاتۆ کاکە (بارۆمی) خجڵنۆ
خەمێش بەرگم پەژارەش بۆ خەڵاتم
- نەك تو پەرێش (دیڤۆنە) بێ، هەکلێت برە، بێگانە بی
تە پەی شەمەی (پەرڤۆنە) بی، پی تە نە داسۆتارەبە
- ئاڤۆردەنم (زۆمیۆ) نیۆن مێشەم دەروون کزێم (گیۆن)
یاران کجا مرهم کنم زخم نهان المستغاپ

(جۆڤۆنیم) شرٍ، (مەزۆن) لاوکێ بەروو داد
خلل اندر اساس عمر افتاد ...
- چوار (پۆزێم ژمۆرێ) سالۆ ئەمریم
گهی با شادی و گاهی به ناشاد ...

٤ - مادام سیاسەتی ئاشوورییەکان بە پێی فاکتە مێژووییەکان، سیاسەتی سڕینەوە بووبێ ئیتر (ئور) ی ئاشووری و (ئۆمۆنی) مادی چۆن ئەیانکریێ؟ لە حاڵێکدا کە چواردەورەکەی بە وشەی ئاشووری و نامێدی (تەتە و بڵ و ئەرارا و ئیجیجی و هەسوون) تەنرا بێ؟ ! ئەمە دوورە لە مەنتیقی ڕەوتی مێژوویی و باری زمانەوانی واژەکە و دەڤەرەکە و تەنگەتاو و گوشاری سیاسەتی شاڵاوگەری و فرێدانی ئاشوورییەکان!.

٥ - ئۆرۆمۆن: ئۆر+ وّ + مۆن بە جێی ئۆر+ ا + مان - ئورا + مان - بۆ ئاسانی خوێندنەوە بووەتە: ئورامان. هەروەها کە لە سروودی خەزاندا، ئەم باسمە کردوە (ئور) م بە وشەیەکی ئاشووری بە مانای (شار) زانیوە و (مان) یش پاشگری ناو شوێن، ئێستایش بە پێی ئەم بەڵگە مێژووییە کە دەخرێتە بەر دیدەی خوێنەر، دەڵێم (ئور) بە مانای حکوومەت و بنەماڵە و پادشایش بووە.

«ئور دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پاشایانی بنەماڵەی سێیەمی ئور (٢١١٢ - ٢٠٠٤ پ. ز) کە بنەماڵەیەکی فەرمانڕەوای سومەڕی بووە پایتەختەکەی شاری ئور (ur) یان (ئورا) بووە کە ئێستا نزیک بەشاری ناڤرتە لە باشووری عێراقدایە. لە کۆی پێنج پاشای ئەم بنەماڵەیە سێیان هەموو لەشکەرکێشییەکانیان بۆ سەر ناوچەکانی کوردستانی کۆن بووە کەم نەبێت بۆ سەرعیلام و بیابانی ڕۆژئاوا.» (١١)

هەروەها «ئور (زانا) فەرمانڕەوای موساسیربووە لەم سەردەمەدا کە لە ناوچەی و دەورووبەری ڕەواندز - شنۆ ئیستا بووە. (١٢)

یان د. مێهردادی بەهار لە بارەی کۆنترین نیشانەی نەورۆز پێیوایە: کۆنترین

نیشانەییێك کە لە رۆژاوای ئاسیا لە پێکهاتەی جەژنی نەورۆز بە جێماوە، دەگەڕێتەوە بۆ هەوەڵێن بنەماڵەی پاشایەتی (ئور)" کە لەم جەژنەدا لە ڕێوڕەسمێکدا هاوسەرێتی نێوان خواژنی ئاو (**بلّ**) - تاڤگەییێکی مێژوویی، ئوستوورەی لە هۆرامان)) - و خوای بارووەری و ڕسکان پیرۆز دەکرا ... ئەم مەراسیمە لە هەزارەی سێهەمی پێش لە مەسێح هاتۆتە ئەنجام و کاهێنەی مەعبەد لە جێی خواژنی ئاو و پاشایش لە جێی خوای ڕسکان و بارووەری (دوموزی) ڕۆڵیان بینیوە. ئەم جەژنە لە ئەساسدا بە بۆنەی سەرکەوتنی (ا ئـــا ، **ئەدای هۆرامی**) یان (ا نــکـي) سامان بەخشی جیهان و پارێزەری یاسا و خوای ئاوەز و باشترین هاریکاری مرۆڤ و چارەنووس ساز بە سەر (**ئەپسۆ یان ئەپوەشە**) دا بووە. لێرەدا مەبەست فاکتیزە کردنی واژەی (ئور) لە ئورامان و تاڤگەی مێژووی بلّ لە هۆراماندایە بۆ مەدلوول مێژووی – ئەفسانەیی ئورامان.

بڕواننە سەرچاوەی: د. مێهرداد بەهار، جستاری چند در فرهنگ ایران باستان،

انتشارات فکر روز، ص٢١٧

لێرەدایە کە ئەو ڕاستییە دەردەکەوێ، کە ئور نە تەنیا بەمانای شارە، بەڵکوو بە بەڵگەی مێژووی ڕوونکرایەوە" بە مانای حکوومەت و فەرمانڕەوایش هەیە.

(مان) یش کە بە پێی بەڵگەی خوارەوە دەرئەخەین، پاشگری واتاداری (ناو) شۆنە و بەمانای یاگە و یانە و خانە و جێگە و نیشتنگەیە. پێکهاتەی هەردوو پاژەکە (ئۆرۆمۆن یا ئورامان)، لێکدراوەی خستنەسەری جێگۆڕکێیە (ترکیب اچافی مقلوب) وەك: گوڵاو= ئاوی گوڵ، شەتاو= ئاوی شەت، ڕەزاو، کتێبخانە= خانەی کتێب، کاروانسەرا= سەرای کاروان. ئورامان: یانێ ئورشوێن، شوێنی ئور، ئوریانە=یانەی ئورەکان یان ئورجێگا=جێگای ئور، نیشتنگەی ئور و تەختی ئور، ئێستایش بە گوندی هۆرامان دەڵێن هۆرامانی

تەخت. تەختیش فاکتێکە بۆ فەرمانڕەوایی و دەسەڵاتی حکوومی لـە هۆرامانـدا. نموونە بۆ دەستە واژەی هۆر، هۆرا + مان: نیشتمان، باتمان و... ئەم توخمـە ڕێـی تێدەچێ ئەمیش بە ڕەچەڵەك نامێدی بێ و پاشـان وەك بـاقی وشـەکانیتر، دزەی کردبێتە ناو زمانە ئارییەکان. ئەگەری، مانای ئور بە شاری مادەکان، کەی ڕێـی تێدەچێ؟ ئەو کاتەی ئەم مانا بۆ پێش لـە سیاسـەتی ئاشـوورییەکان و پـێش لـە کێوماڵیەکانیان بۆ هۆرامان و کوردستان بگەڕێنینەوە، ڕەنگە بـە کوردسـتان بـە عـام وترابـێ شـار یـان (وڵـات) ی مادەکـان، وەك نـاوێکی گشـتی، وەك: (ئێرانشەهر) بۆ تەواوی ئێران. بەڵام ئەمە تایبەت بە هۆرامان نییـە. بـا هۆرامـان خاوەن مێژوویەکی درێژ خایەن بووبێ و بەڵام بەشێکە لـە وڵـاتی مـادی بچـووك لـە (کوردستان)، مێژوو پێمان دەڵێ «سەرزەمینێکی پان و پۆڕ کە ئێسـتا بریتیـە لـە ئازەربایجان، هەمەدان، کرمانشاهان، (کردستان) و قەزوێن و تاران و سـپاهان و.. مادەکان لـەم ناوچەدا جێ نیشتە بوون هەمەدان و دەڤەرەکانی دەوروبـەری ناسراوە بە مادی گەورە و ئازەربایجان (ئاتوڕپاتگان، ئازەری کۆن نە تورکـەکانی ئێستا کە نیشتەجێی ئەم دەڤەرەن) و (کوردستان) و... دەوربـەری ناسـراوە بـە مادی بچووك.» (١٣)

با ڕوبکەینە لای (مان) بزانین مانای چیە:

لـە فارسی کۆندا بە شێوەی مانیا mania)) هاتووە یانێ یانە، خانوو، سەرای

لـە ئەوێستادا بە شێوەی نمانا (nmana) تۆمار کراوە یـانێ: خانـە، خـانوو، یانە

لـە پەهلـەویدا بە شێوەی مان (man) هاتوە کە ڕێسای گۆڕانکاریدا دەبێتـە یان و یانە و خان و خانە

لـە فارسی ئەمڕۆدا (خان) هەیە و لـەگەڵ یەکیشدا پێرەو دەکرێن، دەڵێن خان و مان لـەو قاموسانەدا کە وەك ژێدەر ئاماژەیان پێدەکرێ بە شـێوەی خـوارەوە چاوگی (مان) تۆمار کراوە:

١ – مانیشن (manishn) و مانیشت (manisht) یانیٚ: یانەو مەنزڵ

٢ – مانیان و مانیشتن: (دانیشتن و نیشتەجیٚ بوون) هەرلەم پێوەندییەدا واژەی چاوگی (مانیای، ماندوو، مانایۆ) سۆرانی و هەورامی: شەکەت بوون و واژەی چاوگی (مانیای، ماندوو، مانایۆ) سۆرانی و هەورامی: شەکەت بوون و مانەوە و نیشتە جیٚ بوون، جیٚ سەرنجە.

لە قامووسەکاندا نموونەیان هێناوە: اورامان و نموونەکانی تر: نیشتمان، باتمان برزمان، فریمان، شلمان، کلمان، بیلمان و (کاغیزمان، ئادیەمان، تەکمان و... لەکوردستانی باکوور) و... (١٤)

ژێدەر وسەرچاوەکان:

١ – وەرزنامەی هەزارمێرد، ژ. ١، ساڵی یەکەم ئابی ١٩٩٧، وتاری سیاسەتی ئاشوریەکان لە کوردستانی کۆندا ل ١٧

٢ – هەمان سەرچاوە ل٢٠

بۆ زانیاری زۆرتر بڕوانە: chirshman. op. cit,p. ١١٥

٣ – هەمان سەرچاوەی پێشوو ل ٢٤

٤ – ئامالی شارێکی گرنگی لۆلۆییەکان بووە کە زامواو، پیتەختی ئەو مێرنشینە بووە، کە ئاراشتوا مێری بووە بە رای سپایزێر Speiser لە هەمان گردی (نەمەڵ) ی ئێستای شارەزوورە.

٥ – هەمان سەرچاوە ل ٢٥، luchenbill op. cit vol ١ p. ٢٧ ١٤٣. p. ٤٤١

٦ – مەحموودپوور رەوف، زرێباری ژ. ٥٩ – ٥٨ ل. ٢٩٧، وتاری: «هۆرامان لە نێوان وەهمی دەنگۆ و سەرچاوە مێژووییەکاندا» وتارەکەی کاک رەوف، وتارێکی توکمە و کاکڵەدارە و وەك هەوڵێکی ئەرێنی بووەتە هاندەرو تەنانەت پاڵپشت بۆ ئەم وتارە. هەرچەن لەو وتارەدا، ئەو وشە نامێدی (ناکوردی) و نێوچۆمانیانە" بۆ چەسپاندنی مانای «ئۆرۆمۆن، هۆرامان» بە شاری مادەکان و سەلماندنی بەڵگەی مێژوویی و گرێدانیان بە دێرینە بوون و دەستە خوشك بوونی وشەی هۆرامانەوە،

فاکتیزە کـراون. ئـەم دۆزە واتـە سـەلماندنی «ئۆرۆمـۆن» بـە شـاری مادەکـان، لـەم سەرووبەندەدا و لەم دۆخە مێژووییەدا کە ئاشوورییەکان ئاوا سیاسەتێکیان پێڕەوکردوە و ئەو وشـانەی کـە نووسـەر بـۆ چەسـپاندنی دۆزەکـەی هێناویـەتی، هـەم لـە گـەڵ بۆچوونەکەی خۆیدا بۆ مانای هورامان ناتەبایە و هەمیش لە گەڵ ئەم سەرچاوە بزماری و مێژوویانە کە لەم وتارەدا پشتیان پێ بەستراوە، ناهاوسەنگ و دژبـەر دێنـە نوانـدن. چۆن دەبێ لە ناوەندی ئەو واژانە (تەتە، بلێ، ئـەرارا و ئیجیجـی و هەسـوون ...) کـە ئاشووری و نامێدی رووتن، «ئوۆرۆمۆن» لـە ناوەندیانـدا بـە مانـای شـاری مادەکـان هاتبێ، ئەمە لە حاڵەتێکدایە بە بەڵگە سـەلماندمان، کـە سیاسـەتی ئاشـوورییەکانمان لـە کوردستاندا چۆن بووە و چلۆن واژە و دەستەواژەی ئاشووری جێنشینی ئـەو توخمانـە، کراون.

٧ – هەزارمێرد، ژ ١ ساڵی یەکەم ل ٢٠،

بڕوانە سەرچاوەی سەرەکی: luchenbill Arab,Vol. ١١,p. ١١ - ٨٠ - ١٤٩

٨ – بۆ زانیاری پتر بڕوانە: گۆڤاری زرێبار, ژ: ٥٨/٥٩ ل: ٢٩٣، مەحموودپوور رەوف، ئەو بۆچوونانەی لە مەڕ لێکدانەوەی دەستەواژەی هۆرامان کراوە، ئەمانەن:

الف: شاری ئەمن و ئاسایش، سەفەریان کامل

ب: هورئاما واتە: جیا بوویەوە، لوقمانی رەحیم

ت: ئاورامانە، واتە: برسیمانە

ج: جیگای ئەهوورامەزدا، هۆرامانی محەمەد ئەمین

چ: هورمزگان، جڤێنی هەورەکان، ئاڤرۆمان و...: (بۆچوونی دیتران)،

ئور (شار) +مان (پاشگری شوێن): بۆچوونی محەمەدپوور عادڵ سروودی خەزان، ١٣٨١

کاك رەوف لە بەندی (پ) یی ئەو بۆچوونە، هەڵە دەگرێ کە گوایە: من (هەور ئامان) م بە (هەور هات) مانا کردەوەتەوە، بە رای نووسەر دەبوا (هەور هاتوە) م مانـا بکردرابا. من لەو کتێبەدا نەمویستووە بـە تەسـەل لـە سـەر وشـەی هۆرامـان بـڕۆم، چوونکای جێگای ئەو باسە لەوێدا، تەنیا پێویستی بە ئاوڕدانەوەیـەکی پـەراوێزی خێـرا

بووه، وێڕای ئەمە، کەسێك تۆزقاڵێ ڕێزمانی خوێند بێ دەزانێ: کەسێك لە دۆخی ئێستادا، بە تێڕامانەوە، شاهێدی بەرزبوونەوەی دیمەنی هەورەکانە – ئەویش لە سروشتی هۆراماندا – (یان هەر هەرمانێکیتر)، نالێ: هەور هاتوه، بەڵکوو دەڵێ: هەور هات، هەورەکان بەرز بوونەوە، کرداری بەرواڵەت رابردوو، بە مانای پەیامی دۆخی ئێستا بەکار دەبات. کەسێك چاوەڕێی هاتنی ئوتوبوسێکە، نالێ: ئوتوبوسەکە هاتوە، بەڵکوو دەڵێ: ئوتوبوسەکە هات، رواڵەتی دۆخ: رابردو، بەڵام پەیام: دەرکی کارەسات، ئێستا. لێرەدا مەبەست پشتگری لەو مەدلوولە بۆ دالی هۆرامان نییە، بەڵکوو لێکدانەوەی باری ڕێزمانی دۆخەکەیە.

٩ – دیوانی سەیدی کۆکردنەوە و شیکردنەوەی محەمەد ئەمین کاردوخی ل١٣

١٠ – زرێبار، گۆڤار، ژ. ٥٨/٥٩

١١ – وەرزنامەی هەزار مێرد، ژ ١، ساڵی یەکەم، ١٩٩٧

١٢ – هەمان سەرچاوەی پێشوو، پەراوێز ل٣١، لێرەدایە کە هەڵەی نووسەری: هۆرامان لە... دەردەکەوێ، وایزانیوە ئور تەنیا بەمانای شارە، وەك بە بەڵگەی مێژووی روونکرایەوە" بە مانای حکوومەت و ناوی فەرمانڕەوایش هەیە.

١٣ – زەکا یەحیا، کاروەندی کێسرەوی، تاران، ٢٥٣٦ ل ٣١٤

١٤ – بڕوانە: قامووسگەلی: دهخدا، معین، برهان قاتع، لغت فرس اسدی، انندراج و...

١٥ – مێهرداد بەهار. د، جستاری چند در فرهنگ ایران

مەریوان، مێهرەبان،
مێهرەوان یا ... ؟
- شیکردنەوەیەکی زوانەوانی لە
سەر دەستەواژەی مەریوان

زوان جگە لە پاراستنی دیاردەکانی کولتووری (فەرهەنگی) و کۆمەڵایەتی و هونەری و ئەدەبی هەر جەماوەرێك و نەتەوەییێك، ڕێگای ناساندنی هەوێنە شاراوەکانی ئەو کۆمەڵگا، کە گەردی کات و بێ وەفایی مێژووی نالەبار، دیمەنە راستییەکانیدا شاردۆتەوە، دیاری دەکات.

یاسای میتولۆژی (ئوستوورە، ئەفسانە و کۆنینە ناسی) ، لەسەر و سیمای هەر نەتەوەییێکدا جێ پەنجەی مێژووییێکی خاوێن و بە پیت و بەرەکەت بۆ ئەو جەماوەرە دەست نیشان دەکات، بەختەوەرانە وڵاتی کوردەواری هەر کون و قوژبنێکی لە سامانی جوغرافیایی دا، هەر وشەییێك لە یاسای زمانەوانی دا، هەر بەیت و بالۆرەییێك لە ئوسلووبی فولکلۆردا، هەر شین و شایی یەك لە دوو تۆی دڵی گلێرگەکەیدا و... باس لە مێژینەییێکی پتەو و کۆن و بەرفراوان و ڕەسەنمەندی ئەو گەلە دەکات.

زمانەوانی، وەك زانستێك لەسەر گۆڕان کاری دەنگ و وشە و رستە، دەتوانێ بە شێوەییێکی زانستی و قانوونمەند و لێکۆڵەرانە شان بە شانی بزاڤی مێژوویی، لۆژیکی زوان و شێوازە جۆراوجۆرەکانی واقیعی ژیانی ئەو گەلە

پێناسە بکات. لە ئەنجام دا ڕێگای چارە و گەشە پێدان بۆ مایە نەمرەکانی ئەو سامانە بدۆزێتەوە.

بەداخەوە، ئەو کەند و کۆسپانەی کە لە سەر ڕێگای زمانی ڕەسەنی کوردیدا، دروست کراون نەیهێڵاوە بە باشی هەوێنە ڕەسەنەکانی بدۆزرێتەوە و چقڵی بن باڵایان بژار بکرێ و سەرەنجام قەوارەی سروشتی و دیمەنی گەش و پرشنگداری خۆی بنوێنێ. ئێمەی وڵاتی کوردەواری، بۆ جێنەمان و گەیشتن بە کارەوانی پێشکەوتنخوازی زانست و پیشەسازی و ئەدەب و زوانی سەردەم، پێویستمان بە لێکۆڵینەوەی زانستی و زمانەوانی و ئاکادیمیك هەیە. توێژینەوەی نا زانستی ناتوانێ، بەرەو ئاسۆی پێشکەوتنخوازیمان رابکێشێ، تەنیا بۆ ململانێ لەگەڵ ئەو هەموو دژواریەدا، تەیار کردنی خۆمان بە چەکی ڕەخنە و توێژینەوەی زانستییە. بە رای نووسەر، ڕەخنەگری کورد بۆ مەبەستی دەرخستنی سیمای راستییەکان لە دوو توی مێرگی بژار گرتووی ئاسەواری گەلەکەی، ئەبێ:

١ – بە شێوەی زانستی و زوانەوانی، بنەماڵەی زوانە هیندو ئەورووپایی و هیند و ئێرانییەکان بە تەواو بنچك و ڕەچەڵەکیەوە بناسێتەوە و توێژینەوەیان لەسەر بکات.

واتە: ئەلف) : شارەزاییەکی تەواوی لە بارەی یاسای فۆنۆلۆژی (زانستی گۆڕانکاری وشە و دەنگەکان) یەوە هەبێ، وەکوو:

– جیا بوونەوەی دەنگێك بۆ دەنگێکی تر: پاش شێو، پارشێو

– جێ گورکێی دەنگەکان: روانین: نوارین یا رفین: فڕین

دەنگ گۆڕکێ: ئاسمان، عاسمان

نەرم بوونەوەی دەنگەکان: ئەسپ، ئەسب

تواندنەوە: ئاهێر، ئاوێر، ئاور

کرتاندن: هوون، ون (خوێن) شێوەی هۆرامی

ب): شـارەزایی لەسـەر مۆرفۆلـۆژی (ڕێزمـان) : پێناسـە کردنـی بابەتـە مەوزووعییەکانی ڕێزمان خستنە پاڵ یەك و چـلۆنایەتی تێکـەڵ بـوون لـە سـازە جۆراوجۆرەکانی ڕێزماندا (ترکیبـات) نوانـدنی نـاو و کـردار و جـیٚ نـاو و... لەسـەر و سـیمای تایبەتمەندیـەکانی زوانـی ئاڤێسـتا و بـەراوردکردنیان لەگـەڵ کەرەسە و ئامرازە جۆراوجۆرەکانی زوانی کوردی سەردەم و پێوەندیان بە زوانە کۆنەکانی ئێران و دراوسێدا.

٢ – شارەزایی لەسەر زانستی میتۆلۆژی (ئەفسانە شناسی) و ئاوڕدانەوە لە سەر و سیمای مێـژووی فەرهـەنگی ئـەدەبی گـەلی کـورد. واتـە: دەرخسـتنی ڕواڵـەتی ئەو پاڵـەوانانەی کە بە هۆی دژایەتی کەسایەتییەکان، سیمای واقیعییـان ون بووە و تواندراوەتەوە.

شاری مەریوان، مێژینەییێکی درێژخایەنی بە خۆیـەوە دیـوە. لـە نـاو وڵـاتی کوردەواریدا وەك چرایەکی ڕووناك لە نێو تاریکی و شـەوە زەنگـی داسـەپاوی مێژووی کورددا دیـارە و نەناسـراو نیـە. تـا ڕادەییـێك ڕواڵـەتی مێـژووی ئـەو مەڵبەندە باسی لەسەر کراوە، بەڵام نە بە شێوەییێکی زانستی و زوانەوانی.

یەکێك لەو وتارە پڕ بایەخانە کە لە ڕووی زوانەوانییەوە خۆی بـە قـەرەی مەریوان داوە، وتارەکەی کاك خالیدی مەنسوورییە بە ناو و نیشانی: مـەریوان، مێهرەبان، مێهرەوان و... ؟ کە لە گۆڤـاری ئاوێنـەی ژمـارە ١٦ دا بـە چـاپ گەیشتووە. بەش بە حاڵی خۆم کەڵکم لـەو وتـارە وەرگرتـووە. نووسـینی ئـەم چەند دێڕە بە مانای ڕەت کردنەوەی بیر و بۆچوونەکانی کاك خالید نیـە، تـەنیا مەبەست دەرخستنی تێبینییەك لەسەر ئەو وتارەیە و ئەمە ڕای منە نە بڕیار.

تێبینی هەوەڵ:

هەر وەهـا کـە لـە مـەڕ ئوسـتوورە ناسـییەوە (میتۆلـۆژی) دەرم خسـت: ئەفسانەی زرێباری مەریوان و قەبری دەروێش و چیرۆکی زوڵم و ئەسـتەمکاری سەرکردەی ئەو شارە نوقم بووە، هەموویان لەسەر بنەماییێکی مێژوویی دروسـت

بوون. بەڵام رواڵەتی رووداوەکان بە هۆی «گووشاندن و تێکەڵ بوون لەگەڵ لق و پۆی رادەبەدەری خەیاڵات و روئیاکانەوە»، گۆڕانکاری یان بەسەردا هاتووە و ناوەرۆکی سەرەکی ون بووە. تەنیا راستییێك خۆی دەنوێنێ: «بێ ئاکامی و بێ بنەڕەتی داگیر کردن ئەستەمکارییە و بەردەوامیی خەڵك».

بەڵام لەم رێگا دژوار و نهێنییەدایە کە ئەرکی لێکۆڵەر و توێژەروان، دێتە نێو کایەوە ئەویش بە هۆی دەرخستنی سیمای ناوەرۆکی ئەو کەرەسەو ئامرازە ئوستوورەییانە کە لە ئاستی سیمبول و نیشانە و راز و رەمزدا خۆیان حەشار داوە، چەسپاندنی حەقانییەتی پایەداری ئەو گەلە بکات و ئاماژە کاتە سەر هۆیەکانی بێ ئاکامی و بێ بنەڕەتی، ئەستەمکاری و داگیرکردن.

کاك خالید، لە وتارەکەیدا ئاوا لە بابەتەکە ئەدوێ:

«مرۆڤ ... کاتێ ناتوانێ بە پرسیارەکانی خۆی وڵام بداتەوە، داوێنی خەیاڵ دەگرێ و لەوێدا وڵامەکانی خۆی وەردەگرێ !»

زرێبار و قەبری دەروێش و داستانی زوڵم و زۆری سەرکردەکەی ... چی و چی ئەمانە هەمووی هیچیان پێ مۆری راستەکی مێژووییان لە پێدا نیە ...! ! ؟ ...

یان: «دوور نیە کە ناوی ڤلیپووس (یان) بەزۆر داسەپاندبێتە سەر ئەو شارە ...؟»

(ئاوێنەی ژمارە ١٦ ساڵی ١٣٧٣ ل ٨ و ٩)

لە وڵامدا، دەڵێین: خەیاڵ و واقیعەکانی مێژوو (لە هەمان کاتیشدا پێوەندییێکی ئەوتۆیان لە بەدی هێنانی رووداوە ئەفسانەییەکاندا هەیە) دوو واتای جۆراوجۆریان هەیە.

مێژوو و کارکردنی لەسەر مەوزووعی زوانەوانی و سامانە خەیاڵییەکانی «ئوستوورە و ئەفسانە» تەنیا خەیاڵی رووت نیە. بابەتی ئەفسانە و ئوستوورە لە راستی دا کەرەسە و ئامرازێك بۆ وەدەرخستنی رووداوە مێژووییەکان دەژمێرێن،

کـە لــە گــەڵ زێــدەڕۆیی و چــڕی و خەسـێتی و گــەورەکردنی ڕووداوەکــەدا، تێکاڵاون و سیمایان بــە هــۆی دژبــەری عەقڵیــەتی ئێمــە لەگــەڵ ئـاوەزی ئــەو مرۆڤانەی کە ئەم ئەفســانەیان پێکهێنــاوە، تــەماوی و نــاواقیعی ماوەتــەوە و بــۆ سەردەمی ئێمە باوەڕپێکراو نایەنــە هەڵێنجانــدن. بــەڵام دەبــێ بنــە بەهانــەییکی مەوزووعی – نیوە مێژوویی بۆ دەرخستنی تارادەیەك بەســتێنی ڕاســتییەکانی ئــەو سەردەمە کە ئەفسانەکە خولقاوە. مەڵبەندی خەیاڵەکەی کاك خالید «زرێبار و قەبری دەرویش و شاری نوقم بوو و پــیرۆکی ئەستەمکاری سەرکردەکەی کــە گوایێ: هیچیان پیێ مۆری ڕاستەکی مێــژووییان لــە پێــدا نیــە ! ! ؟ لــە لاییکــی ترەوە: «ڕاستەکییەکەی لیێ وەردەگریێ ! ! ؟» ئەگەر پیێمۆری ڕاســتەکییان لــە پێدا نیە ئەبیێ بۆ وڵامی ڕاستەکی لیێ وەردەگریێ ؟

بەڵی، ئەفسانەی شاری نــوقم بــووی زرێبــار و قــەبری دەروێــش و کێــوی فەیلەقووس، هەر وەها کە کاك خالید ئاماژەی پێداوە: «باس لە زوڵــم و زۆر و ئەستەمکارییێك دەکات» کە دەروێش نوێنەری چینی چەوساوە و زوڵم لێکراوی ئــەو گەلــەیــە، بــە قــەولی کــاك خالیــد: «ڕاکێشــانی مــرۆڤ بــەرەو ســەردەمی ئیلکساندری مەکدوونی و هیلینییەکان» لەو لایشەوە، بە بۆچوونی ئەو، ئەمانە هیچیان نابنە پیێمۆری ڕاستەکی مێژوو ! ! ؟ لە ئــەنجام دا: هــۆی نــاوزەدکردنی فەیلەقووز (فیلی پووس) بەسەر ئەم مەڵبەندە یان چیادا (بە داسەپاندن) دەزانیێ.

ئێســتا بــۆ نوانــدنی پــیێمــۆری ڕاســتەکی مێــژوو لــە ناوچــەدا و ئیســپاتی مێژینەمەندی «فەیلە قووز» و (نە داسەپاندنی) چاوێك دەخشێنین بە کتێبەکــەی دوکتۆر جەماڵ ڕەشید – لێکۆڵینەوەییکی زمانــەوانی دەربــاری مێــژووی وڵــاتی کوردەواری – دا و ئاماژە ئەکەینە سەر بەڵگــە مێژووییــەکان، لــە بــارەی ئــەم مەڵبەندەوە.

نووسەر لە لاپەڕەی ٤٠١ و ٤٠٢ ئاوا ئاوڕ دەداتەوە:

«لە ساڵی ٣٢٦ (پ. ز) ئەسکەندەر کوڕی فیلیپی مەکدوونی چــاوی لــە

ڕۆژهەڵات بڕیبوو. لە ناوچە کوردنشینەکان بە شێوەییێکی یەکسەر زۆربەی ناوچەی کوردەواری بەند بوون بەم هێزانەوە، بە تایبەت هێزی سلووکیان. بەڵام یەکەم جەنگی فراوان ساڵی (٦٥ پ. ز) لە ناوچەی کوردونین (هەولێر) لە بەینی هێزی (ڕۆم و پارس) دا دەستی پێکرد. تا وای لێهات، لە سەر دەمی ئوردی دووهەم (٥٧ – ٣٧ پ. ز) لەشکەری رومانی لە ژێر سەرکردەی (ئیڤیستا کراسا) گەیشتە (میزوپۆتامیا) و ناوچەییێکی زۆری وڵاتی کوردەواری داگیر کرد ...

جیٚ پیٚی ئەسکەندەر لە مەریواندا، بڕێك ناوی ئاوایی و خودی شاری (مەریوانە) ئەو ناوانە، لە ئاستی فۆنۆلۆژی و دەنگ ناسیدا لەسەر بنەمای (یۆنانی و هیلینی) بونیات نراون (سەڵەسی، مەسۆ، کێلۆ، وڵەسمت و نژمار ئاواییەکانی دەور و بەری مەریوان) کۆتایی ئەو ناوانە، وەکوو کۆتایی ناوی شارەکانی (لۆلۆیی و ئاراسی و یۆنانی) لەیەك یاسا و قانوون پیڕەوی دەکەن ... وشەی «پێنجوێن Peng – ion یانیٚ پێنج یۆنانی Penzلە ئاسەواری یۆنانیدا بە مانای نزیك بە هەزار ساڵ پێش سەردەمی سلووکی گوتراوە ...» .

پوختەی ئەم لایەنە ئاوا دەبڕمەوە:

ئەفسانەی زرێبار و قەبری دەروێش و داستانی زوڵم و زۆری سەر کردەکەی، پێمۆرێکی راستەکی و واقیعییە، نە داتاشین و نە داسەپاندن ! ؟ بەڵام دیمەنی ڕووداوەکان، بە هۆی تێپەڕبوونی زەمان و تێکەڵ بوون و گوشاندنەوە، (نمادینە) و هێمائامێز کراون و شاردراونەتەوە.

تێبینی دووهەم:

لە روانگەی کاك خالیدەوە، مەریوان وشەیێکی کۆکراوەیە:

میسراوان – میترِاوان – مێهرەوان – مێهرەبان ... مەریوان

کە واتای قامووسی وشەکە دەبێتە: شاری میسرا، شاری میهر، میراوا، میهراوان، خۆلاسە شارێك کە (میسرا – میترا و مێهر و) پەرەست بوون.

پاشگری (وان) بە (ئاباد و ئاوا) دەسەلمێنێ: بە مانای شارۆچکە و ئـاوەدانی، تەنیا بەڵگەکەیشی کتێبی (کاروەندی کێسرەوی) یە (بـڕوانن لاپـەڕەی **٢٩٧** ی ئەو کتێبە) بـۆ نرخانـدن و سـەلماندنی بۆچـوونەکەی ئامـاژە دەکاتـە سـەر ئـەم بەڵگانە:

ئارشاقاوان، واغارشاوان، میرئاوا، مێهرئاباد و...

گومان لـەوەدا نیە کە بە پێـی یاسـای زوانـەوانی: ئـەم وشـەگەلـە، دەنـگ گۆڕکێ (ابدال) بەسەریاندا دێ، دەنگی (و، v) کۆنترە پاشان لـە فارسی نـوێ و سۆرانیدا دەبن بە (ب، b):

ئارشاقاوا ئارشاقاباد

میرئاوا میرئاباد

واران باران

وەرزگران برزگران

هەنگوین هەنگبین، انگبین

فریو فریب

کە وابـوو ئـەم گۆڕانکاییـە زوانەوانییـە، نـاتوانن ببێتـە بەڵگـە بـۆ بابەتـە مەوزووعی – تەحقیقییەکەی کاك خالید، ئەگەر ئەم یاسا لـە وشـەی مەریوانـدا ڕەچاو بکرێ پاشگری وان دەبێتە (بان) کە تەنیا یەکێ لـە مەدلوولـەکانی (وان) یان (بان) یان یەکێ لـە پەیلواکانی (مەریوان) دەگرێتەوە.

دوای پشکنینی فەرهەنگەکان و کتێبـەکان لـەبارەی مـەدلوولی پاشـگری (وان) بەم ئاکامە گەیشتم:

١ – (وان) بەواتای نگابان و پارێزەرە

گەلـەوان گەلـەبان

دەروان دەربان

پاسەوان پاسبان

دەشتەوان دشتبان

پشتیوان پشتیبان

٢ – (وان) ناوی شارێکە لە وڵاتی شروان و تورکیە و فەلاتی ئەرمەنستان و لە ڕۆژهەڵاتی گۆمی (وان) .

٣ – سیروان: سیر + وان. سیر (پڕ ڕەنگ، سەوزی پڕ ڕەنگ، سیری) + وان (ئاو یان سفەتی ئاو) ، سیروان = ئاوی پڕ ڕەنگ.

٤ – وشەی «وان» لە زوانی یافسیدا بە واتای (ئاو) یان (گۆمە) کە ئەمە نزیکمان دەکاتەوە بە پاشکۆی (وان) کە گۆمی (وان) ە و هەر وەها ناوی دوو گۆمی تر بە ناوی (سەڤان Sevan و توپراڤان Toporavan)

٥ – لە فەرهەنگی «دهخدا» ، نووسراوە: وان: یانیٚ سەرچاوەی ئاو، کانی ئاو، جێگای ئاو. بۆ بەڵگە ئێستا لە (ئازەربایجان) دا جێگاییێکی ناسراو بە ناو (شش وان) هەیە کە بە واتای (شەش کانیاوە) یان شەش رووباری بەیەك گەیشتوو لە یەك گۆم دا. کە ئیستا ناسراوە بە (شیشوان) . لە شاری (نشوی) کە ئێستا بە (نخجوان) ناسراوە، گۆمێك هەبووە کە (ئاسکەکان، نێچیرەکان = پەزە کێوی) دەهاتن بۆ ئەو گۆمە بۆ ئاو خواردنەوە. راوچییەکان کە بە پارسی دەوتریٚ (نخجیروان) دەهاتن، حەیوانەکانیان راو دەکرد. کە دوایی ئەم شوێنە بە (نخجوان = قرتاندنی دەنگی «ر») ناوی دەرکرد، کە واتە (نەخجەوان) شوێنی ئاوخواردنەوەی پەزەکێوی. (بڕوانە فەرهەنگی دهخدا ژێر وشەی وان)

٦ – (وان) بە واتای سفەتی (ئاوی) یان (شین) کە واتاییێکی تایبەتیە بۆ گۆمی ورمیٚ. لەسەر دەمی یۆنانییەکاندا، بووەتە پاشکۆی گۆمی (سەوان Sevan) . نووسەر (مار) ئەم پێوەندییە بە گەلانی کۆچەرەوە دەزانیٚ کە بنچکی ناوی نەتەوەکەیان لە ریشەی (مان) جیا بوٚتەوە.

٧ – کاك حەکیم مەلا ساڵح: مەریوان لە مەریونە (Merion) دەزانیٚ. مەریونە لای یۆنانییەکان کوڕی (مولۆس) خەڵکی (کرت) ە کە لە شەڕی

(تەروا) دا، دۆستی (ئیدومنە) بووە و سەرکردایەتی هێزی (کرت) ی لـە ئەسـتۆ گرتووە،، یەکێکیش بووە لەوانەی کە خوازیاری (هێلێن) بووە.

(ئاوێنە ژمارە ١٩ساڵی ٧٤)

٨ – دهخدا دەنووسێ: مەریوان، لـە (مارین ەوە وەرگیراوە یانی جێگاییێـك کە ماری زۆری بێ. (لغت نامە) – وا دیارە بۆچوونەکەی مامۆسـتا دهخـدا لـە مەبەستەکە زۆر دوورە.

ئەنجامی ئەم لایەنە مەبەست و پێداگری و ئاماژە کردنی ئەو بەڵگەنـە ئـەوە بوو کە بڵێین: ئەگەرچی شوێنگەی ئایینی (مێهر و میسرا و میترا) لە مـەریوان و هۆرامـان رەت ناکرێتـەوە، بـەڵام لانیکـەم (مێهـر و میسـر) لـە دەسـتەواژەی مەریواندا بە پەیلوای من بە پێی ئەو بەڵگە مێژوویانە کە پەیوەستن بە مەریوانەوە و بێ لێکدانەوەی باری زوانەوانی جێگـای نابێتـەوە. (وان) یـش لـە قامووسـی پێکهاتەی وشەی مەریواندا هیچ پێوەندییێکی بە (ئاباد و ئاوا) ەوە نیە.

بە پەیلوای من (وان) بە واتای (ئاو) ، (گۆم) یان (سـفەتییێك بـۆ ئـاو) کـە گۆمی زرێبار لە ناو دڵـی دەشـتی مەریوانـدا باشـتر لـە سـەر ئـەو پێداگرییـەو نرخاندنی بەڵگەکان سوورترمان دەکات. بەشی هەوەڵی (مەریوان) یش: (مـەڕ، مار، ماد) ە کە ئاڵوگۆڕی زوانەوانی بە سەریدا هاتووە. کە واتە: مەریوان (مەر، مار، ماد+ وان) یـانێ شـوێنی سەرسـەوز و ئـاوخێزی مادەکـان. زرێـبار (زرێ، زەریا، دەریا، گۆم، گۆل+ پاشگری بار، شوێن، رۆخ و...) باشترین بەڵگەیە بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونە.

کوردستان،
هورامان،
پیرشالیار

ئەگەرچی تا ئەمێستاکە سەبارەت بە پڕۆسەی مێژوو، فـەرهـەنگ و زمـانی کوردی بە شـێوازێکی نـوێ و ئاکـادێمی کارنـەکراوە و دەقـی ئـەوتۆمـان لـە بەردەستتدانیە و ئەوەش کە مەوجوودە بە پێی بۆچوون و بیرۆکەی خـودی ئـەو نووسەر و توێژەرانـەوەیـە، کـە لـە دوتـوێی پـەڕاوە و پـەڕتووکـە کۆنـەکـانی ئێرانوەیچەوە (ئێرانی کۆنەوە) کۆکراوەتـەوە و بوونـەتـە سـەنـەد و بـەڵگـەی ئینتیمای بنچاخ بۆمان. ئەوەش نابێ لـە بیر بکەین کە بۆگەیـین بـە سـەرچـاوە و ژێدەری کەلتوری کوردیی، سەرەتا دەبێ لـە کەلتووری کـەونـی ئاریـایی ئـاوڕ بدەینەوە، بۆیە (پارت، پارس و کورد=ماد) پێکەوە وەچەی بنەماڵەیەك بـوون و ناسینی هەرکام بێناسینی ئەویتر مەحاڵە و گەشەی هەرکام دەبێتە هـۆی قەڵـەو بوونی ئەویتر یان بە پێچەوانە. لێرەدا بۆ ناسین و لێکدانی کـەلـتـوور و زمـانی کوردی و ئاماژەدان بە خاڵە سەرەکییەکانی ئەو چەمکانە، ڕوو دەکەین لە دوو بۆچوونی تایبەت کە بوونەتە بەرجەوەنی شیکاران و توێژکاران:

١) بۆچوونێ کە سەبارەتـە بـە کـەوشـەنـی جوغرافیـایی و بڵـاوە بـوونی کوردەکان لەومەڵبەندانەی کە ئەمڕۆکە بە نێوی خاکی کوردسـتان نـاودێربووە

و خەڵکانی بە زمانی کوردی هەڤپەیڤین دەکەن و بە کورد دەناسرێن کـە ئێسـتا لـە نێوان چوار دەوڵـەتی "ئێران، ئێـراق، تورکیـا و سـوریا" و هـەنـدێکیش لــە وڵاتانیتر وەك: ڕووسیا، ئەرمەنستان و قەفقاز و... بڵاوەیان پێکراوە. ئـەم پانتـا بریتیە لـە ناوچەیەکی کوێستانی و بەرینی کـاواتی "زاگـرۆس" کـە ڕۆژهـەڵـاتی ئێران و ڕۆژئاوای تورکیا و باکووری ئێراق و باشووری سـووریا و... دەگرێتـە خۆی.

٢) دووهەمین بۆچوون، ڕوانگەیەکی "توێژینەوەیی – مێژوویی– زمانناسیە" لـەم ڕوانگەدا بەپێی توێژینەوە، سەبارەت بە پێشینەی زمان و فەرهەنگی نەتەوەی کورد، زمانی سۆلان و ڕەسەنی کوردی دەگەڕێتەوە بۆ پتر لـە دووهـەزار سـاڵی پێش زایین کە لـە گەڵ فەرهەنگ و شارستانیەتە کەونەکانی دەورووبەری ئەودەم پێوەندی و هەڵسووکەوتی هەبووە.

لـە ڕوانگەی" ڤاسیلی نیکیتین"ەوە لـە پەڕاوە و دێکۆمێنتەکانـدا تـا دەورەی سەلجووقییەکان بە دال و دەنگاژی کوردستان بەرەوڕوو نابینەوە (١). بۆ گەیـین بە زمان، فەرهەنـگ و مێـژووی کوردسـتان، دەبـێ بـە بـەڵگـە و پـەرتووکـە کۆنەکانی کەلتوور و زمانی دراوسێ و بەتایبەت کەلتوور و شارستانیەتی نەتەوە ئارییەکان، ئاماژە بدرێت.

بۆیە کەلتوور و شارستانیەتی کوردەکان بە هۆی دانووستان و پێوەندی لــە گەڵ کەلتـوور و شارسـتانیەتـە بـەناوبانگـەکـانی ئـەودەم وەك: عیلامیـەکـان، ئاشووریەکان، سکاییەکان، سومێریەکان، ئاکدیەکان و بابلیەکـانی سـەدەکـانی زۆرکۆن دەبنە مەنهەج و ڕهەەندی لێکدان و توێژینـەوەی کـەلتـوور و زمـانی کوردی، بە گوێرەیەك هەرکام لـەو دانیشتوانە بەپێی بۆچوونی خۆیان ناویان لــە کورد هێناووە و ئاوڕیان لێداوەتەوە.

بێگومان کوردەکان وەك گەورە قەومێ دەچنەوە سەر تایەفـەی مـادەکـان، ئەم قەومە بۆ پتەوبوونەوەی ڕەگەزێتی زوانی و کەلتووری خۆی پێوەندیـەکـی

چرۆپڕی لەگەل باقی قەوم و نەتەوەکانیتری ماددابووە و سەرەتاش دانیشتووی کوێستانەکانی کوردستانی ئێستابووە: لۆلۆییەکان، گووتیەکان، کاسیەکان، مانابیەکان و ئۆرارتووەکان و... لە گەڵ کەتیبە و لەوحەکانی ئاشووری و بابلی و عیلامی تەنیا بەڵگەی بەردەسن کە بنە سەرچاوە و ژێدەری شیکاری و توێژینەوەی زمان و کەلتووری کوردی.

سەبارەت بە ئەسڵ و ڕەگەزێتی ئەم تایەفانەش، بۆچوون و ڕوانگەی زانایانی مێژوونووس چوون یەك نیە بۆیە هەندێکیان دەچنەوە سەر ڕەگەزی ئاریایی وەك ئامادییەکان (ماد) و (پارسوا) و هەندێکیشیان پێدەچێ ئاریایی بووبێتن وەك: گووتیەکان و کاسیەکان کە زۆربەی ناوی خواکانیان (کاسی) بووە و توێژەران بە بڕێتریان دڕدونگن وەك لۆلۆییەکان و مانابیەکان. (٢)

ئەوەی توێژەران و بیرمەندان سەبارەت بە بڵاوەبوونی جوغرافیای مادستان دواون و چێوەتەقێیان کردووە لە گەڵ حەوزەی جوغرافیای ئێستای کوردستاندا دەقاودەقە. ئەم ناوچەیە لە چاخ و دەورەکانی هێخامەنشی، ئەسکەنەر و نایبەکانی، ئەشکانیەکان و ساسانیەکان، بەنێوی (ماد) ناسێنراوە و دوای ئیسلامیش بڕێ لە مێژوونووسان و جوغرافی زانانیش بەو نێوە ناویان بردووە، کە زمانی ئاخاوتنیان زمانێ بووە کە ئێمە ئەمڕۆکە پێی ئەڵێین زمانی کوردی. ئەم زمانەش کە لە پانتای جوغرافیایی و باروودۆخێکی تایبەت بەوە وتووویژیان کردوە کە بریتیە لە زاراوە و بنزاراوەگەلێ کە بە تێکڕا بە یەك بنچك و یەك مێژینە و یەك مێژووی کەون پەیوەند دەخۆن. (٣)

ئاوڕدانەوە لە پەڕاوە و پەڕتووکەکانی مادی و کیمبڕی و ئالانی و لێكئاڵانی لەگەڵ ئاشووریەکاندا و پاڵاوتنی نێوی جێگەکان و نێوەکانی مادی و کوردی و ئاڵتێرناتیڤی ماکەکانی ئاشووری و دواتر کاریگەریی ماکەکانی فەرهەنگ و زمانی یۆنانی و ئارامی لەسەر ئەم زمانە. (٤)

لە زەمانی (هێلێنیزم)ەوە و هێزی سیاسی ـ ئایینیان لە ڕۆژئاوای ئاسیادا و

بەتایبەت لە ناوچەی کوردستاندا، بە ڕاشکاوی دەتوانین بە چییەت و شوناسی هەندێ لە لایەنەکانی فەرهەنگیی و زمانەوانی کوردیی دەستیۆەر بین و پێناسەی بکەین.

دکتۆرجەماڵ ڕەشید لە کتێبێ بەنێو(لێکۆڵینەوەی زمانەوانی وڵاتی کوردەوای) سەبارەت بە جێ پێی یۆنانیەکان و کاریگەرییان لە سەرناوی شوێنەوارەکانی کوردستان ـ بە تایبەت لە مەریوان و هورامان ـ لێکۆڵینەوەیەکی بەرچاوی کردووە، کە سەرەنجمان بەرەو لای زمانی کۆنی کوردی لە چاخی هێلێنیزم، ڕادەکێشێت، نموونەی ئەوانەش وەکوو: پێنجوێن کە بەمانای «پێنج یۆنانی»ە، یان ناوی هەندێ لە گوندەکانی مەریوان وەك: سەڵەسی، مەسۆ، کێلۆ، وڵەسم، نژمار، . .. پاشگری ئەوانەش وەکوو ناوەکانی لۆلۆیی و یۆنانیە و بەشی دوایی ئەم نێوانەش وەك پاشگری نێوی شارەکانی لۆلۆییە چەشنی (بوناسی، ئاراسی، باراهێسی) یان پاشگری نژمار لە سەرکێشی خارخار و هاشماری لۆلۆییە کە ئەمڕۆکەش لە ناوچەی دەربەندیخانی کوردستانی ئێراقدا هەن. (٥)

هەندێ لەوباوەڕەدان کە مەریوان لە وشەی (مەریون) گیراوە کە لە یۆنانی باستاندا کوڕی (مۆلۆس) خەڵکی کرێت کە لە شەڕی تێروا عاشقی (ئەدوٚمنە) بوە و سەرکردایەتی (کرێت) ی لە ئەستۆ بووە (٦) یان (فەیلەقووس) کە نێوی کێوێکە لە باکووری ڕۆژئاوای مەریوانەوە، هەمان «فەیلیپووسی باوکی ئەسکەندەری مەقدوونیە» یان ئەوەی کە وشەی ئوورامان لە پێوەندی (ئوور) ی ئاشوور + پاشگری شوێنی (مان) پێکهاتووە، نشینگەو جێگای سەرکردایەتی بنەماڵەی (ئوور) بووە کە دواتر لەم وتارەدا ئاماژەم داوەتێ.

بە گشتی زمانی کوردی کە بەرهەمێکی کۆمەڵایەتییە، پێوەندی مێژوویی لەگەڵ ئەو فەرهەنگ و شارستانیەتانا هەیە کە وەك هەڵوارتە بە بڕێ لەوانە ئاماژە درا. لە ئەنجامی ئەو شەڕ و هێرشانەی کە لە ڕەوتی مێژوودا بەم بەشە لە

خاکی ئێرانی گەورەدا پێوەندیی بووە، زۆر مایەی بووژاننەوەیە. بۆیە زۆرن ئەو وشەو دەستەواژانەی کە لەم زمان و زاراوە جۆربەجۆرانەدا کەڵکیان هەیە و بوونەتە هۆی بەهێزیی زمان بۆ ئەم مەبەستەش ئەتوانین بە ڕاشکاوی تەمەن درێژی زمان و بەردەوامییەتی مێژووی کەون ببینین. ئەگەرێ بۆچاکسازی وشە و زاراوەکانی پارسی کۆن و ئەڤێستایی و پالەویی کەڵکیان لێ وەربگیرێ. کاتێ کە لە کوردی هورامیدا ئەڵێین: (واتم، واتت، واتش، واتما، واتتا، واتشا) یان لە کوردی سۆرانیدا: (وتم، وتی، وتمان، وتتان، وتیان) یا بە شێوەیەکی‌تر: (گوتم، گوتت، گوتی، گوتمان، گوتتان، گوتیان) لەگەڵ (گفتم، گفتی، گفت، گفتیم، گفتید، گفتند) فارسیدا لە یەك ڕیشە و بنەمان. بەڵام کاتێ کە ئەڵێین: (ئەڵێم، ئەڵێی، ئەڵێت، ئەڵێین، ئەڵێین، ئەڵێین) بە هەمان مانای گفتم، گفتی، گفت، . ..٥. ڕوونە کە ئەم جیاوازیەی دوایی، ڕیشەیەکی مێژینەیی تری هەیە. یان لە زاراوەی ئەردەڵانیی سنەدا / ئەیژم، ئەیژی، ئەیژێ، ئەیژین، ئەیژن، ئەیژن / یا بە زاراوەی کرماشانی: ئەوشم، ئەوشی، ئەوشێ، . .. / بنەمایەکی جیاوازتریان هەیە. (٧) لێرەدایە کە زمانی کوردی شوناسی تایبەتی خۆی پەیدادەکات، تەنیا ڕێگای پێناسەیشی پێدەچێ لە مەنهەجی پێداگریی ئەم خاڵ و پاژانەیەوە بێت و بەس.

زاراوەکانی کوردی:

ئەگەرچی لە پەلپەل بوونەوە و دابەش بوونی زاراوەکانی کوردی هێشتا لە نێوان زمانناساندا ناتەبایی و بیری جیاواز دەبینرێ، بەڵام وەك هەڵوارتە لە نیوانیاندا، زمانناسی کورد: تۆفیق وهەبی تا ڕادەیێ بە عەین و واقیعییەتی جوغرافیای زمانی کوردی نزیکترە. ئەو زمانی کوردی بە کۆی چوار زاراوەی ئەسڵی دەزانێ و هەرکامیان بە ژێر زاراوەی ئەویتر دەزانێ و بەم شێوە دارشتیان دەکات:

١) الف: کرمانجی باکوور: بادینانی، هەکاری، ئاشتیامی، بۆتانی، بایەزیدی.

ب: کرمانجی باشوور: سنە (ئەردەڵانی) ، سلێمانی، سۆرانی، موکریانی.

٢) لوڕی: بەختیاری، لەکی، فەیلی، کەڵوڕی، مامسانی.

٣) گۆرانی: هورامی، زەنگەنە، کاکەیی، باجڵانی.

٤) زازایی. (٩)

شێخ محەممەدی خاڵیش بە نەختێ جیاوازییەوە ئەم ڕوانگەیەی دووپات کردووەتەوە و ئەویش زازای، سەربەخۆ زانیوە. (١٠)

دەبینین ئەم دابەشکردنانەش زازا لە گۆران جیا دەکەنەوە و هەندێ لە زماناسان وەکوو ژوکۆفێسکی زازا لە بنەڕەتا بە کوردی نازانن. (١١)

لە ڕوانگەی نڤیسکاری ئەم دێڕانەوە ئەم پەیلوا(بۆچوون)ە هەڵەیە، نە تەنیا زازا یەکێ لە زاراوەکانی کۆنی کوردیە، بەڵکوو لە ڕووی مێژووییەوە پێوەندیەکی چڕوپڕی بە گۆرانەوە (بەتایبەت بە هورامی و ئازەری کۆنەوە) هەیە، بۆیە لە باری خاڵە سەرەکیەکانەوە بەشداریەکی بنەماڵەکی نزیکیان پێکەوە هەیە. نووسەری ئەم بابەتە لە وتارێکا هەر لەم بارەوە، بە سەردێڕی (جوغرافیای سەرهەڵدانی زاراوەکانی کوردی و پێوەندی ئۆرگانیکی هورامی لە گەڵ زازا و ئازەریی باستاندا) (١٢) خستوەتە گەڕێ.

تایبەتمەندییەکانی مێژوویی و زوانەوانی مەریوان و هورامان:

مەریوان (٨) و هورامان لە کوردستاندا بە پێی بەڵگە و بنچاخی زوانەوانی و مێژوویەك کە مەوجوودە پێدەچێ لە باری کەش و هەواوە لە تایبەتمەنییەکی تاك و سەربەخۆ بەشداربن، هەر خاڵێکی لە پانتای جوغرافیای مێژووییەوە، هەروشە و دەسە وشە و تێکستێکی لە بواری زمانەوانیەوە. یان هەر بەستە و مۆسیقایەك لە ئوسلووبی فۆلکلۆریکا، یان هەرجێژنێك لە ناواخنی کۆمەڵگاوە چیرۆکێکە لە پێشینەیەکی دوور و درێژا و بنەمایەکی مێژوویی و ئارکائیکی هەیە. بەداخەوە تائستاکە بە شێوەیەکی عیلمی و ئاکادێمی بەم بابەتانە بۆناسینی فەرهەنگە یەکگرتووکانی ئاریایی بایەخی پێ نەدراوە. تەنانەت هورامانیش بە

ئەندازەی ناوچە ئەهوورایيەکانیتری کوردستان کە لە دیمەن و زوان و نەریتی شاز و تایبەتمەندیەکی بێوێنەش بەشدارە نەکەوتووتە بەرلێکدان و چێوەتەقێی زانستی و ئاکادێمیای باو و ڕۆژەوە.

لەم وتارەدا جگە ئەوەی کە لە روانگەی ڕەگناسییەوە دەنگاژەکانی بە هورامان ئاماژە دەدات، بە یەکێ لە دیاردەکانی فەرهەنگی هورامان، یانی پیرشالیار و جێژنی پیرشالیاریش کە بە جێماوەی نەریتی کۆنی زەردەشتییەکان بووە، دەپەرژێدرێت.

سەبارەت بە هورامان و واتا لێکۆڵینەوەییەکان کە بەرجەوەنی ڕوانگە و بۆچوونی بیرمەندانی مێژوو و زمانەوانیە، ئەبێ بڵێین کە:

هورامان بەشێکە لە جوغرافیای کوردستان و تیرەیەکە لە تیرەکانی کورد کە هەڵگری فەرهەنگێکی ڕەگەزدارە و ساحیبی وێژەیەکی دەوڵەمەند و مێژوویەکی دێرینەیە و چەشنی فۆنداسیۆنی فەرهەنگ و زوانی کوردیە و لە برێ لاوە جیاوازی هەیە لە گەڵ باقی زاراوەکانیتری کوردی وەك: سۆرانی، ئەم جیاوازییەکە لە نەزەر بنەما و ڕێزمان و تەنانەت مۆسیقا و وشەوە خۆ ئەنوێنێ، ئەڵبەت، نابێ ئەم جیاوازیانەش ڕیشەیی لێك بدەینەوە، چوون لە بنەڕەت و ڕەگەز و هاوخێزانەتیانا، بە هۆی هەندێ خاڵی بنەتۆخ و سەرەکی یەك دەگرنەوە، ئەو شتەش کە جیاوازی و تەوفیریەت دەخاتە نێوانیانەوە، خاڵە ڕووبەرییەکانی زوانە. وەك دیارە، زوانی هورامی لە گەڵ باقی بنزاراوەکانی گۆران گەلێ لێك نزیکن، ئەم نزیکیەش دەگەڕێتەوە بۆ چاخە کەونەکانی دوور کە کاکڵە و ناوکی ئەسڵیی هەر هەموویان زمانی (ماد)ە. گۆران لە گەڵ زمانی ئازەریی کۆندا (نە زمانی تورکی ئەمڕۆ) کە لە ڕابردوودا حەڵقەی پێوەندی گۆران لە گەڵ زازاییەکاندا لە کوردستانی تورکیا و شەبەك لە کوردستانی ئێراقدا کە خۆی پاژێکی تایبەتە لە زمانەکانی ماد، نزیکی و خزمایەتی پەیدا دەکات.

هورامان لە بواری جوغرافیاییەوە دەکەوێتە باشووری مەریوان و ڕۆژئاوای سنەوە و بریتیە لەم بەشانە: ١) هورامانی تەخت: دزڵی، دەرەکیٚ، دەمەیۆ، کەماڵە، ڕوەوەریٚ، سەروپیری، وەیسیان، سلێن، بلبەر، ناو، نوێن، هەجیج، ڕوار، ژیوار و... هەنیٚ ئاوایی‌تر.

٢) هورامانی لهۆن: (لەنێوان کوردستانی ئێران و ئێراق) بریتیە لە: کەیمنە و بێرواس، هانەگەرمەڵە، دزاوەر، شۆشمیٚ، نۆدشە، نەوسوو و پاوە و... لە کوردستانی ئێران و تەوێڵە و بیارە و ئەحمەداوا، زەڵم، هێڵامیٚ، هانەوقوڵی، هانەو دنیٚ، سۆسەکان، سەرگەت، و هەندێکی زۆر ئاوایی تر... لە کوردستانی ئێراق. ٣) هورامانی ژاوەرۆ: کە بریتیە لەم گوندانە" پایگەلان، پالنگان، بێساران، ئەوێهەنگ و... دەیان گوندیتر کە مەجالی هێنانەوەی ناوەکانیان نییە، کە تا رادەیی لە باری هەنیٚ ڕێسای ڕێزوانی شێوە زانییان لە گەڵ باقی شوێنەکانی‌تری هۆرامان تۆفیریان هەیە.

٤) هورامیەکانی‌تر کە هەرلە ڕابردوودا لێك جیابوونەتەوە و بە دێهات و شارەکانی ئێران و وڵاتانی تردا پژاون، وەك هورامیەکانی کەندولە لە قەڵای قوروە و هەرسین و عەبدوولمەلەکییەکانی هەوریە لە باکووری ئێران و زازاییەکان لە تورکیە و شەبەکیش لە خانەقین و...

لێکۆڵینەوە لە سەر دەستەواژەی هورامان:

هەر لەم کتێبەدا، باسم لەسەر رەگناسی وشەی هورامان کردوە. لێرەشدا ئاوڕێك ئەدەمەوە لەو باسە. بۆ باس و خواست لە سەر هورامان دەبیٚ بە پێش‌زەمینەکانی مێژوویی هورامان سەرەنج بدرێت. ئاماژەمان کرد کە هورامان بەشێکە لە کوردستان، ئەگەرچی شێوە قسەی خەڵکی هورامان لە گەڵ ناوچەکانی‌تری کوردستان جیاوازە، بەڵام لە باری بنەما و ڕەگەزیٚتی زمانیەوە لە گەڵ زمانەکانی‌تری ئاریایی پێوەندی ڕاستەوخۆی هەیە. ئاشوورییەکان تەنها دوژمنی سەرسەختی مادەکان، پارتەکان و پارسەکان دەهاتنە ئەژمار. پێش

یەکگرتنی قەومگەلی ماد (وەکوو گووتیەکان، ماناکان و ئۆرارتـووەکـان و ...) ئەوە ئاشووریەکان بوون کە بە تەماحی کـان و کـانزا و داروکانـەوە هێرشـیان دەبردە سەر هەرێم و کەوشەنی مادەکان و لۆلۆییەکان لـە (کوردسـتان) و... و داوێـنی زاگـرۆس و جگـە غـارەت و بردنـی سـروەت و سـامان و ئـەنفـال و ژینووسایدی کوردەکان، دەسیان دەدایە سڕینەوەی نێوی جێگا و شـوێنەکـان و ڕێکخراوە فەرهەنگیەکانی ناوچە. نموونەی بەجێماوی ئەوناوانـەش وەك: (ئـوور + مان = ئوورامان، تەتە، ئەرارا، بڵ، هەجیج، زامواو، ژوونێ، داریان، هەسون، سلێن و...) بوون کە باس لـە سەر ئەم تاڵـان و بڕینـە دەکـات. لـە کـەتیبـە و سەرچاوەکانی ئاشووری سەبارەت بە هێرشی بۆسەر زاگرۆس و هورامان هاتووە کە بە وەتەی سارگۆنی دووهەم (٧٢١ ـ ـ ٧٠٥) ق. م، پاشـای ئاشـوور: بـە فەرموودە و فەرمانی خوای ئاشوور، بۆ بەدەس هێنانی هەرێم و دارایی هورامان، دەسم دایە زەوت و زەبریی سان و سەرانی ناوچەکە، تا ئەوەی کـە بـە زەبـری گورز و گۆپاڵم ڕێگای پڕلـە کەندی کوێستانم تەخت و هەموار کرد و... (١٣)

لـە سەر ئەم بۆچوون و پێشینە مێژووییەوە، بە ڕای نووسەر وشەی هورامان (ئوورامان) ، پێکهاتەیەکی ئیزافی قەڵبە (ئوور + مان = ئوور، یەعنی شار، نـاوی فەرمانڕەوای ئوور ـ یا ـ حکوومەتی ئوورە) . ئوور جگە ناوی گشتی بۆ (شـار) کە (دێهخودا)بەوە ئاماژەی داوە و لـەو باوەڕدایە کە ئوور بەمانای شـارێ بـووە لـە باشووری ئێراق، ناوەندی ئەوسای کلدانیەکـان، (١٤) لـە مانایـەکـیتـردا (ئوور) دەگەڕێتەوە بۆ زەمانەی بنەماڵەی سـێهەمـی ئـوور (٢١١٢ ـ ـ ٢٠٠٤ ق. م) کە فەرمانڕەوای سوومێرییەکانیش بووە و ناوەنـدی حکوومـەتـی شـاری (ئوور یان ئوورا) بووە کە هەنووکە لـە نزیکی شاری نافرتەی باشووری ئێراقە و هەروەها (ئوورزانا) فەرمـانڕەوای مووساسـیر بـووە ئـەمڕۆکـەش لـە ناوچـەی ڕەواندزی کوردستانی ئێراقدایە. لـە زەمانەی ئاشوورنازیرپاڵدا (٨٨٥ ـ ـ ٨٦٠ ق. م) ئاشوورییەکان کوێستانی هورامانیان داگیرکردووە و بە جێی شاری کۆنی

(ئەتلیلا) کە هەماری گەورەی خەلە و خەرمانی دەوڵەتی ئاشوور بووە، شارێکی نوێیان بە نێو (ئوور ئاشوور) بنیات ناوە و ئەوێیان کردوەتە ناوەندی حوکمڕانی و ویلایەتی خۆیان. (١٥)

بەپێی ئەم بەڵگە مێژوویانە و شاڵاوی ئاشووریەکان بۆسەرهورامان و سڕینەوەی ناو و سەرچەشنە فەرهەنگی و زمانیەکانی ناوچە و دانانی ناوی نامادی وناکوردی (ئوور) جگە لە مانای شار و... (١٦) بە واتای فەرمانڕەوا و حکوومەتیش هاتووە. (مان) یش، پاشگری شوێنە بە مانای جێگە و جێوار و یانەیە.

لە فارسی کۆندا (مان) بە شێوەی (مانیا) هاتووە یانی ماڵ و سەرا، لە ئەوێستاشدا بە شێوەی (نمانا) نەخشاوە، یانی ماڵ و ژینگە. ئاوایی سەڵواتاوای سنە کە لە زەمانەی سەفەویەوە بەم ناوە نوێیە ناودێر کراوە، پێشتر بە ناوی کەونی (نمانا) بە مانای بنەماڵە بووە. (١٧)

لە زمانی پالەویدا بە شێوەی (مان) و لە فارسی ئەمڕۆکەدا بە شێوەی (خان و ماڵ) هاتووە و لەگەڵ (مان) دا هاوتەنیشت دەبێ ئەڵێن (خان و مان) لە هورامیشدا بە کەمێ تەوفیری فۆنمی (خ) بە (ی) ، (یان و یانە) دەکار دەبرێت و لە کوردی سۆرانیدا دەبێتە (ماڵ) .

لە قامووسەکاندا بە شێوەی (مانیشن، مانیشت، مانیان، مانیشتن) بە مانای دانیشتن و جێوارییەت هاتووە. لە هورامی و سۆرانیشدا بە شێوەی چاوگە (یەعنی مانیای، مانایۆ و ماندووبوون) هاتووە و بە مانای ماندووبوون و واننەوە لە جێگایەکدایە، بۆیە بەم لێکدانەیەوە وشەی هورامان، وشەیەکی پێکهاتەیە. ئەویش پێکهاتەی ئیزافی مەقلووبە، بە مانای (ئوور شوێن، ئوورتەخت = جێ و شوێنی ئوور و تەخت و فەرمانڕەوایی ئوور)٥.

وەك وتمان (ئوور) وشەیەکی غەیرە مادی و غەیرە ئارياییە، هەم بە مانای شارە و هەم بە مانای تەخت و فەرمانڕەوایی و هەروەها ناوی فەرمانڕوای

ئووریش بووە، کە بە هۆی سیاسەتی شۆڤینیستیەوە بە سڕینەوەی هێما فەرهەنگیەکان و ناوە ناوچەییەکان گۆڕدراون بە وشەگەلی نامۆی ئاشووری.

ئێستاکە بە گوندی هورامان ئەڵێن شاری هورامان یان ئەڵێن هورامانی تەخت. ئەمەش لەخۆیدا بە هاوتایی ئەوەوە دەمانگەیەنێتە مانای دێرینی تەختی (ئوور) و فەرمانڕوایی (ئوور)ەوە.

نموونەکانیتری ئەم وشەیە کە بە پاشگریی (مان) تەواو دەبێ هەمانە وەك: نیشتمان (جێگای ژیان ودانیشتن و وەتەن) یان باتمان، کاغیزمان، ئادیەمان(لە کوردستانی باکوور)، برزمان، فریمان، شلمان، کلمان و ...(١٨). سەیدی شاعیری ناوداری سەدەکانی (١٩ و ١٨ ز) هورامان لە قەسیدە کۆنەکانیدا بە ئوسلووبی باباتایەری عوریان (شاعیری سەدەی ٤ ە. ق) کە بە (ئوورامن، فهەلەویات) مەشوورن، وشەی ئورامان (هورامان) بە شێوەی (ئۆرۆمۆن) ی هاوردگە کە بە پاشەڕەویی لە ڕێچکەی باباتایەر، فۆڕمی ئارکائیکی پێداوە، ئەم ڕووکردەش ئەتوانێ بەڵگەیەکی زینوو بێ بۆ دەنگ هێمای (مەدلوول) ی (ئوورامان یا هۆرامان) .

ئەز ئۆرۆمۆن، مەکانم بێ وڵاتم
سەروپیری خوای گێرتەن خەڵاتم... (١٩)

یانی ئورمون (ئورمان، ئورامان) مەڵبەند و مەملەکەتی منە، سەرپیریش (زێدی شاعیر و گڵکۆی پیرشالیار) خەڵاتێکە کە خوای مەزن بە منی بەخشیوە.

پیرەکانی هورامان و سیستەمی شۆرایی:

بە وتەکانی زارەکی و نووسینەکانی ئەم دواییانە لە دووتوێی پەڕتووکەکاندا (٢٢) لە هورامان ٩٩ پیر (پاوەر، پاتر، پادر) ژیاون. ئەڵبەت ناکرێ لە سەر ڕادەی حەتمیی ٩٩ پێداگری کرێ، بۆیە، پێدەچێ بە هۆی زۆربوونی ڕادەی زانایان و بلیمەتان بووبێ کە ئەم ڕەقەمەیان وەك هێما دانابێ. پیرانی هورامان جگە ئەوەی کە ڕێنوما و واعیزی ئاکاری خەڵك بوون، لە کاری تەبابەتی

سوننەتی و گیاناسین و هەسارەناسیندا و... دەستی والّایان هەبووە. لە کاروباری جڤات و گلێرگەشدا دەخیل بوون، ئەوان بۆ هەڵسووکەوتی کارەکان و پێوەندییان لە گەڵ خەڵکدا، ڕاستەوخۆ بە دەنگدانی خەڵکەکە هەنجومەنیان پێکەێناوە. هەنجومەن بە مانای = ژیرلا، زانایان، جێگای ژیرلایش شوێنێ بووە بە نێو (مەرێ) و شۆرا یان سەرۆکێکیان بووە بە نێو (پاتر، پاوەر) یان (پیر) ، کە تەواو کاروباری شۆرای لە ئەستۆ گرتووە. پاوەر و ڕۆڵێ کە لە هەڵسووکەوتی کاروبارا گێڕاویە زۆرنزیک بووە بە ئایینی میترابیەوە. لە ئایینی میترایی (مێهرپەرەستی)، پیر(پاور) هەمان وشەی کۆنی یۆنانی (پاتێر، پاترۆس)ە کە بەرزترین پلەی ئەم ئایین و مەندووبە(نوێنەر)بووە لە سەرزەویندا، لەم ڕووەوە چاك و ڕێدای، هی خودی میترایە، هەر ئەوە کە بانترین پۆس و مەقامی لە چارت و سیلسیلەی ئایینی میتراییدا بە ئەستۆوەیە. پیر(پاتێر) سەڵاحیەتی تەواوی لە بوار هەسێرە ناسییەوە هەیە و وەها ئەمرێکی سەرسوور هێنەرنیە کاتێ کە ئەبینین لە تەواوی ئایینی میتراییدا،(میسر و مێهر) پڕە لە زاراوەی هەسارە ناسین، نموونەیشی حەوت پلەی سەیر و سلووك و تەشەڕوفە لە ژێر پشتوانیی و حیمایەتی حەوت هەسارەدا.(بڕوانە: کتێبی، ئایینی میترا، مارتن ورمازرن، وەرگێڕاوی بزرگ نادرزادە) .

ئامێروکەلووپەل و بژێوی ژیرلا ئەگەرچی سانا و فەقیرانە بووە بەڵام لە مانای ئەمڕۆژیدا قسە لە شێوە ژیانێکی باز و ئازاد و دیمۆکراتیك دەکات، کە ئەمڕۆکە هاوتای ئەوە دەبینین. (پاوەر، پاتێر) کاتی هەڵبژاردنی بە پێی بوونی بڕست و توانست و لیاقەت دەربڕدەکرد و هەرکەسێ کە خۆی بە شیاوی ئەو پێگەیە بزانیایە و بەجێهێنانی مەرجەکانی دیاریکراوی لە خۆیا بدیایە ئەوا دەهاتە مەیدانی هەڵبژاردن و ناونووسی دەکرد و لە ڕۆژی دیاریکراودا لە بەردەم شۆرا (مەرێ) خوی پیشاندەدا. بۆ بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنی ئازاد (پاوەر) پێشتر بە لەونێکی یاسایی بۆهەرکام مێوەیەکی تایبەتیان لە

بەرچاوەگرت و لە کێبەرکێی هەڵبژاردندا دەیانخستە گەڕێ. میوەکان بریتی بوون لە: گوێز، توو، بەڕوو، قەزوان، بادەم و هەنجیرە وشکەو ... هەر لەو ڕۆژەدا دوو بەردی قورس و سووکیان ئەهێنا بۆ ژنان و پیاوان، بەردی قورس بۆ پیاوان و سووکەکەش بۆ ژنان و بۆ کوڕان و کچانیش هەمان دووجۆر بە پێی بەرزکردنەوەیان ئیجازەی دەنگدانیان پێدەدرا و لەو هەڵبژاردنەدا بەشداریان دەکرد. بەم گوێرەیە کە هەرکەس بۆ دەنگدان بە مەیل و ئیختیاری خۆی میوەی هەڵبژاردەی لە گەڵ ناوەکەیا دەخستە نێوکیسەیەك بە نێو (هەڵاوە) لە دواییدا بە پێی ژماردن، بەربژار(هەڵبژاردە) بۆماوەی چوارساڵ دەبووە ئەندامی شۆرا(بڕوانە: سەرچاوەی کتێبی: سەربوردێکی هۆرامان و ... عبدالرزاق عبدالرحمان محەمەد، یادها و یادبودها احمد نەزیری). بۆیە دەڵێن هورامان لە مێژەوە جێگای مەدەنیەت و شارستانیەت بووە. بۆ ڕوون بوونەوەی ئەم بابەتەش ئەتوانین وەك بەڵگە بڵێین کە هێشتا لە هورامان زۆرێك لەو وشانەی کە پێوەندیان بە بابەتەکەوە هەیە ماون، وەك وشەکانی: (پاوەر، پیر) و (مەرێ) و (ژیرلا، ژیرلێ). لە «مێژووی هورامان»دا، کتێبی محەمەدئەمین هورامانی، هاتووە بۆناودێرکردنی، شێو و دۆڵ و کێو و مەزارەکان لە نێوی پیران کەڵکیان گرتووە، وەك نموونەی ئەوناوانە ئاماژەی بە هەندێکیان کردوە: پیرڕۆسەم، پیرجان، پیروێنس، پیرخزر، پیرمەگروون، پیرمام، پیرمحەمەو، پیرمەکسوور و... سەبارەت بە نێوی (مەرێ) یش هێشتا برێ لە نێوی شوێنەکان هەربەوناوەوە ماوە وەك: مرۆ مەرێ (جێگایەکە لە گوندی دزڵی) ، چەمەومەرێ (لە ئاوایی کەماڵە) ، دەرەومەرێ (لە هورامانی کوردستانی ئێراقە) ، مەرەو دزاوەری (لە ئاوایی دزاوەر) و پێکهاتەی (ژیرلێ مەرێ) یش بە درکە(کینایە) گیراوە لەو کەسانەی کە زانا و ئاگا و وشیار و هێژا و هۆزانن.

پیرشالیاری هورامان:

وێڕای تێکەڵاو بوونی کەسایەتی پیرشالیار بە دوو کەسی جیاوازی پێش

ئیسلام و پاش ئیسلام، پیرشالیار یەکێ لە ٩٩ پیری هورامانە کە لە نێوان خەڵکی کورد، بەتایبەت خەڵکی هورامان لە جێگە و پێگەیەکی بەرزی مانەوەییدایە و لە لایەنێکی ئوستوورەییدا بەشدارە، بە وتەی مێژوونووسان پیرشالیار لە موغەکانی زەردەشت بووە، قەت کتێبی پیشان کەس نەداوە و وتەکانی لە نێوان خەڵکدا پەند و ئامۆژگاری بووە. لە نێوان خەڵکیدا پیرشالیار بە دوو ناو باوە، کە هەرکامەیان بۆخۆی لە قورب و بایەخێکی تایبەت بەشدارە. بەڕای نووسەر دابڕانی کەسایەتی پیرشالیار بە دووکەس و تێکەڵاویی ئەوکەسایەتیە لە ژێر سەیوانی چیرۆك و ئەفسانە و نەزەراتی دوور لە واقیع بۆ چاخ و دەورەیەکی تایبەت دەگەڕێتەوە: ئەوەیش لێکهەڵچوونی فەرهەنگی ئیسلام و ئایینی زەردەشتیەکانە، دەنا بە پێی ڕەوتەکەی و ئەو داب و نەریتە کە ئێستاش خەڵکان هەرچی ساڵە لێی دەکۆڵنەوە،دا، پیرشالیار هەر یەکێك بووە و کاردانەوەی زاڵی ئایینی ئیسلام بەناو مەجوسییەت، دووکەرتی کردوە.

دووانە بوونی ئەوکەسایەتیە ئەمانەن:

کەسایەتی یەکەم: لە نێوان کتێبە مێژوویەکاندا هاتووە کە پیرشالیارە سیاوە کوڕی جاماسب (١٥٠) پ. ز کە پێش ئیسلام یان بەڕیوایەتێ هاوکات لە گەڵ ئیسلام و هێرشی ئیسلام بۆ سەرخاکی ئێران و کوردستان و لە ئاکامدا هورامانی تەخت ژیاوە و پاشەڕەو و پێبەندی ئایینی زەردەشتی بووە و کتێبێکی داناوە بە نێو (ماریفەتووپیرشالیار) و دوایی دەچێتە سەر ئایینی ئیسلام هەر لەو شوێنەدا کۆچی دوایی دەکات و بە خاك ئەسپێردرێت. ئێستاکە مەزارەکەی مەشوورە بە (یانەوپیری) کە زیارەتگای هۆگران و دڵسووتاوانی ئەوپیرەیە و هەرساڵێ لە دەهەی هەوەڵی ڕێبەندانا ئاهەنگێکی مێژوویی–عیرفانی لە ژێرناوی (زەماوەنەوپیری) بەڕێوە دەبرێ، لەم ئاهەنگەدا ناو و یادی زینوو دەبێتەوە و یادەکان و دابەکان باری بەردەوامیەت و نەمری پەیدا دەکات.

پیرشاڵیاری دووهەم: کەسایەتی دووهەمە کە لە سینە و زەینی خەڵکیدا

ماوەتـەوە و ئـەتـوانین بڵـێین: بـۆ هـەڵوێسـتگرتنە لـە هـەمبـەری پیرشـالیاری زەردەشـتیدا و کردنـە هاوسـەنگی و هاوتـەریی لـە گـەڵ یاسـا و پـرەنسـیپی ئیسلامەتیدا، ئەگینا، تائێستاکە بۆ کەس چییەتی ئەم کەسایەتیـە دووەمـە ڕوون نەبوتەوە، و تەنیا وا لـە دووتۆی پەیلوای سەرزارەکی و بۆچـوونی سـەلیقەییدا، بە پێی ئەم هەڵوێست و بۆچوونانە، ئەم کەسایەتییە دواییە، مستەفا کـوڕی خـوا داد، مەشوورە بە پیرشالیار. گوایە دواتر پاش ئایینی ئیسلام لـە ناوچەی هورامان لـە زەمانەی شێخ عەبدولقادری گـەیلانـی ژیـاوە و شـارەزای بـیر و بۆچـوونی پیرشالیارە سیاوە بووە و کتێبی مەعریفەی کۆنی بەکەش و هەوایەکی ئیسلامی و ڕەنگ و نمایەکی عیرفانی دەرهێناوە. ئەگەرچی سەبارەت بە کتێب و کەسایەتـی پیرشالیار بیرو بۆچوونی چوون یەك نیە و لـە نێوان خەڵك و تەنانەت توێژەرانـدا دووفاقی دەبینرێت، بەڵام بەم هەمکە راو پەیلواگەلـەوە پیرشـالیاری واقیعـی و پڕۆسەی فیکریی و مەنهەج و بنەمای ئوستوورەیـی هـەرگیـز بۆکـەس حاشـا و ئینکار و لێقوتار ناکرێ، ئەم نەمری و ماندگاریەش لـە خۆیدا ڕەمزی مەدەنیـەت و فەرهەنگ پیشاندەدات کە هەر لـە قەدیم و نەدیمەوە هورامان مەڵبەندی ئـایین و بیر و بڕوا و لانکەی شارستانیەت و پێشکەوتنخوازی بووە.

ماریفەتوو پیرشالیاری:

ئەم کتێبە، بە کتێبی پیرشـالیاری زەردەشـتی هورامـان کـە لـە موغـەکـانی زەردەشت بووە بە ناوبانگە و بریتییە لـە هەڵبەستەکانی ئامۆژگاری و تەمسـیل و ڕەمزوورِازی ئاکار و مۆراڵی و ئەخلاقی بە کەڵك، ماریفەت، پێکهاتەیـەکـە لـە چەن بەندی ئاهەنگدار کە تەرجیع(گەڕانەوەیان) ئەم بەیتەیە:

گۆشت جەواتەی پیرشالیاربۆ

هۆشت جەکیاستەی زانای سیمیاربۆ

یانی: بۆوتەکانی پیرشالیار گوێ ڕادێرە / و بـە نێـردراوەی زانـای سـیمیار

(زانای ڕەمزوێژ: زەردەشت) هۆش بسپێرە.

زۆربەی وتەکانی پیرشالیار پاراستنی ئایینی کۆن دەگەیەنێت و خەڵکی ناوچەش لە مەجووس بوونیا –زاراوەیەکی ئیسلامی بۆ زردەشتییەکان–گومانیان نیە بەڵام لەو باوەڕەشدان کە کەساتەتیەکیتریش هەربەم ناوە بوونی بووە. (٢٠)

وەك ئاماژەی پێدرا، ئەم کتێبە گوایە لە زەمانی پیرشالیاری دووهەم کە موسڵمان بووە، بە دەستی ئەو دووبارە نووسیاوەتەوە و بە شێوەی ئەمڕۆژی دەرهاتووە. لێرەدا نموونەیەك لە هەڵبەستە ١٠ بڕگەییەکانی دێنم کە ئاماژە بە سەرهەڵدانی ئایینی ئیسلام دەکات:

وەرویٚ وارۆ وەروە وەرێنە
وەرێسە پڕچیۆ چوار سەرێنە
کەرگەی سیاوە هێڵەش چەرمێنە
گۆشڵیٚ مەریۆ دوە بەرێنە

یانی: بەفرێك ئەبارێ، بەفرێ کە بەفرەکانیتر لە بەین ئەبات / تەناف دەقرتیٚ و ئەبێتە چوارسەر، مامرە ڕەشە، هێلکەی سپیە / گۆزە دەشکیٚ و دەبێتە دوو دەر.

یا:

داران گیاندارەن، جەرگ دڵ وەرگەن
گاهیٚ پڕ بەرگەن، گاهیٚ بیٚ بەرگەن
کەرگە جە هێڵەن، هێڵە جە گەرگەن
رڤاس جە رڤاس، ڤەرگ جە ڤەرگەن

یانی: داران گیاندارن، گەڵاکانیان، جەرگ و دڵیانن / گا دڵیان پڕبەرگە و گاهێکیش بیٚ بەرگن.

مامر لە هێلکەیە و هێلکەیش لە مامر / ڕێوی لە ڕێویە و گورگیش لە

گورگ (٢١).

بە ڕای نووسەر پەیامی هێمایین و سیمبۆلیك و مێتافۆریکی پیرشالیار لەم شێعرەدا ئەوەیە: لەوێدا کە ئەو پێبەندی یاسا و ئایینی زەردەشتی بووە و تەبعەن لەدەسدانی ئایینی باو و باپیران و قەبووڵی ئایینێکی نویێ، قورس و گران بووە، گەرەکی بووگە بە لەونیێ لەم شێعرەدا هەستە ناخەکییەکانی خۆی پیشان بدات. بە وتەی مێژووزانان، هورامان ماوەیەکی زۆر لەگەڵ فەرهەنگی نوێدا بەرەنگاریی کردووە - بۆڕوون بوونەوە ئاوڕبەن لە حزووری شێعری هۆرموزگان لە دەیەی هەوەڵ یا دووهەمی کۆچی مانگی (٢٢) و دواتر لە ڕووی مەیل و خواستی دەروونی موسڵمان بووگن و ئیسلامییان قەبووڵ کردووە. بەم بۆنەوە هەنووکە خەڵکی هورامان لە حیفز و پاراستنی نەریت و پرەنسیپی مەزهەبی و ئیسلامیدا لە نێوان کوردان و دیترانلدا بەناوبانگن. ئەم چەن بەیتەش هەڵگری باری هەستەکی و ڕەحمی و عاتیفی پیرشالیارە لە هەمبەر ئایینی نوێدا. ئەیەویێ بڵێت بە قەبووڵ کردنی دینی نویێ، بنەمای یەکیەتی ئایینی مێژینەمان لە بەین دەچیێ و ئامۆژگاری دەکات کە هەر فەرهەنگیێ و ئایینێك بۆخۆی جەوهەر و نۆمێنێکی تایبەت بە خۆی هەیە، هەر چەن پێکەوە جیاوازیان هەیە بەڵام لە چییەت و شوناس و حەراسەتیا هەوڵ بدەن و تێبکۆشن.

زەماوەنەوپیری:

یەك لەو ئایینانەی کە هێشتا پرەنسپی زەردەشتی تیایە و هەرساڵ لە دەهەی ڕێبەندانا لە ئاوایی هورامان و لە بارەگای پیرشالیاردا بەڕێوە دەچیێ، جێژنی زەماوەندی پیرشالیارە (زەماوەنەوپیری). ئەم ئاهەنگە هاوکات لە گەڵ (جەژنی سەدەی ئێرانیەکانە، گەرچی ئێستاکە ئەم جەژنە لەناوچوە و بەڕێوە ناچیێ) دەسپێدەکات و لەو ئاهەنگا یاد و یادەوری پیرشالیار زینوو دەبێتەوە. ئەم جەژنە لە گەڵ جەژنی سەدەی زەردەشتیەکانی ئێراندا هەم لە باری پێکهاتەوە و هەم لە باری ناوەڕۆکیشەوە پێوەندی و نزیکایەتی هەیە، بۆیە هەردوو جەژنەکە

بۆسالّیادی ئایینی زەردەشت و یادەوەری فەرهەنگی ئاریایی و هەیمەنە و شکۆی ئەورۆژانە لە نێوان خەڵکی کورددا و بەتایبەتی خەڵکی هورامان کە سەرەتا پێگە و ئاخێزگەی فەرهەنگ و شارستانیەتی خۆرهەڵات بووە، بە رێك و پێکییەوە بەرێوە دەچێت.

ئاخێزگەی مێژوویی و بنەمایی جەژنی پیر:

هێشتا نزیکەی ٥٠ رۆژ و ٥٠ شەو (سەد شەو و رۆژ) لە زستان ئەمێنیٚ، خەڵکی هورامان خۆیان بۆ بەرێوە بردنی ئاهەنگی سوننەتی (جەژنەوپیری، زەماوەنەوپیری) تەیار و ئامادە دەکەن. خەڵکی بە هۆی کاریگەریەتی فەرهەنگی ئیسلامی تەنها لایەنی ئیسلامیەکەی رەچاو ئەکەن و لە لایەنی ئوستوورەییەکەی نائاگان، بۆیە لەم ئاهەنگەدا بە یومن و بەرەکەتی، رۆژی لە دایك بوونی پیرشالیار دەچنە داوێنی سرووشت و دەچنە جیٚ خەڵوە و بارەگای پیر و دەس دەکەن بە زکر و سەما و شایی.

لەوێدا کە لە رەفتارناسی و بنەمای ئەم ئاهەنگەوە، یاسا و پرەنسیپەکانی دال و دەنگاژی ئارکائیك بوونی ئەوجەژنە دەگەیەنێت گومانیٚ نیە، تەبعەن دەبیٚ چاخ و زەمەنی سەرهەڵدانی ئەم دیاردە میتۆلۆژییە، کۆنتر لەوە بیٚ کە ئەمرۆکە بەو دۆخەوە دەیناسن. بە رای نووسەر، ئەم ئاهەنگە ژێدەر و ئاخێزگەی مێژووی سەرهەڵدانی جێژنی (سەدە)ی ئێرانیانی کۆن دەگەیێنێت، کە جێژن و دابی ئارییاییەکانە و بە وتەی (د.مێهردادی بەهار، بڕواننە: کتێبی، جستاری چند در فرهنگ ایران، ل، ٢١٧) تەنانەت ئاهەنگێکی ناوچەیش بووە. لە هورامان و کوردستاندا زنجیرە تێکست و بەڵگە بۆ ئەم دیاردە مێژووییە هەیە، کە مێژوونووسان سەبارەت بەوە دواوون و کە سەرەکیترینیان ئەم چەن ریوایەتەن:

١) رۆژیٚ هووشەنگ لەگەڵ سەد کەس لە هاورێیانی روودەکەنە داوێنی کێو و مارێکی زل، رووبان تێدەکات، هووشەنگ بەردێکی تێدەهاویٚ و دەدات لە بەردێکیتر و پزیسك ئەدات، هەرلەوێدا ئاور پەیدا دەبیٚ و بە فەری ئەم

رووداوە، جەژن ئەگرن و ناوی ئەنێن جەژنی سەدە.

٢) کاتێ کەیومەرس دەبێتە ساحیبی سەد منداڵ، جەژنێ بەرپا ئەکات و ناوی ئەنێ جەژنی سەدە، ئەڵبەت برێ ئەم چیرۆکەیان بە ئادەمی ئەبولبەشەرەوە پەیوەنددداوە.

٣) کاتی ژمارەی «مەشی و مەشیانە» و کوڕەکان، گەیشتە(سەد)، ئەو کارەساتە پیرۆز دەکرا، و ناویان دەنا جەژنی (سەدە).

٤) چوون بە تێپەڕینی سەد ڕۆژ لە زستانی گەورە دەگەیین، سەرما دەگەییە کۆتایی، پێشینیانمان دەسیان دەدایە شایی و جەژن گرتن، وە ئەم جەژنەیان بە جەژنی سەدە لە قەڵەم داوە.

٥) لە جەژنی سەدە تاوەکوو نەورۆز ٥٠ ڕۆژ و ٥٠ شەوە کە پێکەوە سەد شەو و ڕۆژە، بەم بۆنەوە جەژنی سەدەیان لە ٥٠ ڕۆژ بە نەورۆزیان بەرپادەکرد.

٦) ئەرمایل، وەزیری زوحاك، هەرڕۆژە بۆمارانی زوحاك سەری دووکەسی ئەبڕی و ئەیدانێ. کە فەرەیدوون بە سەر زوحاکا زەفەری برد، ژمارەی ئەوکەسانەی کە بۆ ئەم سەربڕینە دانرابوون و ڕزگاربوون و گەیین بە سەد کەس و کەسەکان هەرکام بە ئاورێکەوە بۆ ڕێزگرتن لە فەرەیدوون ڕوویان کردە ئەو کوێستانەی کە فەرەیدوون و هاوڕێیانی لێی بوون، لەم کاتەدا ئاسمان یەك پارچە بوو بە ڕووناکی و دەنگی سروود و شادی، پاشان کردیان بە جەژن و ناویان نا جەژنی (سەدە). (٢٣)

بۆ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی پەیلوای خۆم، ڕیوایەتی ئەخیر لە گەڵ بیر و بۆچوونی نووسەردایە، بە پێی وتەی فیردەوسی لە شانامەدا، ئەو سەدکەسەی کە بە هۆی ئەرمایل و گەرمایل لە دەستی نەحس و خوێنمژیی زوحاك نەجاتیان بوو، کورد بوون و هەنووکە جیل و تۆرمەی ڕەچەڵەکی کورد لەوانن.

فیردەوسی ئەڵێت:

... ازاین گونه ماهیان سی جوان
ازیشان همی یافتند روان
چوگرد آمدندی ازیشان دو ویست
برآنسان که نشناختندی که کیست
خورشگر بریشان بز و چند میش
بدادی وصحرا نهادیش پیش
(کنون «کُرد» ازآن تخمه دارد نژاد
کزآباد نیاید بدل برش یاد)
بود خان هاشان سراسر پلاس
ندارند دردل ز یزدان هراس. .. (٢٤)

مێژوونووسان و ئوستوورەوانانی ئێرانی و ڕۆژهەڵات ناسانیَ کە لە سەر ئوستوورەی (زوحاك) و ئاخێزگەی سەرهەڵدانی دواون و توێژینەوەیان لەسەری کردووە، لەو باوەڕەدان کە: زوحاك (ئەژیدەهاك) لە وڵاتی (بەوریَ) هەمان مەملەکەتی بابێل، هێز و دەسەڵاتی پەیدا کرد و بوو بە حوکمڕەوای ئەریەنوەیچ). (٢٥). ئەم وشەیە لە فورسی(فارسی) هێخامەنشیدا (بابیرۆ) بووە، سۆنگەی سڕینەوەی (ل)ی بابێل لەم دوو بابەتەوە ئەوەیە کە لە ئەلف وبێی ئەوێستایی و هێخامەنشیدا پیتی (ل) وجوودی نیە و لەم ڕووەوە لامی ئەسڵی وشەکە لە هەردووشوێندا بە (ر) گۆڕدراوە. (٢٦)

ناوەندی دەسەڵاتداریی زوحاك بە وتەی ئەوێستا شاری (کویریەنتە) یە لە نزیکی بابێل، کە ئەکریَ بە نێوی (کەرەندی) ئێستا هەڵیسەنگێنین. بە بڕیَ ڕیوایەتی ئیسلامی، زوحاك لە بابێل حکوومەتی کردووە و بینا بەو شتەی کە لە (بوندەهێشن) دا هاتووە، زوحاك لە بابێل قەسرێکی بە نێو(کۆلینگ دوشێت)ی بیناکردووە(٢٧). (بڕوانە: پوورداوود، کتێبی یەشتەکان). (دارمەستەتێر) هەوڵی

ئەوەی داوە کە نێوی (کۆلینگ دوشت)ی کە لە سنی ملووك الارض چاپی گۆنۆوالْد ص ٢٣ (کلْنگ دیس) دا هاتووە (کویریەنتە) لە یەك ئەسڵی بزانیێ.
(٢٨) (بڕوانە: زەند ئەوێستا، دارمەستێر، ج ٢ صص ٥٨١ – ٥٨٢).

بە هەرحاڵ، ئێستاکە (کویریەنتە) هەرئەو(کرێند)ە بێ یان قەسرێك لە بابێلدا، زۆرگرینگ نییە، بەڵکوو گرینگ ئەوەیە کە لە کۆی ئەو ڕیوایەتانە ئەوەمان دەس دەکەوێت کە: زوحاك (ئەژیدەهاك) یەکێ لە ڕیجالە دەسەڵاتدارەکانی وڵاتانی ڕۆژئاوای ئێران(کوردستان، جەخت لە نووسەری ئەم وتارەتە) بووە و وەك ڕوونە لە (ئاشوور) یان (کلدە)وە هێرشی بردوتە سەر ئێران و کاواتی زاگرۆسی داگیرکردووە و هەروەها کە ئەزانین پێش دامەزرانی دەوڵەتەکانی ماد (هاوکات لە گەڵ دەسەڵاتدارییان) و هەخامەنشی، ئێران چەندجار کەوتوتە بەر هێرش و پەلاماری سوپای ئاشووری و کلدانیەکان کە لە خوێنڕێژی و چەپەڵکاری و دزێویدا، بەناوبانگ بوون. لەم هێرش و شاڵاوە دڕندانەدا ئێرانیەکان لە زەینیانداگەلێ چیرۆك و ئەفسانەیان درووست کردوە، کە نموونەی ئەوانەش چیرۆکی (زوحاك و کووشی فیڵ ددان)ە و پاشان بە شێوەی سیمبول و هێما، لێی قۆستراوەتەوە. لە ڕۆژگارانێ کە ئێرانیەکان، مێژووی (کلدە و ئاشوور)یان لە بیرکردبوویەوە، (زوحاك)ەکان بە نەژادی عەرەب، کە لەگەل خێڵەکانی سامی و ئاشووری و کلدانیدا لە یەك ڕەگەز بوون، دەرهاتن، و نەسەبیان بە (تاز)ەوە، گرێ درا، بەنا بە ڕیوایەتی ئێرانیەکان، زوحاك، بڕبڕە پشتی (تازی)ەکانە. یانێ: عەرەبەکان(٢٩).

ناوەڕۆك و کاکڵەی ئەو بەڵگە و بابەتە مێژوویی-ئوستوورەییە ناوبراوانە و ڕوانگە و بۆچوونی مێژوونووس و میتۆلۆژیستی ئێرانی، (دکتۆر زەبیحوڵا سەفا) لە سەرئەم بابەتە، ئاوا تەتڵەی ئەکەین:

١) بە پێی ئەو بەڵگە و بۆچوونە، شوێنی سەرهەڵدانی زوحاکی، ڕۆژئاوای ئێران(کوردستان)ە.

٢) ئوستوورەی (زوحاك)یان بە کەسایەتیەکانی مێژوویی ئاشوور و کلدانی زانیوە کە ئەو دوو دەسەڵاتە، ڕابەڕا ئێرانیان خستبووە ژێر پەلاماری خۆیانەوە. بۆیە پەیتا پەیتا هێرشی ئاشووریەکان بۆسەر خاکی کوردستان و بەتایبەتی هورامان بۆهەموان ڕوون و ئاشکرایە.

٣) فیردەوسی گیانبەختکەرانی ئەرمایل بە (کورد) دەزانێ و لەسەرئەوە پێداگری دەکات.

٤) نێوی ئەو ئاوایی و شوێنەوارانە کە لە هوراماندا هەن، تاکە بەڵگەن بۆ وتەو بۆچوونەکانی ئەو لێکۆڵەران و توێژەرانە، کە باسیان لە سەر ئاخێزگەی سەرهەڵدانی زوحاك کرد، لە پانتای زمان ومێژووی هورامانیشدا ئەم جێ پێیانە بە روونی دیارن. بەڕای من، مەڵبەند و ئاخێزگەی زوحاك (بوری، بابیرۆ، بابێل) کە ئوستوورە ناسەکان ئاماژەیان پێدا، هەمان: بارا، بیر، بوێرە، (بیارێ و بێرواس)ە لە جوغرافیای ئێستای هوراماندا، چوونکای:

٥) (بیارێ) شارۆچکەیێکە لە هورامانی لهۆنی ئێراق و (بێرواس) ، گوندێکی بچووکە لە باکووری رۆژاوای بیارەی هورامانی لهۆنی ئێران، کە لەباری مێژووییەوە، تەمەنێکی زۆرکۆنیان هەیە. لێرەدا بۆ بەڵگاندنی پەیلواکەم، و ڕوون کردنەوەی بابەتەکە لە ڕوانگەی مێژوویی–زمانناسی یەوە، کورتە باسێك دەهێنمەوە:

بە وتەی مێژوونووسان (بێر، بێرواس) لە زەمانەی (لۆلۆییەکاندا) بەشێ لە خاکی زامواو، کوردستانی ئێراق: سلێمانی و حەڵەبچە و خورماڵ و... بووە و لە زەمانەی ئەسکەنەری مەقدوونیدا ئاوەدان کراوەتەوە و ناوەندی دەسەڵاتدارێتی بووە (٣٠). پێشتر سەبارەت بە هێرشی ئاشووریەکان و کلدانیەکان وتەی مێژوونووسان سەبارەت بە سیاسەتی هەجمە و هێرشیان بۆ ئێران ئاماژەیەکمان دایە و لێرەدا سەبارەت بە هورامانیش ئاماژەیەکی کورت ئەدەم: سارگۆنی دووەم (٧٢١ ـ ـ ٧٠٥ پ. ز) لە یەکێ لە یادگارانەکانیدا،

لە بارەی دەس بە سەراگرتنی و داگیرکردنی هورامان، ئاوا ئەڵێت: بۆ بەدەس هێنانی هەرێم و دارایی هورامان، دەسم دایە زەوت و زەبریی سان و سەرانی ناوچەکە، تا ئەوەی کە بە زەبری گورز و گۆپاڵم ڕێگای پڕلە کەند و سەختی کوێستانەکانم تەخت و هەموار کرد و... (٣١)

لە مێژووی کورد و کوردستاندا نووسینی محەمەدئەمینی زەکی (٣٢) ئاماژە کراوە کە (بیارە یان بیارێ) بە شێوەی (بارا) بووە. ئاشوور ناسیرپاڵی دووەم لە یەکێ لە یادەوەرییەکانیدا بە هێرشی خۆی بۆ ئەم شارە ئاماژە ئەکات و بەم شێوە وتەکەی زەکی بەگ دەچەسپێ، ناسیرپاڵ دەڵێ: لە وڵاتی لۆلۆییەکاندا ٢٥ شارم داگیر کردووە، ئەمەش ناوەکانیانە: بارا (بیارێ) ، دغارا، بابیت، کاگری، زیمڕی، وینی و... (٣٣)

لە دەروبەری شاری بیارە (بیارێ) هەندێ شوێن و شوێنەوار هەن کە هێشتا بەو نێوە کۆنەوە دەناسن، کە ئەوەش پێمۆرکی ڕاست بوونی ئەو بۆچوونەانەمان بۆ دەردەخات وەك: قەڵاوگاورا (قەڵای گاورەکان) ، قەڵاوئاشووری (قەڵای ئاشوور) ئاسنەوەرد (لە یەسنای ئەوێستا) یان ئاسنەوەی لای مەریوان و تاقگەی دێوەزناو (دێویەسنا) لە هورامانی ژاوەرۆدا لە کوردستانی ئێران.

((لۆلۆ)) لە وشەدا بە مانای ئەشکەوت نشین و کوێستانی یە و... لە هوراماندا لە زمانی سەرزارەکیدا هێشتا وشەی لۆلۆ و ڕولە بە شێوەی زینوو بەکار دێ و بە مانای چالاك و زیرەکە (٣٤). وەکوو کەسێ، کەسێکیتر بە هۆی بوێری و دلێری لە ئەنجامی کارێکا تاریف بکات و بە کینایە و درکە بە ئەو ئەڵێت: بەخوا لۆلەن یان بە خوا ڕۆڵەن، یانی: دلێرە، زیرەکە و بوێرە.

هەڵسەنگاندنی نەریتی جەژنی سەدە و جەژنی پیری هورامان لە چەند خاڵێکدا:

١) هەبوونی سۆز و شایی و نەشات و سەما لە هەردووجەژنەکەدا.

٢) زۆربەی دەقی مەراسیمەکە، لە شەودا بە ڕێوە دەچێت.

٣) داگیرسانی ئاور و ئیهتمام بە پیٚکوتان و سەما و هەڵپەڕکیٚ، بەم واتا سیمبولیکەوە کە ئاور ئاخر سەرما و سڵەوەی بەجێماو لە زستان، ڕاودەنیٚ و جێژوان و زەمینە بۆ هاتنی نەورۆز خۆش ئەکات.

٤) ڕۆیشتن بۆ دەشت و سارا و بەڕێوە بردنی ئاهەنگی جێژن، (لە هوراماندا بۆ بەڕێوە بردنی دابی کۆمسا) کە لەم وتارەدا ئاماژەی کورتی پێدراوە.

٥) بە چراوە لە شەواگەڕان و سەردان لە ماڵەکان و خواستی شت لێیان، گەڕی کڵاوەڕۆچنی، لە ئاهەنگی جەژنی پیری هوراماندا.

٦) هەردووجەژنەکە تەقریبەن لە دەیەمی ڕێبەنداندا، سەد ڕۆژ و شەو ماوە لە زستانی گەورە، دوای چلە گەورە، دەس پێدەکات، بەوباوەڕە کە دوای چلە گەورە زەوی دەم بازئەکا و بە دزیەوە نەفەس دەکێشێت و دەڕوات بە دەم نەورۆزەوە، هەنووکە لە هوراماندا زاراوەیەك هەیە، بەو بەفرە کۆنە کە لەو کاتانا لە عەرزدا ماوەتەوە، ئەڵێن: (وەروەو سەوڕۆی، وەروەو سەد ڕوەی) یانی: بەفری سەد ڕۆژە، بەفریٚ کە لە سەر زەوی ماوە (لە دەی ڕێبەنداندا هەتا نەورۆز: سەد ڕۆژ و شەوە). ئاخر هورامان تا ئەو کاتە، زستانێکی سەخت و درێژخایەنی بە بەفرێکی قورسەوە تێپەڕاندوە، هەر بۆیە سەد ڕۆژ و شەویٚ کە هێشتا لە زستان دەمێنێت سەخت نایگرن و خۆیان بۆ هاتنی نەورۆز (٣٥) و بەهاری سەری ساڵ، تەیار و ئامادە دەکەن.

لێرەدا بە بۆنەی هەمێت و بایەخی ئەم ئاهەنگە کۆنە کە لە درێژەی مێژوو و فەرهەنگی ناوچەدا و لە سەر خەڵوە و بارەگای پیرشالیاری هەورامیدا لە ئاوایی هورامانی تەختدا بەڕێوە دەچەێت، ئاماژەیەکی کورت و هەواڵ ئامێز دەدەین: (٣٦).

مانگی ڕێبەندان بە هۆی لە ئامێزگرتنی (جەژنی سەدە) لای ئێرانیەکان و (جەژنی پیرشالیار) لای کوردان، چ لە مێژووی هاوچەرخدا و چ لە دیرۆکی کۆن و ئوستوورەیدا، لە زۆرلایەنی مێژوویی و فەرهەنگی و سیاسیەوە، مانگێکی مانەوەیی و پیرۆز کراوە. هەرچەن جەژنی سەدە ئێستا لای ئێرانیەکان بەڕێوە ناچێت بەڵام جەژنی کەون و مانەوەییی (کۆمسا و پیرشالیار) لە هورامان هەموو ساڵێك بەرپا دەبێ و لای خەڵکی ناوچە بە شێوەی ئەکتیڤ و زینوو هەرماوە و لەم مانگە پیرۆزەدا و لە ماوەی دووحەفتەی بەینابەیندا بەڕێوە دەچێت. ریزبەندی ئەم بەڕێوە چوونەش بەم شێوەیە:

١) خەبەر، هەواڵ ٢) کۆتە کۆتە ٣) کلاوەڕۆچنی ٤) سەربڕینی کاوڕ (زەبحی حەیوان) ٥) سەما و شایی و چێشت خواردن ٦) کۆبوونەوە لە ماڵی پیر (خەڵوەی پیر) و دابەزاندنی وەعز و وتار و شێعر خوێندنەوە ٧) بەڕێوەبردنی تربێ.

کورتەیەك لە سەر ئەوحەوت بابەتە:

١) خەبەر(هەواڵ): لە بارەی بنەما و سەرهەڵدانی ئەم دابە، لە نێو دەمگۆی جەماوەردا، پەیلواگەلی جۆراوجۆر هەیە، کە پێویست بە هاوردنی لێرەدا ناکات. بەڵام ئەوەی جێی متمانەو بڕوای هەموانە و هەر وەها کە ناوەڕۆکی مەراسیمەکە ئەمە ئەسەلمێنێ، خەبەر، تەنیا فەلسەفەی، تەیارکردنی زەمینەیە بۆ دابەزاندنی مەراسیمی سەرەکی پیر و کەوا جەماوەر خۆیان ئامادە بکەن بۆ پیرۆزکردنی ئەم رووکردە ئەفسانەییە، لە رابردوودا وەك ئێستا، کەرەسەو ئامێری راگەیاندن نەبووە، کە رەهەندی خێرایی بدا بە جەژنەکە، کەوابوو بەگەڕان و خۆدەرخستن، ویستوویانە، فەلسەفەی زەماوەن بە خەڵکی راگەیەنن.

٢) کۆتە کۆتە: دوای بەڕێوەچوونی بەشی هەواڵ و زەمینەی ڕاگەیاندن، بە ماوەی یەك حەفتە تا عەسری ڕۆژی چوارشەممەی حەفتەی دوایین هیچ کارێ

ناکرێت، لە ئێوارەی ئەورۆژا دەمەو تاریك ولێڵی هەوا، منداڵانی ئاوایی دەس ئەکەن بە کۆتە کۆتە و گەڕان بە کۆڵانانداو لە هەرماڵێ نەختێ شتی خوادەمەنی وەك، کاکڵە و مێوژ و تووە وشکە و ئاجیل و... وەرئەگرن و هەنێ لەو ماڵانەش بە هۆی کەمتەرخەمی و کۆن بوونی داب و ڕەوشەکە ئەم دابە بە شتێکی بیدعەتی ئەزانن و پەرێزی لێ دەکەن، بڕێکیش بە حورمەتەوە لەم دیاردە دەڕوانن و ئەم دابەش تائێستا هەر بەڕێوە چووە و هەمووساڵێك لەوکاتەدا دەس پێدەکات.

٣) کڵاوەڕۆچنێ: ئەم دابەش لە ڕووی فۆڕمەوە درووس هەروەك کۆتە کۆتە یە، بەڵام لە نێوان خەڵکدا ئەم قورب و وەجاهەتی فرەترە و زۆررینەی خەڵك کڵاوڕۆچنێ، مەنهەجیتر و رەواتری دەزانن لەکۆتە کۆتە، چوون لە بنەمایەکی فەرهەنگی-مێژوویی و تایبەتیتر بەشدارە. لە باری چەندی و چۆنیەتیشەوە، کڵاوڕۆچنێ لە پای کۆتە کۆتەدا بەربڵاوتر و بەپێزترە بۆیە لەم بەشەدا زۆربەی لاوانی ئاوایی سەرپێر کۆدەبنەوە و لە کۆڵان و گەڕەکەکاندا بە دەسەکانی دوو نەفەرە و سێ نەفەرە و ... بڵاو دەبنەوە و لە پشت درگاکاندا رادەوەستن و ئەم وتە هێماییە دووپات ئەکەنەوە: (کڵاوڕۆچنێ بە کوڕ و کناچێ شادێ بیدی، یانی: خاوەن ماڵ، بە کوڕ و کچێك شاد بنەوە) ئەم دێڕە هێمایی و سیمبولیکە بەفەڕ و یومنی لەدایك بوونی پیرشالیارە و ئاواتی بەختەوەری و گەشەمەندییە بۆ یەکەکانی جەماوەر. خەڵکیش بە هۆی ئەو رووکردە بە فەڕ و بەرەکەتەوە، تابتوانن بە جوانی و بەڕووی گەشەوە، بە پیرییەوە دەچن و بە هێما بەخششیان ئەدەنێ و هیوا و تامەزرۆ لە دڵیاندا دەچێ و سەوز دەبێ.

٤) سەربڕینی کاوڕ (کوشتنی حەیوان) : ئایینی زێبح لە بەیانی ڕۆژی چوارشەممەدا دەس پێدەکات، دوای تەواوبوونی یاسای کڵاوەڕۆچنێ، هەرکەسێ کە لە دەسەڵاتیا هەبێ هاوکات کاوڕێ یان حەیوانێ، ئامادە دەکات و بەرەو بارەگای پیر (وەراسان) دەیبات. لەم بەشەدا یەکەمین زێبح بەپێی یاسای

دیاریکراو دەبیٚ لە لایەن تایەفەی پاشاوە (تایەفەو پاشایا) کە لە ڕۆژی هەوەڵەوە هەر لە قەدیم و نەدیمەوە باوبووە دەس پیٚدەکات و بەرەودوا کاوڕەکان لە ژێر چاودێری زیرگەوان (موتەوەللی بارەگا) زێبح ئەکرێن و پلە پلە جیای ئەکەنەوە و هەرکەس بە مەبەستی تەبەڕوك قسمیٚ هەڵئەگرێت و ئەیکا بە چێشت.

٥) ئاییینی تاڵەبانی و سەما و چێشت خواردن: هاوکات لە گەڵ نوێژی عەسری هەمان ڕۆژدا (چوارشەممە) وەراسانەو پیری (بارەگای پیر) پرِدەبیٚ لە حەشیمەت، خەڵك لە هەموو لایەکەوە بە مەبەستی زیارەت ڕوودەکەنە ئەوجێیە و بە زکر و سەما و شێخانە و دەف لێدان کەش و هەوایەکی مەعنەوی و ئیشراقی پێك دێنن.

هاوکات لە گەڵ ئەو ئاهەنگە ئیشراقی و شهوودیەدا، چێشتێك کە پێشتر درووست بووە (ئاشی نەزری ـ یان ـ وڵۆشە تشیٚ = جۆرە شۆربایەکی کۆنی زەمانی پیرشالیارە کە لە گەنمی کوتیاو پێك دیٚ)، لە بەین خەڵکەکەدا بەشی ئەکەن و هەرکەس بە تیانە و قاولەمەوە بەشی خۆیان وەرئەگرن و لە کاتی زێکرەکەدا بە یومنی تەبەڕك ئەیچەشن. ئەم ئاهەنگە تا ئێوارە ئیدامەی دەبیٚ و هەر لە بەیانی ڕۆژی دوایش دووبارە، زێکر و سەما و خواردن دەس پیٚدەکات هەتا بانگی مەغریب.

٦) کۆبوونەوە لە وەراسان ـ یان ـ بارەگای پیر: دوای ئاهەنگی زێکر و سەما و چێشت خواردن خەڵك دەسە دەسە بەرەو بارەگای پیر (خەڵوەی پیر) دەبنەوە و لەوێدا بۆدانیشتن قاڵی و نەوگ ڕائەخەن و دەس ئەکەن بە نوێژ خوێندن و گوێدان بە وەعز و وتار و شێعرخۆندنەوە، لە شەمیمی ئەو فەزا ئەهوورایی و مانەوییەوە کەڵك وەرئەگرن و دەس بە دەس لە کڵاشی پیر و باقی ئاسەوارەکانی دیدەن و زیارەت دەکەن، یەکیٚ لە بەرەکاتی ناو ئەو خەڵوەیە ئەوەسە کە لەوقەوارە پچووکەدا ئەو حەشیمەتە جێی دەبێتەوە و بۆهەمووان

جێی سەرنج و ڕامانە کە ئەم جێیە لە خۆیدا بە لەونێکی مۆعجیزە ئاسا بە بێ پێزانین هەراو دەبێتەوە.

٧) تربێ: حەفتەیەکیتر دوای ئەو ئاهەنگانە، ڕۆژی پێنج شەممەی داهاتوو، خەڵکی هورامان پێکەوە بە تێکڕا بەرەو بارەگای پیران (بەتایبەت پیرشالیارە سیاوە و...) ڕێدەکەون و بە زێکر و دۆعاکردن هەریت و پەیمانیان نوێ ئەکەنەوە. ژنان لەورۆژەدا (گێتە مەژگێ = کولێرە مەژگە) درووس ئەکەن و لە ئاهەنگی تربێدا لە نێوان هاوسێ و زیارەتکەراندا، بڵاوی ئەکەنەوە.

ئاهەنگی کۆمسا:

بەردێکی سەختە لە نزیکی خەڵوەکەی پیرشالیاردا هەیە، کە ساڵانە خەڵکی هورامان و زیارەتکەران، لە کاتێکی دیاری کراودا ئەچنە پاڵی و بە مەبەستی تەبەڕوك بە پیکێ لێی ئەشکێنن و و زەینی جەماوەر وا دەڵێ: کە بەردەکە بۆساڵی دوایین وەکووخۆی لێدێتەوە و گەورە دەبێتەوە دووبارە دێن و لێی هەڵدەوەرێنن، خەڵك لە پارچەی ئەم بەردە (کۆمسا) بۆ بەرەکەتی مەشکەکانیان کەڵك وەر ئەگرن و لەوباوەڕەدان کە ئەو بەردە دەبێتە هۆی زیادکردنی کەرەی مەشکەکەیان. پیرمەحموودیش یەکێ لەو پیرانەیە کە هوراماندا بەناوبانگە و بە پیری کۆمسا مەشوورە و لە تەنیشتی ئەو بەردەدا نێژراوە و ئارامی گرتووە.

پەراوێز و سەرچاوەکان:

١- نیکیتین ڤاسیلی، کورد و کوردستان، وەرگێڕان: محەمەدقازی

٢-هەمان سەرچاوەی پێشوو

٣- منصوری خالد، ئاوێنە ژمارە ٢٨ و ٢٩، یوند زبان کُردی با زبان های کهن ایرانی

٤- بە نموونە دەتوانین ئاماژە بدەینە قەواڵەکانی هورامان:

زۆربەی هەڵکنراوەکانی شاهانی ساسانی، وێڕای بە زمانی فارسی ناڤین بە زمانی پارتیش نووسراون و هەم بە زمانی یۆنانی. کۆنترین ئەم ئاسەوارە ، قەواڵەکانی هورامانە کە بۆ ساڵەکانی ٨٨ و ٢٢ و ٢١ ی پ ز دەگەڕێتەوە ، لە چاخی «فەراتیش» یان فەرهادی چوارەم، کە سێ دانە پێست بوون ساڵی ١٩٠٥ دۆزراونەتەوە لە تەنگیبەری ژاوەرۆ لە لایەن دوکتۆر سەعید خان گەیینەتە دەست پرۆفیسۆر «ئیلیس منس E.H.Mins و کاولی A.Couley» ئەم قەواڵانە، لە بارەی کڕین و فرۆشتن و مامەڵەوە بووە، کە هەم ناوی کڕیار و هەم ناوی فرۆشەر و ناوی شاهیدان، نووسراوە . ئەو قەواڵانە، بە پێی وتەی د. پ.خانلەری، محەمەد ئەمین هۆرامانی و دوکتۆر جەمال رەشید، بە دوو زمانی یۆنانی و پەهلەوی وەرگرتە لە ئارامی (هۆزوارێش) نووسراون کە هەندێ واژە و دەستەواژەی هورامی ئێستای تێدایە:

وەکوو: مەی وان، زەڕین، زەڕ = پووڵ ، رەزەوان=باخەوان ، هەمە، ئیك: (یەك)، چش، چارە.

دکتر جەماڵ رەشید لە کتێبی لێکۆڵینەوەی زمانەوانی وڵاتی کوردەواریدا دەڵێ: ئەو قەواڵانەی کە لە گوندی پاڵنگان دۆزراونەتەوە، سێ دنك پێستی ئاسکە، کە دنکێکیان بە خەتی ئارامی کۆن لە هەشت دێڕدا نووسراوەتەوە و دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی(فراتیس) یا فەرهادی چوارەم(٣٨) پێش زایین لە ئەمپراتوری پارتەکان. لە لایەن دوکتۆر سەعیدخانەوە لە شێخ عەلائەدین وەرگیراون و دانەیەکیان گەییوەتە، دەست پرۆفیسۆر (ئیلیس مێنس) و ئەویتریان ناردراوە بۆ (ا.کاولی).

دکتر ناتل خانلری لەم بارەوە دەنووسێ:

ئەم دوو سەنەدە بنچاخی مامەڵەی ملکییە بە دوو زوان: یەکێ یۆنانی و ئەویتر پەهلەوانیك وەرگیراو لە ئارامییەوە، کە لە هوراماندا دۆزراونەتەوە و بە سەر پێستی

ئاسکەوە نووسراون.

تاریخ زبان فارسی ج ١ ص ٢٠٧

محەمەد ئەمین هورامانی لەم بارەوە هەر ئەم وتەیە دووپاتکردۆتەوە.

وێرای ئەمانە،(هێشتا واژەی (زەڕ) بە جێی پوڵ لـە نێو خەڵکی هوراماندا بە کـاردەبرێ و ئەو کاتیشە هەمان مانای بەخشیوە.

(مێژووی بەراوردکاری زوانی کوردی ل ١٢٩ م . ا هورامانی)

٥- رشید د.جمال، کتێبی لێکۆڵینەوەی زمانەوانی وڵاتی کوردەواریدا

٦- ملا صالح حکیم، ئاوێنە، ژ .١٩و٢٠، ل ٤٢ وتاری (جـێ پێیـی یونانییـەکان لـە کردستان)

٧- منصوری خالد، ئاوێنە ٢٨و٢٩ پیوند زبان کردی با زبان های کهن ایرانی

٨- لـە لێتۆژینەوەی دەستە واژەی مەریواندا پەیلواگەلی جۆراوجۆ هەنە:

بە واتەی خالیدی مەنسووری مەریوان:

مەریوان لـە: میسراوان- میتراوان- مێهراوان- مێهرەبان= مێهر +بان پاشگری شـوێن، میسراوا: شهر و جای میسرا و میترا و مێهر و... هـاتوە. ئارشـاقاوان، واغارشـاوان و میرئاوا .

کاك حکیم ملا صالح پێیوایە: مەریوان لـە وشەی یونـانی (مـەریۆن) گـیراوە کـە لـە یۆناندا کوڕی(مولوس) خەڵکی (کرت) بووە لـە شەڕی (تروا) عاشق (ئیدۆمنە) بووە و سەرکردەی هێزیی (کرت)ی بە ئەستۆوە بووە و گۆرانیبێژ و سـەماکەر لـەو کەسـانە بووە کە خوازیاری (هلن) بووە. ئاوێنە ژمارە ١٩ و ٢٠ وتاری (جێ پێیی یونانییـەکان لـە کوردستان).

لـە(توحفە موزەفەریە)دا مەریوان بە مانای (مێهرەبان) هاتوە.

دێهخودا دەڵێ:

مەریوان(مار+ایوان)ە شوێنێك کە ماری زۆرە.

لـە زاری شەقامیشەوە مانای جۆراوجۆری بۆ داتاشراوە: بۆ وێنە مـەریوان یـانێ شـوێنی (مر، مراوی).

سەرەڕای ئەمانە بە پەیلوای من(وان) بە واتای (ئاو) ، (گۆم) یان (سفەتێك بۆ ئاو) کە گۆمی زرێبار لە ناو دڵی دەشتی مەریواندا باشتر لە سەر ئەو پێداگرییەو نرخاندنی بەڵگەکان سوورترمان دەکات . بەشی هەوەڵی (مەریوان)یش: (مەڕ ، مار ، ماد)ە کە ئاڵوگۆڕی زوانەوانی بە سەریدا هاتووە. کە واتە: مەریوان(مەر، مار، ماد+ وان) یانێ شوێنی سەرسەوز و ئاوخێزی مادەکان. زرێبار(زرێ، زەریا، دەریا، گۆم، گۆل+ پاشگری بار، شوێن، رۆخ و ...) باشترین بەڵگەیە بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونە. بۆ زانیاری پتر بڕواننە وتاری: مەریوان، مێهرەوان، مێهرەبان و...

٩-بەکر دلیر، ئەشکەوتەکەی گوندوك، بغداد ١٩٥١

١٠-فەرهنگی خاڵ، ب.٢ ،١٩٥٩،

١١- زرێبار، ژ: ٥٨ و ٥٩ وتاری زاری ئوسپ ، وەرگێڕان ئەنوەر قادر محمد

١٢-لەم بارەوە بڕواننە وتاری (ئاخێزگەی سەرهەڵدانی زاراوەکان و پێوەندی زوانی هورامی و ئازەری کۆن) ،گۆڤاری رامان، ژمارە ١٣٠، ٢٠٠٨/٣/٥

١٣-گۆڤاری هەزارمێرد، ژ:١، ساڵی ١٩٩٩

١٤- بڕواننە: ژێر مانای (اور) لە لوغەتنامەی دێهخودا

١٥-نیکیتین ڤاسیلی،کورد و کوردستان، وەرگێڕ محەمەد قازی

١٦- بۆ زانیاری پتر بڕوانە: گۆڤاری زرێبار, ژ: ٥٨/٥٩ ل: ٢٩٣، و زرێباری ژمارە: ٦٢ وتاری دالی ئورومون لە توێژاڵی دەمقاڵەوە بۆ ... نووسینی عادڵ محەمەدپوور. هەروەها ئەو بۆچوونانەی لە مەڕ لێکدانەوەی دەستەواژەی هورامان کراوە، ئەمانەن:

الف: شاری ئەمن و ئاسایش، سەفەریان کامل

ب: هورئاما واتە: جیا بوویەوە، لوقمانی رەحیم

ت: ئاورامانە، واتە: برسیمانە

ج: جیگای ئەهوورامەزدا، هورامانی محەمەد ئەمین هورامانی

چ: هورمزگان، جڤێنی هەورەکان، ئاڤرۆمان و ... : (بۆچوونی دیتران)،

ئور(شار)+مان(پاشگری شوێن): شوێنی ئوور، تەختی ئوور، حکوومەتی ئوور، لێتۆژینەوەی محەمەدپوور عادڵ، زرێبار ٦٢ و کتێبی سروودی خەزان، ١٣٨١

١٧- منصوری خالد، ئاوێنە، ژ. ٢٨ و ٢٩ وتاری: مقایسە زبان کردی با زبان و

تمدن کهن ایران
١٨– فەرهەنگەلی: دهخدا، معین، برهان قاتێع، لغت فرس، انندراج و ...
١٩–سەیدی هۆرامی، دیوانی شێعر، محمد امین کاردوخی، ل ١٣
٢٠– اوشیدری د. جهانگیر، دانش مزدیسنا
٢١– محەمەدپور عادڵ سرود خەزان، ١٣٨١
٢٢– عبدالرزاق عبدالرحمن محمد: سەربوردێکی هۆرامان و سەردانێکی تەوێڵێ، ٢٠٠٥_ نشراحسان، و هورامان (یادها و یاد بودها) ، ئەحمەد نەزیری

ئەمە دەقەکەی هومزگانە کە لە زۆر شوێنێکی تردا باسم لە سەر تایبەتمەندییەکانی کردووە، بڕوانە: گۆڤاری رامان، ژمارە ١٢٩، ٢٠٠٨/٢/٥، وتاری هورمزگان.

هورمزگان رمان ، ئاتران کوژان
ئاورگەکان،کاولبوون، ئاورەکان کوژانەوە
وێشان شاردەوە ، گەورە گەورەکان
گەورەکان و پیاوچاکان خۆیان شاردەوە
زۆرکاری ئارەب ، کەردنە خاپوور
زۆرکارە عەرەبەکان، کردیانە خاپوور
گنای پاڵەیی ، هەتا شارەزوور
لە گوندی پاڵەوە هەتا شارەزوور
شەن وکەنیکان وە دیل بەشینا
ژنان و کەنیشکانیان بە دیل گرت
مێرد ئازا تلێی وە ڕووی هوونینا
پیاوی ئازا لەناو خوێندا دەتلیا
رەوشت زەردەشترە ، مانۆ وە بێ کەس
رەوشتی زەردەشت بێکەس مایەوە
بەزیکا نەیکا ، هورمز وە هیچ کەس
هورمز بەزەیی بە هیچکەسدا نەهاتەوە

٢٣– بهار د. مهرداد، جستاری چند در فرهنگ ایران، سەرچاوەی سەرەکی: گۆڤاری چیستا، ساڵی ئەوەڵ ژمارە ٦، رێبەندانی ١٣٦٤

٢٤- ژول مول، شاهنامەی فیردەوسی، تهران ،١٣٦٩، انتشارت و اموزش انقلاب اسلامی، ب١

٢٥- صفا د. زبیح الله ، حماسە سرایی در ایران، ل ٤٥٦

٢٦- دارمستتر جیمز، زند اوستا، ب.٢

٢٧- پورداود، یشتها

٢٨- دار مستتر جیمز، زند اوستا، ب.٢

٢٩- صفا د. زبیح ... ، حماسە سرایی در ایران

٣٠ – رستم ایوب، رۆژنامە کوردستانی نوێ، ژ. ١٩٢٦

٣١- گۆڤاری هەزار مێرد، ساڵی یەکەم، ژ، ١٩٩٩

٣٢- زەکی بەگ محەمەد ئەمین، مێژووی کورد وکوردستان

٣٣- عبدالرزاق عبدالرحمن محمد، سەربوردێکی هۆرامان و سەردانێکی تەوێڵێ

٣٤- هورامانی د. محمدامین، گۆڤاری ئاوێنە، ژ.١٦، ١٣٧٣

٣٥- بە وتەی مێژوونووسان کۆنترین نیشانەو رەگی جەژنی نەورۆز کە لە ئاسیای رۆژئاوادا بەرچاو دەکەوێ دەگەرێتەوە بۆ دەسەڵاتی بنەماڵەی (ئور)، کە لە شوێنێکیتردا ئاماژەمان پێکرد کە چۆن هۆرامانیان داگیر کرد. لەو سەروبەندەدا(هەزارەی سێی پێش لە زایین) هەرساڵە لە هەوەڵی بەهاردا، جەژنێك پیرۆزکراوە، جەژنەکەیش بریتی بووە: نێوان خواژنی ئاو(الهە) و خوای باروەری(Dumuzi خوای «شەهیدکراو» و«بەرەکەت» لە شارستانێتی (بابێل) پێوەندی پیرۆزی هاوسەرێتی، دەهاتە ئەنجام، لەم مەراسیمەدا کاهێنەی مەعبەد، لە جێی خواژن(الهە) و (شا)یش بە ناو خوای باروەری (دوموزی) نەخشیان دەگێرا. هۆی پیرۆزکردنی ئەم رۆژە، بیرئانیی سەرکەوتنی (ئێ ئا،Ea ئەدا، یان ئێنکی، Enki،خوای باروەری و سامان بەخشی و هێمای ئاوەز و دیاریکەری چارەنووس) بە سەر (ئەپسۆ ، ئەپۆش ، (Aposخوای وشکی و نەزۆکیدا بوە. (Ea) ، هەمان وشەی (ئەدا، Eda)ی هۆرامییە بە مانای دایك. یان کانی تاڤگەی (بڵ، (Bil لە هورامانـدا، تـوخمێکی بە جێماوی سومەری بووە(بەناو: بعل) بەمانای خوای ئاو و باران و زا و زێ کە لە گەڵ دێوی وشکی و نەزۆکیدا بە شەڕ هاتووە و شکستی پێ هێناوە. بە وتەی مێهرداد

بەهار، ئەم جەژنە پاشان لـە لایەن (بابیّل)یەکانـەوە پاراسـتراوە و (Eda ئـەدا و Enki) گۆڕراون بە (مەردۆك), دواتریش لـە ئەویّستادا بوونەتە(تیشـتەر و ئـەپۆش). بڕوانـنـە: بەهار،میّهرداد.د، جستاری چند در فرهنگ ایران باستان، انتشارات فکر روز، ل٢١٧ ئەم بەڵگە میّژووییانە بەراورد بکەن لـە گـەڵ توخمگـەل و واژەگـەلی ئوسـتوورەیی – میّژوویی: **ئادا، ئەیا،ئەدا: مادر، بلْ(تاڤگەی بەناو لە هورامان)، اور** (لە پیّکهاتەی دەستەواژەی هۆرامان، بە مانای تـەخت، فـەانرەوا، حکوومـەت)، **ئەسپەریّز** و بـاقی توخمە ئوستوورەیی–تاریخی و نیمە تاریخییەکانی تری هورامـان، کـە لـە دەقەکـەدا لـە بارەی سەرهەڵدان و ئاخیّزگەی زوحاك و جەژنی پیر و سەدە و نەورۆز ئاماژەمان پیّدا، پاشان لەم بەراوردکارییە ئەنجامگیری بکەن.

٣٦– مەحمودپور رەوف، گۆڤاری سروە، ژ ١١٧–١١٨

٣٧–ناتل خانلری د. پرویز، تاریخ زبان فارسی، ج١، ص٢٠٧

٣٨– هۆرامانی د. محمدامین، میّژووی بەراوردکاری زوانی کوردی ص١٢٩

٣٩– مارتن ورمازرن، ئایین میترا، وەرگیّڕان، بزرگ نادرزادە

٤٠– دوستخواە جەلیل، اوستا، بەرگی،٢ ١٣٧٠، پەخشکاری مروارید

«زمانی سەرەکی ئەم وتارە، زوانی فارسییە، کاك موزەفەری یوسـفی، وەریگیّڕاوەتـەوە سەر زوانی کوردی سۆرانی.»

مێژوو، کورد،
نزامی گەنجەیی
(؟ یا ٦١٤ –٦١٣ / ٥٣٥ ك م)

دەسپێك:

پلات فۆڕمی ئەم وتارە، یادداشتەکانی ئەو دەمانەیە کە خوێندکاری خولی ماستەری ئەدەبیاتی فارسی بووم و نیزامی گەنجەویم دەخوێند. ئەو کاتانە بەخوێندنەوەی دەقەکانی نزامی هەستم بەوەی دەکرد کە رۆحێکی کوردانە لە فۆرماسیۆنی هۆنراوەکانیدا هەڵدەقوڵێ. لەم دانوساندنەدا، جاروبار تووشی هەندێ واژە و دەستەواژە و لێکدراوەی کوردی دەهاتم و لە پەراوێزی کتێبەکەدا دەمنووسینەوە. ئەم توخمە کوردییانە وایان لێکردم زۆرتر لەسەر دۆزەکە دراسە و راژەی ئەدەبی بکەم و بە پێودانگی لۆژیکی شیکاری بەکگراوندی راستەکی جەوهەرەزمانیەکە و پرەنسیپەکانی کوردبوونی ئەم شاعێرە فارسی بێژە پەرەناو و هەڵاوێرد بکەم. لەو بارەوە هەندێ سەرچاوەم پشکنی کە لەسەر هزری هونەری و ژیانی ئەم شاعێرە، شیکاری و لێکۆڵینەوەیان کردبوو. بە وردی ئەمخوێندنەوە و بۆچوونەکانم یادداشت دەکرد. بە خوێندنەوەی ئەو سەرچاوانە کە برێکیان بوچوونی جیاوازیان هەبوو بۆ (ئەکدەش) ی بوونی نزامی ـ واتە دوو رەگە بوونی کورد و تورك ـ هەرکام بۆچوونێکی تایبەتیان هەبوو. (دوکتۆر زەرین کوب) لە «پیر گنجە در

جستجوی ناکجا آباد» و **دوکتور بێهرۆزی سەروەتیان لـە** «آیینە غیب نظـامی گنجە یی» **دا، پێداگری لـەسەر کاردانەوەی رۆحـی زوانـی دایکـی (رەییسـەی کورد) لـەسەر دەقەکانی ئەو پێنج دەفتەرە شیعریە (خەمسەی نیزامی) دەکەن بـە تایبەت لـە تێکستی «لـەیلی و مەجنوون» دا. تەنانەت پێیان وایە، لـەوا کە نزامی بە شانازییەوە ناو لـەدایکی و بنەماڵـەکەی و خاڵـە عومـەر وەك دەسـەڵاتدارێکی توکمە و ئەشـراف و سـەرناس دەبـات و لـە لـەیلیٚ و مەجنوونـدا شـینیان بـۆ دەگێڕیٚ، بەڵام هەر بەو ریتم و هەست و سۆزەوە لـە باوکی و بنەماڵـەکەی نـاو نابات، تەنیا بە رواڵـەت باسیان دەکات و زوویش دەیانخاتە بۆتەی فەرامۆشییەوە.**

بەڵام کەسێکی وەك «ر. آزادە «لهٔ کتیَبی» شـرح زنـدگی و هنـر نظـامی گنجوی، انتشارات آکادمی علوم باکو، ١٩٧٩. م» **دا دەمارگیرانـە، پێـداگری لـەسەر «رۆحی ترکانە» ی نیزامی دەکات کە گوایێ ئەمە شای ئەخستان بـووە کە نیزامی هانداوە، کە بە زمانی پارسی شیعر بڵێت و بۆ چەسـپاندنی وتەکـەی پەنا دەباتە ئەم دێرە شیعریە:**

ترکی صفت وفای ما نیست

ترکانە سخن سزای ما نیست• (١) (لیلی و مجنون، ٥/٣٥)

لـە راڤەی ئەم دێڕەدا، دوکتـۆر سـەروەتیان، پێیوایـە کـە «ترکانـە سـخن» رۆحی ترکانە «نیە بەڵکوو یانیٚ» واچەی (سـخن) ی ترکانەیـە. «لێکدانـەوەی واتایی دێڕەکە، ئاوایە: «ئەخستان شا داوای داهێنانی چیرۆکی لیلی و مەجنوون لـە نزامی دەکا و نزامی بە دڕدونگییەوە چارەنووسی فێردەوسی دەخاتـە بەرچـاو بە نموونە دەیهێنێتەوە کە گوایێ پاش هۆنینـەوەی شـانامە و پاشـگەزبوونەوە لـە خەڵات بە پێی وەعدە، سوڵتان مەحموود غەدری لێکردوە. ئەویش دەترسیٚ ئـاوا غەدرێکی لێبکریٚ. شا لـە وڵامدا دەڵیٚ: بزانە، وەفای ئێمـە وەك سـفەتی ترکـی نیە ـ ئێمـە وەك مـەحموودی غەزنـەوی بـیٚ وەفـا نـین و تـۆیش ـ نزامـی ـ وەك

فیردەوسی نیت کە لە مافی خۆی بێ بەش بوو، بێ بەش بیت. ئێمە (سخن ترکانە) واتە وتەی پاڵەوانی و ڕەزمیمان ناوێ، بەڵکوو داوای هۆنراوەی بەزمی و لیریکا Love lyric ی لەیلێ و مەجنوون ـ دەکەین». (٢)

بۆیەکانێ نووسەری ئەم وتارە لەم پارادۆکسە و دژەبۆچوونانە، کەڵك وەردەگرێ و سوور دەبێ لە سەر پێداگری کوردبوونی نزامی و ڕەنگدانەوەی ڕۆحی زمانی دایکی لەم ئەدەبە دەستەبژێر و شاکارە جیهانیەدا. هەرچەند نیزامی ئەو پێنج دەفتەرەی بە زمانی فارسی نووسیوە، بە ڕاڤەکاری و شیکاری ئەو بەرهەمانە، وێڕای باری ئەدەبی دۆزەکە، هەندێ لایەنی مێژوویی گەلی کورد و دەسەڵاتدارێتی ئەم نەتەوە روون دەکرێتەوە. دەلوێ شارەزایانی مێژوو، لەم سووژە کەڵك وەربگرن و بەرگێکی تری زێڕین بە مێژووی نەتەوەیی گەلەکەمان موتوربە بکرێ.

بە پێی ئەو سەرچاوە مێژوویی و ئەدەبیانە کە لەم بارەوە نووسراون و ڕۆچوون بە ناواخنی دەقەکانی نزامیدا (بە تایبەت لەیلێ و مەجنوون) تا رادایەك توانیومانە ئەو ڕۆحە نەسرەوتە کوردانەی نزامی و بنەماڵەکەی و بەرگێك لە مێژووی کورد لەو سەردەمەدا کە تۆزێ بێوەفایی ڕۆژگار، شەمزاندبووی، نیشان بدەین.

دیمۆگرافی شاری گەنجە
(نێوان سەدەکانی ٣ تا ٦ی کۆچی مانگی)

شاری «گەنجە» کە زێدی شاعیر بووە، دەکەوێتە ئەوپەڕی ڕووباری ئەرەس لە ویلایەتی «ئەران» . ئەران دەڤەرێکی رازاوە و سەرسەوز و پڕ داهات کە پانتایی نێوان ئەرەس تا ڕووباری «کور» دەگرێتە خۆی. هەر لە مێژە ئەم ناوچە دەبێتە دونگەی تۆبەکاران و خوادۆزان و جیهادگەرانی توندڕۆ و دەمارگیری موسوڵمان. بۆ ئەوەی گەنجە لە سەر سنووری بەشێك لە دنیای ئیسلام و دنیای

خاچ پەرەستیدا واقیع دەبیٚ، لە هەر ئاقاریٚکی ئیسلامییەوە، لە کورد و تورك و عەرەب و... لەم دەڤەرەدا بۆ پاراستنی قەڵەمڕەوی ئیسلام و بەشداری لە جیهادی ئیسلامی، گلیٚر دەبنەوە. لەم سەروبەندەدا کە ویلایەتی فەلەستین و شام و میسر کەوتبوونە ژێر تازیانەی شاڵاوی دنیای خاچپەرەستییەوە، لە ئەراندا بە چۆڵەختێی دەوڵەتی رۆمی رۆژهەڵات ـ بیزانس ـ مەسیحییەکانی رووس و گورجی و ئەرمەن پەیتا پەیتا لە ژێر تەنگە تاو و پاڵەپەستۆکی و رووکردی دەمارگیرانەی ئایینیدا، پەلاماری (گەنجە و شمکوور و بەیلەقان و بردەع و تفلیس) دەدرا و ویٚڕای کوشتن و بڕینی دانیشتوان، ماڵ و سامانیان تاڵان دەکرا. لە ئاوەها کەش و هەوا و ئەتموٚسفێرێکی کۆمەڵایەتی و دینی و فەزایەکی ئاڵۆسکاودا، سەرقاڵبوون بە وتنەوەی چیرۆکی کۆن و عاشقانە و غەنایی کە بە چیرۆکی گاوران و ئاورپەرستان و لادینان ناو دەبرا دۆزێکی دژبەر و هەڵویستێکی ناتەبا و رووکردێکی پەسەندنەکراو و ناساز دەدرایە قەڵەم. بەڵام نزامی بە پێچەوانەی ئاوەها فەزایەك، دەستی دایە نەریتشکێنی و شتی جیاواز وتنەوە، کە بتوانیٚ زاڵ بیٚ بە سەر ئەم دابە کۆن و رزیوەدا. سروشتی بوو کە لە گۆمەڵگەیەکی دواکەوتوو و لەرزۆك و پۆپۆلیستی ئەو مەودا زەمەنیەدا، شاعیر بەلایەنگری وتنەوەی ئەفسانەی (زەند و زەردەشت و پەریان و نەریتی کۆنی موغان و تەنانەت نائەخلاقی و دزێو) ... تۆمەتبار بکریٚ. بەڵام هەرکات کە شێعرەکانی بۆ جەماوەر دەخوێندەوە، وەك شێعرەکانی «سۆفۆکلس» کە لە دادگای ئاتندا لە سەر نەیاران و دژبەران و رەخنەگران، کاردانەوەی باشی هەبوو و تەسدیقی هونەرەکەیان دەکرد، ئەوانیش سەری کوڕنش و هەستی ئەرێنییان بۆ هونەرەکەی نزامی دا دەنەواند.

«کورد، دەیلەم، تورك و عەرەب لە چوار قوڕنەوە بۆ بەشداری بە قەولی خۆیان «جیهاد» خنرابوونە ئەم شارەوە. هەموو جۆریٚ ئاکار و سەلیقە و داب و نەریتی تەنانەت دزێو و سەرسوڕهێنەریان لەگەڵ خۆیاندا هێنابوو، هەندێکیان

هەڵگری رق وکینەی دێرین لە هەمبەر یەکتر بوون. ڕێژەی کوردەکان لە چاو نەتەوەکانی دی، دەرکەوتی پتر بوو، تەنانەت لە دەسەڵاتی سیاسی و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتیدا ڕۆڵی بەرچاویان هەبوو. لە سیاسەتوانی و ولایەتداریدا، هەموویان بۆ کورد پیازیان پاك دەکرد و لە ژێر سێبەری ئەواندا بوون. ئەران یانیٚ جێگای ئارییەکان و کەسانێك زمانیان ئاریایی بوو، یانیٚ زۆرتر مەبەست کوردەکان و زمانی کۆنی ئازەری بوو – نە ترکی – کە خۆی لە حەوزەی زمانەوانیدا باسێکی تری جیاوازە». (٣)

مێژووی دەسەڵاتدارێتی کورد لە ئازەربایجان و ئەرمەنستان و ئەبخاز و...

نزامی لە (هفت پیکر و شرفنامه) دا وێڕای تۆمارکردنی دۆخی کۆمەڵایەتی و جوغرافیایی ئاماژەی بە هەندیٚ چەمکی مێژوویی بە تایبەت مێژووی ئەسکەندەر کردوە. بە بۆچوونی ئەو لەو کاتەدا, ولایەتی (ئەبخاز و گەنجە و ئالان و ارگ و دەربەند) و... هەموویان سەر بە وڵاتی ئێران بوون. نزامی دەڵیٚ: لە ویلایەتی ئەبخازدا، کوردێکی بە ڕەچەڵەك مادی بە ناو (دەوال) ی، دەسەڵاتدار بووە و هەموو ئەرمەنستانیش لە ژێر سۆڵتەی ئەم سەرۆکەدا بووە و زۆریش ئازا و بوێر و هەڵکەوتە و ڕۆسەم ئاسا، بووە:

در ابخاز کُردیست مادی نژاد
که از رزم رستم نیارد به یاد
(دوالی) به نام آن سوار دلیر
برآرد دوال از تن تندشیر
دلیران ارمن هواخواه او
کمر بسته بررسم و بر راه او... (شرفنامه، ٣٥/٧٠)

لە شەڕێکدا کە ئەسکەندەر لە گەڵ رووسەکاندا دەیکا، کوردەکانی ئەبخاز و ئەرمەنستان بە سەرکردەیی و فەرماندارێتی و قارەمانێتی دەوالی باڵی دەسە راسی لەشکری ئەسکەندەر دەبن. ئەگەریش ئەو کارەساتە لە زەمان ئەسکەندەردا راست نەبووبێ بەڵام لە زەمان خودی شاعێردا رەنگە ئەفسانەی رووت نەبێ و بەڵکوو کاکڵێکی مێژوویی بێ بۆ باس و راڤەی باشتر کە دەکرێ بە وردی چاوی لێبکرێ. لەبارەی ئازایەتی و لێبڕاوی دەوالی و کوردە بەشداربووەکان لەم شەڕەدا کە هێزی نەیار دەهێننە تەنگەتاو، ئاوا دەدوێ:

ز پولادشان الماس تیغ
به خورشید روشن درآورد میغ
جداگانه از مرکب هر گروه
حصاری برآورد مانند کوه
دوالی و کُردان ایران زمین
سوی میمنه گرم کردند کین ... (ش. ن ٥٣/١٨)

بە وتەی نیزامی هەر لەم شەڕە دەسبەیەخە و تاك بەتاکەدا، کوردەکان لەگەڵ پێکهاتەی سپای شاڵاوگەری رووس، قەراخانی، فەغفووری، خەزرانیەکان و... بەشەڕ هەڵدێن و لە ئاکامدا دوژمنان تێکدەشکێن و زۆربەیان دەکوژرێن و تووناوتوون دەکرێن:

دگر ره یکی روسی گربه چشم
چوشیران به ابرو درآورده خشم
سلاح آزمایی درآموخته
بسی درع را پرده بردوخته...
به یک ضربتش جان زتن برکشید

به جل برقعش برقع اندرکشید

دگر روسیی بست برکین کمر

همان رفت با او که با آن دگر ... (٤)

«لە ساڵەکانی **٣٣٣** ی کۆچی مانگیدا، بردەع کە ناوەندی کۆنی ویلایەتی ئەران بوو لە لایەن دزە دەریایی و شاڵاوگەرەکانی رووسەوە کاول کرابوو و پێشتر لە ساڵی **٢٤٠** کۆچی شاری گەنجەیش لە نێوان ڕێگای بردەع ـ تفلیسدا بونیات نرابوویەوە. پاش ساڵانێك لە هەموو بوارێکدا، ڕێژەی گەشکە و ڕسکان و پەرەسەندنی بە خۆیەوە دیبوو. ماوەی **٢٥٥** ساڵ (**٣٤٠** تا **٥٩٥** ك) ناوەندی دەسەڵاتدارێتی کورد ـ ڕەوادییەکان و ئەحمەد یەلیەکان و شەدادییەکان ـ دا بووە. لەم ماوەدا کە کوردەکان دەسەڵاتیان بەسەر گەنجەدا بوو، لە زۆر لایەنەوە گەشکەی کردوە و حەشامەتی لە ڕێژەیەکی زۆردا بووە، تەنانەت بوبووە ناوەندێکی سەرسنووری بازەرگانی ...» . (٥)

مێژوو پێمان دەڵێ کە ماوەی دوو سەدە و نیو لە دەسەڵاتدارێتی کورد لە ئازەربایجانی ئێران و شۆرەوی پێشوودا تەنیا بە گەنجە قەتیس نەمابوویەوە، بەڵکوو سانەکوردەکان جگە لە گەنجە دەسەڵاتیان بە مل ئەرمەنستان و ئەبخاز و هەردەوێڵ (اردبیل) و مەراغەدا و ... دەشکایەوە، لەم مەودا زەمەنیەدا دەسەڵاتێکی ئەوتۆی سیاسی و کەلتووریان هەبووە.

ڕەوادیەکان بە ڕەچەڵەك کورد بوون کە لە ناوینی سەدەی چوارەمدا «ئانی» ناوەندی ئەرمەنستانیان بەدەستەوە بووە و تەنانەت ئەم وڵاتەیان – واتە گەنجە – لکاندبووە سەر قەڵەمڕەوی ناوەندی خۆیانەوە. ئەم کوردانە بە پێی هەستیاری و هەڵوێستی خاڵی هاوبەندی ئایینی و دیانەتیەوە لە گەڵ سەلجوقیە تورکەکاندا هاریکاریان کردووە و دژ بە خاچ پەرەستەرۆمییەکان خەباتیا نواندوە. ناوی هەندێکیش لەم سانە کوردانە ئەمانەن:

محەممەد کوڕی شەداد (٣٤٠ ـ ٣٤٤ ك) ـ لەشکری کوڕی محەممەد (٣٦٠ ـ ٣٦٨ ك) ـ فەزلوون کوڕی محەممەد (٣٦٨ ـ ٣٧٥ ك) ــ مووسا کوڕی فەزلوون (٤٢٣ ـ ٤٢٧ك) و...

جگە لەمانە: مەنوچێهر کوڕی ئەبولسوار و کوڕەکانی فەزلوون و مەحموودی خۆشچێهر و کۆڕەکانی مەحمود کە تا ساڵەکانی ٥٩٥ ی کۆچی لە ئەرمەنستان بە ناو حکوومەتی شەدادیەوە، دەسەڵاتی سیاسیان هەبووە». (٦)

جگە لە دەسەڵاتدارێتی کوردەکان لە (گەنجە و ئەران و ئەرمەنستان و بردەع) و... دا لە ئازەربایجانی ئێرانی ئەمڕۆدا، بە تایبەت لە مەراغە، حکوومەتیان کردووە. ئەم سانە کوردانە بە «ئەحمەدیەلیان» ناسراو بون:

«ئەحمەدیەلیان بە ڕەچەڵەك کوردی ڕەوادین کە سەرلقی ئەم هۆزە» ئەحمەد کوڕی ئیبراهیم کوڕی وەهسوودانی ڕەوادییە». شاری مەراغە دەسەڵاتی سیاسی و کولتووری ئەم هۆزە بووە کە سەرەتای ساڵی شەشی کۆچی دەسەڵاتیان بە مل ئازەربایجاندا شکاوەتەوە و تا سەردەمی (طغرل) درێژەی هەبووە.

پاش ئەحمەد یەل کوڕەکەی (ئاقسنقەر) کە لە لایەن سوڵتان مەحموود لە سانەسەلجووقییەکانی عێراق پلەیەکی باڵای هەبووە، حکوومەتی کردووە. پاش (ئاقسنقەر) کوڕەکەی (نصرالدین ارسلان آبە خاس بەگ) و پاشان (فلك الدین) و (علاءالدین) کۆرپە ئەرسەلان لەم بنەماڵەدا ناسراو بوون و دەسەڵاتیان هەبووە. کۆرپە ئەرسەلان لە سەردەمی (طغرل) دا دەسەڵاتی ئەوتۆی هەبووە و یەکێکیش بووە لە پێهەڵدان و پیاهەڵچنینەکانی (ممدوح) نزامی گەنجەیی». (٧)

بۆ زانیاری تەواوتر بڕوانن سەرچاوەی سەرەکی ئەم باسە، تاریخ شهریاران گمنام، ئەحمەدی کێسرەوی. (٨)

نزامی ئەکدەشی

نزامی لە دەڤەری ئەران لە شاری گەنجە لە ساڵی ٥٣٥ ی کۆچیدا لە لە بنەماڵەیەکی سەرناسی تۆکمە و خاوەندەسەڵاتی کورد لەدایك بووە. ناوی ئەلیاس بووە و برێکیش بە ئووەیس ناوی دەبەن بەڵام بێ گومان هەڵەیە، باوکیشی ناوی یۆسف بە رواڵەت ترك زمان و دایکیشی «رەییسەی کورد» بووە کە ئەمە دەگەیەنێ کە نزامی دوورەگە بووە (باوك ترك و دایك کورد) کە خۆی لە خەسرە و و شیریندا بە «ئەکدەش» پێناسە دەکات:

نظامی اکدشی خلوت نشین است

که نیمی سرکه نیمی انگبین است (٩)

(اکدش) یانێ دوورەگە، مرۆڤ یان گیانلەبەرێ کە لە دوو رەچەڵەك پێکهاتێ. نزامی خۆی دەڵێ: «نزامی کە ئێستا تەنیا و گۆشەنشینە، دوو رەگە و دوو رەچەڵەکە" نیوێکی سرکەیە و نیوێکی تری هەنگوێن».

بە پێی دەروونشیکاری شیعرەکانی، بەوا کە بە راشکاوی ناوی لە تورك نەهێناوە و تاریف و پیاهەڵدانی بۆ نەکردوون ئەو دیوە سرکەئامێزە، لەتی باوکی بوە" واتە لایەنە رەچەڵەکە تورکەکەی. بەڵام بەوا کە لە شیعرەکانیدا بە شانازییەوە ناوی دایکی (رەییسەی کورد) دەبا و بە خاڵە عومەری کە بنەماڵەیەکی سەرناسی خاوەن دەسەڵاتی کورد بوون دەنازێ، ئەو دیوە هەنگوێنە، کەرتی بنەماڵەی پڕ شانازی دایکی بووبێ کە کورد بوون:

گر مادر من رئیسەی کُرد

مادر صفتانە پیش من مرد

از لابە گری کە را کنم یاد

تا پیش من آورد بە فریاد

زان بیشترست کاس این درد
کان را بە هزار دم توان خورد
با این غم و رنج بی کنارە
داروی فرامشیست چارە
ساقی پی بارگیم ریش است
می دە کە رە رحیل پیش است
آن می کە چو شور در سر آرد
از پای هزار پر در آرد ... (١٠)

«ئەگەر ئاوا کە دایکم سەرۆکی کورد بوو، دایکانە لە لامدا ماڵئاوایی کرد، ئیتر گریان و هاوار بۆ کێ بەرز بکەمەوە" کە بێ بە هانامەوە، خەفەت لە رادەی خواردنەوە پترە و قووڵایی ئەم کۆستە لە باڵای راستمان بەرزترە، جامی ژارئامێزی ئەم ژانە، تەنانەت بە هەزار هەناسە هەڵنالووشرێ" کەوابوو ئەی ساقی ئەو شەرابە پڕکە کە دەمانباتەوە ئاسمانەکان».

لەم شێعرانەدا خاڵێکی بەرچاو و بەرجەستە دەبینرێ، ئەویش کە لە روانگەی جوانی ناسی و بەرجەستەگی و فۆڕێگرانـدینگی واژەدا، دالی (رەییسەی کورد) لە سەرەوای شێعرەکەدا هێمایەکە بۆ دەلالەتی بەرجەستەکردنی رەچەڵەکی دایکی کە خاوەن دەسەڵاتدارێتی ئەوتۆ لەگەنجە و دەڤەرەکەدا بوون. بۆ ئەوەی دواتر دەسکاری شێعرەکەی نەکەن" رەییسەی کوردی سەروا هێناوە بۆ زەقی و راشکاوی و دڕدونگ نەبوونی پەیامەکەی.

بەوەی کە بە کورد بوونی خۆی شانازی کردووە و پاش مەرگی خاڵە عومەری کە وەك دایکی نە تەنیا کەسایەتییەکی بەرز و هونەرمەند و خاوەن بەهرە و چێژی هونەری هەبووە، بەڵکوو هاندەر و هەڵخڕێنەر و هاریکار و مایەی شانازی و هیوا بووە بۆ ئەو کە بە گوڕ و گڕێکی سۆزئامێزی تایبەتەوە،

دەیلاوێنێتەوە و شینی بۆ دەگێڕی و نەبوونی ئەم کەسایەتییە لە بنامەڵەدا بە کۆستێکی گەورە و ژانێکی جەرگبڕ دەزانیٚ:

گر خواجه عمر که خال من بود
خالی شدنش وبال من بود
از تلخ گواری نواله ام
درنای گلو شکست ناله ام
نحلی که به شهر خرمی کرد
آن شهد ز روی همدمی کرد
از شادی همرهان کشد مور
آن را که ازو فزون بود زور
می ترسم از این کبود زنجیر
کافغان کنم او شود گلوگیر
ساقی ز خُمِ شرابخانه
پیش آر میی چو ناردانه
آن می که محیط بخش کشتیست
همشیره ی شیره ی بهشتیست. .. (١١)

«دیاردەی کورد لە دەڤەرەکانی گەنجە و ئەران و تەنانەت ئەرمەنستان و گورجستان، وەك پێشتر ئاماژەی پێکرا، لەو کاتانەدا نیشانەی دەستی باڵای دەسەڵاتدارێتی ئەشرافێتی کورد بووە کە چەشنێك باڵا دەستی توێژی کورد لەو وڵاتەدا دەژمێردرا. کوردەکان لە بردەع و تفلیسدا خاوەن حەیسییەتی کولتووری توکمەی بەرچاو بوون. لەم ساڵانەدا (٥١٥ ك) کە تفلیس کەوتبووە ژێر سەیتەرەی گورجییەکان، ڕێژەی حەشیمەتی کوردان بەرچاو بووە،

تەنانەت خۆیان لە قەومی (عاد) ەوە دەبەستەوە. لە بردەعدا دەروازەی شار بە ناو کوردەوە ـ باب الاکراد ـ نێودێر کرا بوو. کە تا ساڵەکانی دواییدا، بازاری حەوتوو لەو شوێنەدا ساز دەکرا». (١٢)

باری ئەدەبی دەڤەرەکە

وێڕای ئاڵۆزی و ناتەبایی باری پارادۆکسیکاڵی دەڤەرەکە بە هۆی نیشتەجێ بوونی کەمایەتییە جۆراوجۆرەکان، لە سەردەمی دەسەڵاتداریێتی کوردە شەدادییەکاندا، گەنجە ناوەندێك دەژمێردرا بۆ گەشە و سەرهەڵدانی شێعر و ئەدەبی فارسی. قوتابخانەی شێعری ئازەربایجان (شێوازی ئازەربایجانی) لەم سەر و بەندەدا لە لایەن خاقانی و فەلەکی شیروانی و موجیری بیلەقانی لە ژێر سەنتەریێتی شرواندا، لە فراژوو بوون و رسکاندا بووە. ئەم قوتابخانە لە ژێر کاردانەوەی ئەبولعەلای گەنجەوی هەڵایسابوو و بە دەمەتەقێی شاعێرانەی پوورخەتیی گەنجەوی و مەهەستی گەنجەوی شاعیران و بێژەرانی دەرباری سانی سەنجەر، ئەم شارەی کردبووە لانکەی رسکانی فەرهەنگ و ئەدەب و شێعر کە لە خانەبەندی شێوازناسی شێعری فارسیدا، ناسراوە بە (قوتابخانەی شێعری ئازەربایجان) ...

پاش ئەم سەروبەندە و لەژێر کاردانەوە و سێبەری ئاوا فەزایەکدا، ناوی نزامی گەنجەویش دەکەوێتە سەر زارانەوە. وێڕای هەبوونی ئەو حەشیمەتە شاعێرە، هەر کەسێك و غەریبەیەك دێتە ئەم شارە و بۆ ملك الشعرای شار دەپرسێ قامکی ئاماژە بۆ بنەماڵەی «ئەلیاس کوڕی یۆسف» درێژ دەکرێتەوە. نیزامی بە وتەی مێژوونووسان گوایێ لەم ساڵانەدا کونجی دوورە پارێزی بۆ خۆی دیاری کردبوو – لە ئەدەبی فارسیدا ناسراوە بە ئەدەبی سەر ئەژنۆ (زانو) واتە تێڕامان و موراقەبە و سلووکی رۆحی – بە قەولی زەرین کووب «لەم سەروبەندەدا ئەگەرچی نیزامی تەمەنی هێشتا چل ساڵانە بوو بەڵام قورسی و

هەیبەتی پیاوێکی توکمەی بە ساڵاچووی لە گوتار و کرداریدا بەخۆیەوە گرتبوو. لە هونەری ئیستەتیك و ڕێتۆریك (جوانی ناسی و ڕەوانبێژی) شیعریدا، شێوازێکی بەرزی هەبووە کە کەس نەیدەتوانی لاسایی بکاتەوە. بە پێچەوانەی شاعێرانی سەردەم، تەنانەت لە قەسیدەوتنەوەدا کە دیاردەی شێوازی شێعری ئەو سەردەمە بوو، ستایش و پیاهەڵدانی بۆ دەسەڵاتدارانی نەدەکرد». (١٣)

قورسایی زمانی نازگماکی

کورد بوونی دایکی و بنەماڵەی دایکی کە روونکرایەوە و گوترا کە بنەماڵەیەکی سەرناس و خاوەن ژیار و ژیانی ئەو سەردەمە بوون و تەنانەت دەسەڵاتدارێتی ناوچەکەیان بە دەستەوە بووە و ئەم رووکردە کۆمەڵایەتی – مێژوویيە بەڵگەیەکی حاشا هەڵنەگرە بۆ چەسپاندنی چەشنێکی دەسەڵاتدارێتی ژن سالاری و مەدەنییەتی کورد لەو دەمانەدا کە مافی ئافرەتیان پاراستووە. سێبەری ئەم باڵادەستیەی رەییسە لەسەر هۆنراوەکانی نزامیدا دیارە. زمانی شێعرەکانی کە ئەگەرچی بەرواڵەت فارسین بەڵام بە پەیلوا و بۆچوونی نووسەری ئەم دەقە لە دوو روانگەوە لەم تێکستانەدا، کورد بوونی نزامی دەچەسپێ:

یەکەم هەڵوێستی نەستی و ناخۆئاگای کۆیی شاعیرانەی نزامی, هاوتەریب لەگەڵ هێمای ناوەڕۆکی و واتایی کوردانە، بە زمانی فارسی. زمانی دایکی نزامی (زمانی توانستی) کوردی بووە بەڵام زوانی فارسی زوانی فەرمی شێعرەکانی بووە، ئەم ناتەباییە لە شێعرەکانیدا دەردەکەوێ کە دیارە زمانێکی قورس و ئیستعاری و ئیستەتیکی و مەدرێسی بەکار هێناوە نە زوانێکی ئاسایی کە دیاردەی گوتاری – شەقامی خەڵکی پێوە دیار بێ. بەڵام ئەم پرسە هێشتا ساغ نەکراوەتەوە کە ئایا نیزامی بە زوانی کوردی هونراوەی داناوە یان نا؟ ئەگەر نەیهۆنیوەتۆ، بۆ؟ لەواش کە کورد خاوەن دەسەڵاتی ناوچەکە بوون ؟

بەڵام ئەگەری وڵامی ئەم کێشە لە بەیتێکدا ئاوا بەیان دەکا:

کاهن شمشیرم در سنگ بود

کوره ی آهنگریم تنگ بود (١٤)

«دەستەواژەی (آهن در سنگ) درکە (کنایە) یە، واتە کوتاندنی ئاسن لە بەرد، رەنگە هەر ئەوە بووبێ کە بە هەڵوێستی شاعیرانە و نەمادی واتایی رۆحی کوردانەوە دژوار و ئاستەنگ بووبێ، بە زمانی فارسی شیعر بڵێتەوە، کوتاندنی بەرد لە ئاسن درووسترە بۆ پەیامی درکەکە».

«بە پێچەوانەی قەترانی تەبریزی لە شێعرەکانیدا بە کێشەی زوانی فارسی بۆ خۆی کە ترك زوانە ئاماژە دەکات و ئەوە بوو بۆ راستکردنەوەی دارشتنی شێعرەکانی پەنا دەباتە ناسرخەسرەو.» – بۆ زانیاری پتر بڕوانە سەفەرنامەی ناسرخەسرەو – بەڵام نزامی بە راشکاوی بەم رووکردە ناتەبا و پارادۆکسیکاڵە، ئاماژەی نەکردووە و وەك هەر ئازەربایجانییەك کە بە زوانی فارسی دەری خوێندوێەتی و لەگەڵ رموزی ئەم ئەدەبدا ئاشنا بووە. مەبەست لە کێشەکە، ناشارەزایی لە زوانی فارسیدا بووە ـ نەك ئەدەبی فارسی ـ لەم دانووساندنە هونەرییەدا، بۆ شکانەوە بە مل زوانی فارسیدا، ئازاری رۆحی زۆری کێشاوە و پێویستی بە قامووس و کتێبخانە و ئامێری تری فێرکاری زوانی فارسی هەبووە.» (١٥)

دووەم: هەندێ دەستەی واژەی کوردی لە (خەمسەدا) بە تایبەت لە لەیلێ و مەجنوون و مەخزەندا کە نموونەیان لە پاشکۆی ئەم وتارەدا پێشکەش دەکرێ.

نزامی تاقانە چیرۆك بێژی لیریکا (غنایی) ی فارسی

پێش لە نزامی ئەگەرچی چیرۆکبێژی هۆنراوە باوی هەبووە و شاعیرانێك وەکوو (ئەبولمۆئەیەدی بەلخی، بەختیاری، فێردەوسی، عەیووقی، عونسوری و

فەخرەدین ئەسعەد گورگانی) و... لەم پانتاییەدا خاوەنی ئەزموون و شێوە و شێوازی تایبەتین, بەڵام خاڵێکی هەرە سەرەکی و شاز و بەرچاو کە نزامی لە هێڵی هونەری و ئەدگار و شێوازی ئەوانیدی جیادەکاتەوە، شکانەوەی دەسەڵاتی ئیستەتیکی و هۆنەری بە مل چیرۆکبێژیدا بەچەشنی وردبینانە لە پانتای لیریکا و ژانێرە بەزمییەکاندا کە نە تەنیا ئەدگار و شێواز و ئوسلووبی خۆی جیا دەکاتەوە، بەڵکوو دەبێتە سەرچەشنێك بۆ ئەزموونی شیعری چیرۆکبێژی پاش خۆی ئەویش لە حەوزەی ئێرۆسئامێزی لیریکا و غنای عاشقانە Lovelyric)) کە رەنگە دوای فەخرەدین ئەسعەدی گورگانی لە وەیس و رامیندا، یەکەی شاعیرانێك بێ کە دیاردەی ئێرۆسیەت و دیمەنە هەوەس ئامێزەکانی تەغەزول و ئەوینی دەرەکی لە پانتای رۆمانە شیعردا باو کردوە بەڵام نە بەو خەسییەتەوە کە لە دیمەنە راشکاوەکانی وەیس و رامیندا هاتووە...

لە سەدەی حەوت و سەدەکانی دواییدا، شاعیرانێك وەکوو (خواجووی کرمانی، ئەمیرخەسرەوی دێهلەوی، کاتیی تەرشیزی، جامی، هاتفی، مەکتەبی شیرازی، عورفی و وەحشی بافقی) و... لەسەر رێچکەی هونەری و هێڵی شێوازناسانەی نزامی بەرهەمی لیریك و بەزمی دەخوڵقێنن بەڵام هەر هەموویان لە جەغزی لاساییکردنەوە و ژاواندنەوی ئوسلووبی نزامیدا قەتیس دەمێننەوە. ناشتوانن دەقی جیاوازتر لەم ژانێرە شیعریەدا بئافرێنن. ئەم رووکردە هونەرییە رەنگە تەنیا ئەدگارێك بێ کە نیزامی بە خۆیەوە دەبینێ و سەرمەشق و سەرچەشنێك بن بۆ نەوەی پاش خۆی و تەنانەت ئەدەبی دەستەبژێری بەزمی جیهانی. هەر ئەم خاڵە تایبەتییە بووەتە هۆی ئەوە نیزامی لە پانتایی شێعری لیریکا و بەزمیدا بەشێوەی هۆنراوەی درێژ، لە ئەدەبی جیهانیدا خاوەن پەنجە و جێگا و شوێن بمێنێتەوە و دەقەکانی راڤە و ناسکاری بکرێن و وەربگێردرێنەتە سەر زۆربەی زمانەزیندوەکان وەك دەقەکانی خانای قوبادی بۆ کوردی هەورامی. تەنانەت لە لایەن سینماکارانی جیهانییەوە، سناریۆ و فیلمنامەیان

لەسەر بنووسرێ و دەراوێك بۆ ئەدەبی فارسی بکاتەوە بە ناو ئەدەبی دراماتیك (نومایشی).

بێ گومان ئەگەر نزامی توانیویەتی بە چەشنێکی زیندوو و بزاوتوو چەمکی عەشق بۆ خوێنەران، ئاوا نیشان بدات ئەم کارە سەرگرتە لە تێکەڵی و ئامێتەیی هارمۆنیای فۆرم و واتایە. تاقە شاعیرێکە کە لەم ئەدگارە هونەرییەدا توانیویەتی سەرکەوتوو بێت. عەشقێك کە نزامی نواندوویەتی ئەگەرچی رووکردێکی گشتییە بۆ هەموان، رەنگە هەرکەس بە چەشنێك چێژی ئەوینی چەشکە کردبێت بەڵام کە بە دیمەنەعەشقامێزەکانی ئەو (لە لیلیێ و مەجنوون و خەسرەو و شیرین) دا رۆدەچین و لێکیان تێرادەمێنین بۆمان دەردەکەوێ کە دەڵێی هەوەڵجارە کە ئاوا دەرکەوتێی هەستیاری عەشق بەو خاوێنییەوە دەبینین و چەشکەی دەکەین. تەبایی و هارمۆنیای فۆرم و واتا رووکردێکی دەسەڵاتی هونەری نزامییە کە کاردانەوەی جادووانەی خۆی بۆ هەمیشە لە سەر دڵان و مێشکانی ئاخێوەرانی شێعری غەناییەوە دادەنێ و هەتا هەتایی دەمێنێتەوە. هەر بۆیە لە پانتایی هونینەوەی هونەری چیرۆکبێژی و رۆمانە شێعریدا، نزامی گەنجەیی بووەتە داهێنەر و خوڵقێنەری زمانی تایبەتی و چەشنی دەربڕینی تایبەت بە خۆی لە پانتایی غەنا و ئێرۆس و لیریکادا.

نموونەی واژە و دەستەواژەی زوانی دایکی و راڤەکردنیان:

لێرەدا مەبەست بەدەستەوەدانی نموونەیە بۆچەسپاندنی باسەکە نەك ریزکردنی کۆی ئەو واژەو دەستەواژەگەلە کە لە پێنج دەفتەرەکەی نزامیدا هەن، ئەگینا پتر لەم توخمانە حزووریان هەیە.

گلالە کان:

گلالە، هەمان گلارە، گلێنە، گلێرە و بیلبیلەی چاوە، هەندێ لەکوردەکانی ئازەربایجان، گلارەی پێدەڵێن. گلالە بەپێی جێگۆڕکێ فۆنۆلۆژی

(ل) بووەتە (ر). (کان) یش ئەمرازی کۆیە کە ئێستایش مۆرفێمێکی ئەکتیوی کوردییە، پاشگرە بۆکۆکردنەوە و واتاسازی ناوی تاك. چاوەکان، کۆڕەکان، کچەکان و...

گوهر به گلاله کان بر افشاند

وز گوهرکان شه سخن راند (١٦)

لیلی و مجنون (بند ٨/بیت٣/صفحه٦٣)

گەوهەر (خوازەیە بۆفرمێسك) ی لە گلێنەی چاوان دەپژاند. واتە دەستی کرد بە گریان و باسی لە کوڕەکەی شا کرد. گەوهەری دووەمیش مەبەست کوڕەکەی شای ئەخستانە.

گلاله دار: **سۆرانی گوڵاڵە، لە هەورامیدا (ل) گۆڕدراوە بە (ر) گۆراڵیێ. لە زمانی فارسیدا ئاوا دەستەواژەیەکمان نیە کە پێکهاتیێ لە: گوڵ+الە بەڵکوو لێکدراوێکی رووتی کوردییە.**

باغ ار چه گل و گلاله داراست

از عکس رخت نواله خوارست (١٧) ل. م (١٩٢/٥١/٣٥)

مانده شدن: **ماندوو بوون، شەکەت بوون، مانیای هەورامی، خەسە بوون**

چو مانده شد از عذاب و اندوه

سجاده برون فکند از انبوه (١٨)

(لیلی و مجنون) بند ١٧ بیت ٢١ ص ١٠٣

گلاله: **گوڵاڵە، لێرەدا خوازەیە بۆ بسك و زوڵف**

چون دید که دیلم است خاموش

کردش ز گلاله گوردین پوش (١٩) ل. م (٥٧ – ٨٤ – ٣١٥)

گلاله تاک: **(زلف تاك) ـ خوازەیە بۆ گەڵامێو**

بر فرق چمن گلاله ی تاک

پیچیده شود چو مار ضحاک (٢٠) ل. م (٣٢٣/٧/٥٨)

(درکەیە بۆ گەڵا پێچراوە و وشك بووەکانی لقە مێو)

ناوك: ناوکی سۆرانی، نەهەی هەورامی، ناف، کونی تیر، جۆرێ تیرکە کونێکی ئاسنین وا لـە ناوەڕاستیا.

با قد کمان این جهانگیر

در مجری ناوک افتد آن تیر (٢١) ل. م (٥٧/٦/٤٣)

دل دادن در ... دڵ هاتن لـە پێناو... تەعبیرێکی درکەئامێزی کوردییە: چۆن دڵت دێ ... لـەم دێڕەدا دەڵێ: چۆن دڵت دێ بەناحەق خوێنی ئە دوو سە بێگوناحە بڕێژی.

دل چون دهدت که بر ستیزی

خون دو سه بیگنه بریزی (٢٢) ل. م (١٦٤/١٤/٢١)

شوی کردن: شوو کردن، شووکەردەی هەورامی، مێردکردن

غمخواره ی او غمی دگر یافت

کز کردن شوی او خبر یافت (٢٣) ل. م (٣٥ – ٤ – ١٨٩)

بگری: هەرمانی ئەمرکردنی دوەم کەسی تاك، بگری، گرەوە (هەورامی)

افتاد پدر از کار، بگری

بگری به سزا و زار بگری (٢٤) ل. م (٣٨ – ٥ – ٢٠٤)

گیا به جیی گیاه: **گیای کوردی**

این قوم گیای آن کیانند

بر جای کیان نگر کیانند (٢٥) ل. م (٣٨ – ٤٨ – ٢٠٧)

کلیچە: **کولیچە، کولیچێ ی هەورامی**

آورد سبک طعام در پیش

بریان و کلیچه از عدد بیش (٢٦) ل. م (٤٦ – ٢٤ – ٢٤٨)

دیار: دیدار، دیار، لێرەدا مەبەست ئەو تەعبیرەکوردیەتە کەدەڵێ: بۆ دیتنی زۆر تامەزرۆم یان دەڵێن دیارت نیە.

رنجور تنست یا تنومند

هستم به دیارش آرزومند (٢٧) ل. م (٤٧ – ٢٦ – ٢٥٢)

چون راه دیار دوست بستند

بر جوی بریده پل شکستند (٢٨) ل. م (١٥ – ٢٧ – ٩٧)

مەولەوی لەم بارەوە دەڵێ:

دڵ دیار نییەن های نە کەردەبۆ

وە خزمەت ئازیز تەشریف بەردەبۆ (٢٩) (دیوان) ل ٢٣٦

سرین: سەرین، سەرنگای هەورامی، باڵشت

گه ریخت سرشک بر سرینش

گه دیده نهاد بر جبینش (٣٠) ل. م (٣٢٨/٧٩/٥٨)

سیماب سرین: خوازەیە بۆ سەری رازاوە، لێرەدا رەنگە مەبەستی ئافرەتی کڵاوزەڕدار بێ

شمشاد نسیم و ارغوان خد

سیماب سرین و خیزران قد (٣١) ل. م (٢٨٥/١٣/٥٣)

بوری: مەبەست ئەسپ یان هێسری مەیلەو سوور یان کاڵە، هێسرە بۆرێ یان ئەسپی بۆر

بوری به هزار زور می راند

بیتی به هزار درد می خواند (٣٢) ل. م (١٤١/٨/٢٥)

شیخانه: **نسبەت بە شێخ، وەك شێخ، ئاکاری شێخانە، گۆرانی شێخانە**

بر نجد شدی ز تیز وجدی

شیخانه و نه شیخ نجدی (٣٣) ل. م (١٤١/٩/٢٥)

شیوه / **شیون: وەکوو / گریان، زاری**

بر شوی ز شعری که خواندی

در شیوه ی دوست نکته راندی (٣٤) ل. م (٣٠٠/٧٣/٥٤)

خال: خاڵ، خاڵۆ، لاڵ، لالۆ، لالە

گر خواجه عمر که خال من بود

خالی شدنش وبال من بود (٣٥) (لیلی و مجنون ٧٥/٣٠/١١)

نموونە لە هەڵبژاردەی مخزن الاسرار دکتر بهروز پروتیان، انتشارات توس، ١٣٧٢

زنگله: **زنگولە، زەنگ، زەنگڵەی هەورامی**

طفل شب آهخت چو بردایه دست

زنگله ی روز فراپاش بست (٣٦) (بند ٤/ بیت٥/ صفحه٧٧)

(کاتێ کە شەو وەك زارۆیەك دەستی ئەهاوێ بۆ دایکی، دایکیشی – بۆ سەرقاڵکردنی – هەتاو وەك زەنگڵەیەك بە پایەوە دەبەستێ.)

پله: **پەلە، کەل و پەل، شتوومەکی پیرەژن، پارە و سەرمایەی کەم، بسك و گیسو، بەشی دووەمی جۆرێ ئەتباعە، وەك دەڵێن: شرە و پرە، چیز میز، قرت و فرت مێتافۆرە بۆ شتی زۆر گچك و بێ بایەخ.**

بر پله ی پیره زنان ره مزن

دست بدار از پله ی پیرزن (٣٧) م. ا (١٤٦/١٦/١١)

سرسری: سەرسەری، سەتحی، سەرچڵ، بێ بیرکردنەوە، وازوازی

چونکه نسخته سخن سرسری

هست بُرِگوهریان گوهری (٣٨) م.ا (٣/١/ ٦٣)

پارینه: **پار، پارەکە: ساڵی رابردوو**

نوردل و روشنی سینه کو؟

راحت و آسایش پارینه کو؟ (٣٩) م.ا (١٥/٦/٧٥)

ژێدەر و سەرچاوەکان:

١. ثروتیان بهروز، لیلی و مجنون، ١٣٦٣، اتشارات توس

٢. ثروتیان بهروز، آیینه غیب نظامی گنجه ای، ص٢٩، ١٣٦٩

٣. زریـــن کـــوب عبدالحســـین، پیـــر گنجـــه در جســـتجوی ناکجاآبـــاد، ص٨، زمستان١٣٧٢، چاپ مهارت

٤. ثروتیان بهروز، آیینه غیب، ص١٢

٥. پیر گنجه در جستجوی ناکجاآباد

٦. صفا د. ذبیح الله، تاریخ ادبیات ایران جلد٢، صص٤٥و٤٤، تهران ١٣٦٦،

٧. همان منبع قبلی

٨. کسروی احمد، تاریخ شهریاران گمنام، ج٣، ١٣٠٨

٩. ثروتیان بهروز، آیینه غیب ... ١٠. ثروتیان بهروز، آیینه غیب، ص٢٢

١١. ثروتیان بهروز، لیلی و مجنون، ١٣٦٣، انتشارات توس

١٢. زرین کوب، عبدالحسین، پیر گنجه در جستجوی ناکجاآباد، ص١٥

١٣. همان منبع قبلی

١٤. ثروتیان بهروز، مخزن الاسرار

١٥. آیینه غیب ... ص ١٥١

٢٨ – ١٦. ثروتیان بهروز، لیلی و مجنون، ١٣٦٣، انتشارات توس

٢٩. دیوانی مەولەوی تاوە گۆزی، ل٢٣٦

٣٥ – ٣٠. ثروتیان، بهروز، لیلی و مجنون، ١٣٦٣، انتشارات توس

٣٩ – ٣٦. ثروتیان، بهروز، گزیده مخزن الاسرار، ١٣٧٢، انتشارات توس

٤٠. آیتی عبدالحمید، داستان خسرو و شیرین، ١٣٦٣ تهران، سخن پارسی (٨)

٤١. یوسفی د. غلامحسین، چشمه ی روشن، انتشارات علمی

٤٢. هەنبانە بۆرینەی مامۆستا هەژار مۆکریانی

٤٣. خمسه نظامی گنجه یی

٤٤. زرین کوب د. غلامحسین، باکاروان حله، انتشارات جاویدان، ٢٥٣٥

This document was created with Win2PDF available at http://www.daneprairie.com.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.